

T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DÜNYASI EDEBİYATI ANABİLİM DALI

ABDURRAHİM BEY HAKVERDİYEV
HAYATI – SANATI ve TİYATRO ESERLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Huseyn AHMADOV

DANIŞMAN: Prof. Dr. Ali EROL

İZMİR-2016

T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DÜNYASI EDEBİYATI ANABİLİM DALI

ABDURRAHİM BEY HAKVERDİYEV
HAYATI – SANATI ve TİYATRO ESERLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Huseyn AHMADOV

JÜRİ ÜYELERİ

DANIŞMAN: Prof. Dr. Ali EROL

Yrd. Doç. Dr. Ünal ŞENEL

Yrd. Doç. Dr. Ferah TÜRKER

İZMİR-2016

**T.C.EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

YÜKSEK LİSANS

TEZ SAVUNMA TUTANAĞI

ÖĞRENCİNİN

Adı Soyadı : Huseyn Ahmadov

Numarası : 92130003480

Anabilim Dalı : Türk Dünyası Edebiyatları

Tez Başlığı (Türkçe) : Hakverdili Abdurrahim Bey, Hayatı - Sanatı ve Tiyatro Eserleri

Tez Başlığı (İngilizce) : Hakverdili Abdurrahim Bey, His Life, His Works And His Plays

Tez Savunma Tarihi : 9.02.2016

Tez Başlığı Değişikliği Varsa Yeni Başlık:

Abdurrahim Bey Hakverdiyev, Hayatı - Sanatı ve Tiyatro Eserleri

Abdurrahim Bey Hakverdiyev, His Life, His Works And His Plays

JÜRİ ÜYELERİ

Jüri Başkanı

Unvan, Adı, Soyadı : Prof. Dr. Ali EROL

Karar : ☒ Başarılı ☐ Başarısız ☐ Düzeltme

İmza :

Jüri Üyesi

Unvan, Adı, Soyadı : Yard. Doç. Dr. Ünal ŞENEL (Katip Çelebi Üniversitesi)

Karar : ☒ Başarılı ☐ Başarısız ☐ Düzeltme

İmza :

Jüri Üyesi

Unvan, Adı, Soyadı : Yard. Doç. Dr. Ferah TÜRKER

Karar : ☒ Başarılı ☐ Başarısız ☐ Düzeltme

İmza :

TEZ HAKKINDA JÜRİNİN GENEL GÖRÜŞÜ

(Jüri Başkanı Tarafından Doldurulacaktır)

Tez savunması sonucunda öğrenci tarafından hazırlanan çalışma;

Oybirliğiyle ☒

Oy çokluğuyla ☐

Başarılıdır

Düzeltilmelidir

Başarısızdır

☒

☐

☐

- Bu tutanak üç (3) işgünü içerisinde jüri üyelerinin raporlarıyla beraber Anabilim Dalı Başkanlığı üst yazısıyla Enstitü Müdürlüğüne gönderilmelidir.
- Tezli yüksek lisans programlarında düzeltme alan öğrencinin 3 (üç) ay içerisinde yeniden savunmaya girmesi zorunludur.

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne sunduğum "Abdurrahim Bey Hakverdiyev, Hayatı-Sanatı ve Tiyatro Eserleri" adlı yüksek lisans tezinin tarafımdan bilimsel, ahlak ve normlara uygun bir şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları bibliyografyada ve dipnotlarda gösterdiğimi onurumla doğrularım.

Huseyn Ahmadov
İmza

ABDURRAHİM BEY HAKVERDİYEY
HAYATI – SANATI ve TİYATRO ESERLERİ

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	xiii
ÖN SÖZ.....	xiv
GİRİŞ	1
XIX. YÜZYIL AZERBAJCAN TİYATROSUNUN GELİŞİMİ.....	1
1. BATILI TARZ TİYATRONUN GELİŞİM SERÜVENİ.....	4
2. İLK TİYATRO KUMPANYALARI	15

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ABDURRAHİM BEY HAKVERDİYEY'İN HAYATI VE EDEBÎ KİŞİLİĞİ	21
1.1.HAYATI	21
1.2.EĞİTİMİ	24
1.3.SOSYAL VE SİYASİ FAALİYETLERİ.....	26
1.4.EDEBÎ KİŞİLİĞİ	30
1.5.SANAT ANLAYIŞI	40
1.6.ESERLERİ	43
1.6.1. Tiyatro Eserleri	46
1.6.2. Hikâyeleri.....	56
1.6.3. Makaleleri	60
1.6.4. Tercümeleri.....	62

İKİNCİ BÖLÜM

2. ABDURRAHİM BEY HAKVERDİYEV'İN TİYATRO ESERLERİ (İNCELEME) 63

2.1. YEYƏRSƏN QAZ ƏTİNİ, GÖRƏRSƏN LƏZZƏTİNİ 63

2.1.1. Eser Hakkında..... 63

2.1.2. Eserin Özeti..... 63

2.1.3. Eserin Yapı Özellikleri 65

2.1.3.1. Olay Örgüsü 65

2.1.3.2. Kişiler Kadrosu..... 67

2.1.3.2.1. Merkezî Kişi..... 68

2.1.3.2.2. Yardımcı Kişiler..... 68

2.1.3.3. Mekân ve Dekoratif Unsurlar 70

2.1.3.4. Zaman 70

2.1.4. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri..... 71

2.2. DAĞILAN TİFAQ 72

2.2.1. Eser Hakkında..... 72

2.2.3. Eserin Yapı Özellikleri 74

2.2.3.1. Olay Örgüsü 74

2.2.3.2. Kişiler Kadrosu..... 75

2.2.3.2.1. Merkezî Kişi..... 75

2.2.3.2.2. Yardımcı Kişiler..... 76

2.2.3.3. Mekân ve Dekoratif Unsurlar 77

2.2.3.4. Zaman 78

2.2.4. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri..... 78

2.3. BƏXTSİZ CAVAN..... 79

2.3.1. Eser Hakkında..... 79

2.3.2.	Eserin Özeti.....	79
2.3.3.	Eserin Yapı Özellikleri	81
2.3.3.1.	Olay Örgüsü	81
2.3.3.2.	Kişiler Kadrosu.....	82
2.3.3.2.1.	Merkezî Kişi.....	82
2.3.3.2.2.	Yardımcı Kişiler.....	82
2.3.3.3.	Mekân ve Dekoratif Unsurlar	83
2.3.3.4.	Zaman	84
2.3.4.	Eserin Dil ve Üslup Özellikleri.....	84
2.4.	PƏRİ CADU	84
2.4.1.	Eser Hakkında.....	84
2.4.2.	Eserin Özeti.....	85
2.4.3.	Eserin Yapı Özellikleri	87
2.4.3.1.	Olay Örgüsü	87
2.4.3.2.	Kişiler Kadrosu.....	88
2.4.3.2.1.	Merkezî Kişi.....	88
2.4.3.2.2.	Hayalî Figürler	88
2.4.3.2.3.	Yardımcı Kişiler.....	89
2.4.3.3.	Mekân ve Dekoratif Unsurlar	90
2.4.3.4.	Zaman	91
2.4.4.	Eserin Dil ve Üslup Özellikleri.....	91
2.5.	MİLLƏT DOSTLARI.....	91
2.5.1.	Eser Hakkında.....	91
2.5.2.	Eserin Özeti.....	92
2.5.3.	Eserin Yapı Özellikleri	93
2.5.3.1.	Olay Örgüsü	93

2.5.3.2.	Kişiler Kadrosu.....	93
2.5.3.2.1.	Merkezî Kişi.....	93
2.5.3.2.2.	Yardımcı Kişiler.....	93
2.5.3.3.	Mekân ve Dekoratif Unsurlar	94
2.5.3.4.	Zaman	94
2.5.4.	Eserin Dil ve Üslup Özellikleri.....	95
2.6.	AĞA MƏHƏMMƏD ŞAH QACAR.....	95
2.6.1.	Eser Hakkında.....	95
2.6.2.	Eserin Özeti.....	96
2.6.3.	Eserin Yapı Özellikleri	97
2.6.3.1.	Olay Örgüsü	97
2.6.3.2.	Kişiler Kadrosu.....	98
2.6.3.2.1.	Merkezî Kişi.....	98
2.6.3.2.2.	Yardımcı Kişiler.....	99
2.6.3.3.	Mekân ve Dekoratif Unsurlar	102
2.6.3.4.	Zaman	102
2.6.4.	Eserin Dil ve Üslup Özellikleri.....	103
2.7.	KİMDİR MÜQƏSSİR	104
2.7.1.	Eser Hakkında.....	104
2.7.2.	Eserin Özeti.....	104
2.7.3.	Eserin Yapı Özellikleri	105
2.7.3.1.	Olay Örgüsü	105
2.7.3.2.	Kişiler Kadrosu.....	106
2.7.3.2.1.	Merkezî Kişiler	106
2.7.3.2.2.	Yardımcı Kişi.....	107
2.7.3.3.	Mekân ve Dekoratif Unsurlar	107

2.7.3.4.	Zaman.....	107
2.7.4.	Eserin Dil ve Üslup Özellikleri.....	108
2.8.	AC HƏRİFLƏR	108
2.8.1.	Eser Hakkında.....	108
2.8.2.	Eserin Özeti.....	109
2.8.3.	Eserin Yapı Özellikleri	110
2.8.3.1.	Olay Örgüsü	110
2.8.3.2.	Kişiler Kadrosu.....	111
2.8.3.2.1.	Merkezî Kişi.....	111
2.8.3.2.2.	Yardımcı Kişiler.....	111
2.8.3.3.	Mekân ve Dekoratif Unsurlar	112
2.8.3.4.	Zaman.....	113
2.8.4.	Eserin Dil ve Üslup Özellikleri.....	113
2.9.	XƏYALƏT	114
2.9.1.	Eser Hakkında.....	114
2.9.2.	Eserin Özeti.....	114
2.9.3.	Eserin Yapı Özellikleri	115
2.9.3.1.	Olay Örgüsü	115
2.9.3.2.	Kişiler Kadrosu.....	116
2.9.3.2.1.	Merkezî Kişi.....	116
2.9.3.2.2.	Yardımcı Kişiler.....	117
2.9.3.3.	Mekân ve Dekoratif Unsurlar	118
2.9.3.4.	Zaman.....	118
2.9.4.	Eserin Dil ve Üslup Özellikleri.....	119
2.10.	QIRMIZI QARI	119
2.10.1.	Eser Hakkında.....	119

2.10.2. Eserin Özeti.....	120
2.10.3. Eserin Yapı Özellikleri	120
2.10.3.1. Olay Örgüsü	120
2.10.3.2. Kişiler Kadrosu.....	121
2.10.3.2.1. Merkezi Kişi	121
2.10.3.2.2. Yardımcı Kişiler	122
2.10.3.3. Mekân ve Dekoratif Unsurlar	122
2.10.3.4. Zaman	122
2.10.4. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri.....	123
2.11. PADŞAHIN MƏHƏBBƏTİ.....	123
2.11.1. Eser Hakkında.....	123
2.11.2. Eserin Özeti.....	124
2.11.3. Eserin Yapı Özellikleri	124
2.11.3.1. Olay Örgüsü	124
2.11.3.2. Kişiler Kadrosu.....	125
2.11.3.2.1. Merkezî Kişi	125
2.11.3.2.2. Yardımcı Kişiler	125
2.11.3.3. Mekân ve Dekoratif Unsurlar	126
2.11.3.4. Zaman	127
2.11.4. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri.....	127
2.12. ƏDALƏT QAPILARI.....	127
2.12.1. Eser Hakkında.....	127
2.12.2. Eserin Özeti.....	128
2.12.3. Eserin Yapı Özellikleri	129
2.12.3.1. Olay Örgüsü	129
2.12.3.2. Kişiler Kadrosu.....	129

2.12.3.2.1. Merkezî Kişi	129
2.12.3.2.2. Yardımcı Kişiler	130
2.12.3.3. Mekân ve Dekoratif Unsurlar	131
2.12.3.4. Zaman	131
2.12.4. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri.....	132
2.13. AĞAC KÖLGƏSİNDƏ.....	132
2.13.1. Eser Hakkında.....	132
2.13.2. Eserin Özeti.....	132
2.13.3. Eserin Yapı Özellikleri	133
2.13.3.1. Olay Örgüsü	133
2.13.3.2. Kişiler Kadrosu.....	134
2.13.3.2.1. Merkezî Kişi	134
2.13.3.2.2. Yardımcı Kişiler	134
2.13.3.3. Mekân ve Dekoratif Unsurlar	135
2.13.3.4. Zaman	136
2.13.4. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri.....	136
2.14. QOCA TARZƏN	137
2.14.1. Eser Hakkında.....	137
2.14.2. Eserin Özeti.....	137
2.14.3. Eserin Yapı Özellikleri	137
2.14.3.1. Olay Örgüsü	137
2.14.3.2. Kişiler Kadrosu.....	138
2.14.3.2.1. Merkezî Kişi	138
2.14.3.2.2. Yardımcı Kişiler	138
2.14.3.3. Mekân ve Dekoratif Unsurlar	138
2.14.3.4. Zaman	138

2.14.4. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri.....	139
2.15. VAVEYLA	139
2.15.1. Eser Hakkında.....	139
2.15.2. Eserin Özeti.....	140
2.15.3. Eserin Yapı Özellikleri	141
2.15.3.1. Olay Örgüsü	141
2.15.3.2. Kişiler Kadrosu.....	142
2.15.3.2.1. Merkezî Kişi	142
2.15.3.2.2. Yardımcı Kişiler	142
2.15.3.3. Mekân ve Dekoratif Unsurlar	143
2.15.3.4. Zaman	144
2.15.4. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri.....	144
2.16. SƏHNƏ QURBANI.....	146
2.16.1. Eser Hakkında.....	146
2.16.2. Eserin Özeti.....	146
2.16.3. Eserin Yapı Özellikleri	147
2.16.3.1. Olay Örgüsü	147
2.16.3.2. Kişiler Kadrosu.....	147
2.16.3.2.1. Merkezî Kişi	147
2.16.3.2.2. Yardımcı Kişiler	148
2.16.3.3. Mekân ve Dekoratif Unsurlar	148
2.16.3.4. Zaman	148
2.16.4. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri.....	149
2.17. KÖHNƏ DUDMAN	149
2.17.1. Eser Hakkında.....	149
2.17.2. Eserin Özeti.....	150

2.17.3. Eserin Yapı Özellikleri	151
2.17.3.1. Olay Örgüsü	151
2.17.3.2. Kişiler Kadrosu.....	151
2.17.3.2.1. Merkezî Kişi	151
2.17.3.2.2. Yardımcı Kişiler	152
2.17.3.3. Mekân ve Dekoratif Unsurlar	153
2.17.3.4. Zaman.....	154
2.17.4. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri.....	155
2.18. BABA YURDUNDA.....	155
2.18.1. Eser Hakkında.....	155
2.18.2. Eserin Özeti.....	156
2.18.3. Eserin Yapı Özellikleri	157
2.18.3.1. Olay Örgüsü	157
2.18.3.2. Kişiler Kadrosu.....	157
2.18.3.2.1. Merkezî Kişi	157
2.18.3.2.2. Yardımcı Kişiler	158
2.18.3.3. Mekân ve Dekoratif Unsurlar	159
2.18.3.4. Zaman.....	160
2.18.4. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri.....	161
2.19. MƏŞƏDİ QULAM QİRAƏT ÖYRƏNİR.....	162
2.19.1. Eser Hakkında.....	162
2.19.2. Eserin Özeti.....	162
2.19.3. Eserin Yapı Özellikleri	163
2.19.3.1. Olay Örgüsü	163
2.19.3.2. Kişiler Kadrosu.....	164
2.19.3.2.1. Merkezî Kişi	164

2.19.3.2.2. Yardımcı Kişiler	164
2.19.3.3. Mekân ve Dekoratif Unsurlar	165
2.19.3.4. Zaman	165
2.19.4. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri.....	165
2.20. QADINLAR BAYRAMI	166
2.20.1. Eser Hakkında.....	166
2.20.2. Eserin Özeti.....	166
2.20.3. Eserin Yapı Özellikleri	167
2.20.3.1. Olay Örgüsü	167
2.20.3.2. Kişiler Kadrosu.....	168
2.20.3.2.1. Merkezî Kişi	168
2.20.3.2.2. Yardımcı Kişiler	169
2.20.3.3. Mekân ve Dekoratif Unsurlar	169
2.20.3.4. Zaman	170
2.20.3.5. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri	170
2.21. KAMRAN	171
2.21.1. Eser Hakkında.....	171
2.21.2. Eserin Özeti.....	171
2.21.3. Eserin Yapı Özellikleri.....	173
2.21.3.1. Olay Örgüsü	173
2.21.3.2. Kişiler Kadrosu.....	174
2.21.3.2.1. Merkezî Kişi	174
2.21.3.2.2. Yardımcı Kişiler	174
2.21.3.3. Mekân ve Dekoratif Unsurlar	176
2.21.3.4. Zaman	177
2.21.4. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri.....	177

2.22. SAĞSAĞAN.....	178
2.22.1. Eser Hakkında.....	178
2.22.2. Eserin Özeti.....	179
2.22.3. Eserin Yapı Özellikleri	180
2.22.3.1. Olay Örgüsü	180
2.22.3.2. Kişiler Kadrosu.....	180
2.22.3.2.1. Merkezî Kişi	180
2.22.3.2.2. Yardımcı Kişiler	181
2.22.3.3. Mekân ve Dekoratif Unsurlar	181
2.22.3.4. Zaman	182
2.22.4. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri.....	182
2.23. YOLDAŞ KOROĞLU	183
2.23.1. Eser Hakkında.....	183
2.23.2. Eserin Özeti.....	184
2.23.3. Eserin Yapı Özellikleri	185
2.23.3.1. Olay Örgüsü	185
2.23.3.2. Kişiler Kadrosu.....	186
2.23.3.2.1. Merkezî Kişi	186
2.23.3.2.2. Yardımcı Kişiler	186
2.23.3.3. Mekân ve Dekoratif Unsurlar	187
2.23.3.4. Zaman	188
2.23.4. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri.....	188
2.24. ÇOX GÖZƏL	189
2.24.1. Eser Hakkında.....	189
2.24.2. Eserin Özeti.....	189
2.24.3. Eserin Yapı Özellikleri	190

2.24.3.1. Olay Örgüsü	190
2.24.3.2. Kişiler Kadrosu.....	191
2.24.3.2.1. Merkezî Kişi	191
2.24.3.2.2. Yardımcı Kişiler.....	191
2.24.3.3. Mekân ve Dekoratif Unsurlar	192
2.24.3.4. Zaman	192
2.24.4. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri	193
SONUÇ.....	194
KAYNAKLAR	197
ÖZGEÇMİŞ.....	203
ÖZET.....	204
ABSTARCT	205

KISALTMALAR

Ad: adına

ADC: Azərbaycan Demokratik Cumhuriyeti

ADU: Azərbaycan Dövlət Universiteti

age: adı geçen eser

agm: adı geçen makale

C: cilt

EA: Elmlər Akademiyası

gaz: gazete

haz: hazırlayan

İn-tu: İnstitutu

Jurn: jurnal

Nəşr: Neşriyat

N: numara

s: sayfa

S: sayı

ss: sayfa sayısı

SSCB: Sovyet Sosialist Cumhuriyetler Birliğı

SSR: (Sovet Sosialist Respublikası) Sovyet Sosialist Cumhuriyeti

vb: ve benzeri, ve bunun gibi

Yay: yayını

ÖN SÖZ

Türk kültür dünyasının bir parçası olan Azerbaycan tarihi ve edebiyatı, Türkiye’de de her zaman büyük ilgi görmüştür. Özellikle edebiyat sahasında oldukça önemli bilimsel araştırmalar yapılmış ve yapılmaktadır. Azerbaycan edebiyat tarihinde önemli rol oynayan Mirza Fethali Ahundzade, Necef Bey Vezirov, Hüseyinzade Ali Bey, Celil Memmetkuluzade, Üzeyir Hacıbeyov, Hüseyin Cavit, Ahmet Cevat, Abdulla Şaik gibi sanatçılar üzerine çeşitli bilimsel çalışmalar yapılmıştır. Fakat Azerbaycan edebiyatında yenileşme hareketlerinde önemli rolü olan Abdurrahim Bey Hakverdiyev hakkında kapsamlı bir çalışma bulunmamaktadır. Yazarla ilgili Türkiye’de sadece bazı kitaplarda ve ansiklopedilerde kısa bilgiler verilmiştir. Bunlara Vahap Yurtsever’in “Azerbaycan Dram Edebiyatı”, Hüseyin Baykara’nın “Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl”, Mehmet Emin Resulzade’nin “Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı” ve Yavuz Akpınar’ın “Azerî Edebiyatı Araştırmaları” Ali Erol’un “Azerbaycan Şiirinde Romantizm (1905-1917) gibi çalışmalar örnek gösterilebilir.

Azerbaycan’da Abdurrahim Bey Hakverdiyev üzerine bilimsel çalışmalar daha Sovyet döneminin ilk yıllarında başlar. Yazarın edebî faaliyetleri üzerine ilk bilimsel çalışma 1928 yılında Aziz Şerif tarafından yapılır. Aziz Şerif “Ə. Haqverdiyevin Əsərlərində Qadın Tipləri” adlı makalesinde yazarın eserlerindeki önemli kadın karakterler üzerinde durmuştur. Aziz Şerif’in bu çalışmasından birkaç yıl sonra Mir Celal Paşayev, Abdurrahim Bey Hakverdiyev’in edebî faaliyetleri üzerine araştırmalar yapmıştır. Mir Celal, 1936 yılında Hakverdiyev’in seçilmiş eserlerini ilk kez kitap olarak yayımlamış ve bu kitabın ön sözünde Hakverdiyev’in sanat anlayışına kısa da olsa değinmiştir. Bunun yanı sıra Mir Celal, daha sonraki yıllarda da Hakverdiyev hakkında birçok makale kaleme almıştır. Sovyet döneminde Kamran Memmedov, Abbas Zamanov, Tehsin Mütellimov ve diğer araştırmacılar, Hakverdiyev’in hayatı ve edebî faaliyetleriyle ilgili çalışmalar yapmışlardır. Bu araştırmacılar arasında Memmed Memedov’un Sovyet döneminin son yıllarında yaptığı çalışmaları, ancak 2007 yılında yayımlanabilmiştir.

Sovyet döneminde olduğu gibi bağımsızlık yıllarında da Azerbaycan’da Abdurrahim Bey Hakverdiyev üzerine yapılan çalışmalar bulunmaktadır. Bunlar arasında Elhan Gıyasbeyli, Güldeniz Gocayeva ve Aynure Paşayeva’nın araştırmaları dikkate değer çalışmalardandır.

Bağımsızlık döneminin ilk yıllarında Hakverdiyev’le ilgili önemli çalışmalardan birisini Güldeniz Gocayeva yapmıştır. Güldeniz Gocayeva ilk kez Hakverdiyev’in eserlerindeki mitolojik unsurlar üzerine inceleme yapmış ve bunu değerlendirmiştir. Eldeniz Gıyasbeyli ise kendi çalışmasında Hakverdiyev’in “Molla Nasrettin” dergisindeki edebî faaliyetlerini araştırmış ve onun bu dergideki önemli çalışmalarını ortaya koymuştur. Hakverdiyev üzerine en son yapılan çalışma ise Aynure Paşayeva’ya aittir. Aynure Paşayeva, Hakverdiyev’in çeşitli hikâyelerden oluşan “Xordanın Cəhənnəm Məktubları” başlıklı povestini (uzun hikâye) incelemiştir.

Abdurrahim Bey Hakverdiyev hakkında hem Sovyet döneminde hem de bağımsızlık yıllarında Azerbaycan’da yeterince araştırma yapılmıştır. Fakat bu araştırmaların çoğunda ya yazarın edebî faaliyetleri genel olarak değerlendirilmiş ya da sadece hikâyeleri incelenmiştir. Yazarın edebî faaliyetlerinde önemli bir yeri olan tiyatro eserleri ise müstakil olarak incelenmemiştir. Araştırmalarımıza göre Hakverdiyev’in salt tiyatro eserlerinden bahseden ilk çalışma, İnkılap Kerimov tarafından 1970’te kaleme alınan “Ə. Haqverdiyev və Teatr”dır. Fakat bu eserde de yazarın bütün oyunlarına yer verilmemiştir.

Yazarın tiyatorları üzerine yapılan çalışmaları da dikkate alarak, bugüne kadar basılan 25 dram eserinden 24’nü danışman hocam Prof. Dr. Ali Erol’la birlikte incelemeye karar verdik. Yazarın manzum olan tek tiyatro eseri “Daşçı”, çok kısa olduğu için ayrıca incelenmeye gerek duyulmamıştır. Bu eserle ilgili yalnızca “Eserleri” kısmında bilgi verilmekle yetinilmiştir.

Çalışmamız iki bölümden oluşmaktadır. Azerbaycan tiyatro tarihiyle ilgili bilgi verilen “Giriş” bölümünde, özellikle XIX. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan Batılı tarzdaki tiyatro eserleri ve onların yazarlarına değinilmektedir. Bunun yanı sıra, tiyatronun gelişmesinde önemli rolü olan ilk tiyatro kumpanyalarının faaliyetlerine de yer verilmektedir.

Tezin “Birinci Bölüm”ünde Abdurrahim Bey Hakverdiyev’in hayatı ve edebî faaliyetlerinin yanı sıra yazarın siyasî ve sosyal faaliyetleri de anlatılmaktadır. “İkinci Bölüm”de ise, Hakverdiyev’in yirmi dört tiyatro eseri incelenmiştir. Bu inceleme esnasında kurgusal eserlerle ilgili inceleme yöntemleri yanında görsel niteliklerinden dolayı tiyatroya özel yöntemlerden yararlanılmıştır.

Tezin “Sonuç” kısmında da yazarın hayatı ve edebî faaliyetleri, elde edilen tespitler doğrultusunda değerlendirilmiştir.

Yaklaşık bir buçuk yıllık araştırma sürecinde yazarla ilgili bazı kaynaklara ulaşılammış, özellikle yazarın hiç yayımlamadığı “Öküz Oyunu” ve “Kürdüstan Dağları” eserlerini elde etmek mümkün olamamıştır. Bunun en önemli nedenlerinden biri de Hakverdiyev’in ölümünden bir yıl önce devlet arşivinden kendisine ait olan birçok bilgiyi geri almış olmasıdır.

Hakverdiyev hakkında araştırmalar yapmış birçok bilim adamı, yazarın kendi özel arşivine karşı oldukça hassas olduğunu ileri sürer. Bununla ilgili Memmed Memmedov “Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin Həyat və Yaradıcılığı” adlı eserinde kapsamlı bilgi vermektedir. Memmedov, özellikle yazarın 1917-1920 yılları arasındaki siyasî faaliyetlerinden çok kısa bahsettiğini ve o döneme ait bilgileri sakladığını ifade etmektedir.

Abdurrahim Bey Hakverdiyev hakkında yapılan bu tez çalışmasında Azerbaycan’da Millî İlimler Akademisi, Ahundov Millî Kütüphanesi; Türkiye’de Ege Merkezî Kütüphanesi’nden yararlanılmıştır.

Bu tez çalışmamda bana her zaman destek olan ve Azerbaycan edebiyatıyla ilgili Türkiye’deki kaynaklara ulaşmamı sağlayan danışman hocam Prof. Dr. Ali Erol’a teşekkür ederim.

Azerbaycan’daki araştırmalarımnda bana yardımcı olan Dr. Güldeniz Gocayeva ve TDA Enstitüsü doktora öğrencisi Taşkın İşgören’e teşekkür ederim. Ayrıca maddi ve manevi olarak bana her türlü desteği sağlayan aileme de müteşekkirim.

“Abdurrahim Bey Hakveriyev, Hayatı-Sanatı ve Tiyatro Eserleri” adlı bu tez çalışmasının Türkiye’de edebiyat ve tiyatro sahasında çalışanlar için Azerbaycan sahasıyla ilgili bir kaynak olabileceğini düşünmekteyim.

Huseyn Ahmadov

İzmir-2016

GİRİŞ

XIX. YÜZYIL AZERBAIJAN TİYATROSUNUN GELİŞİMİ

Tiyatro, toplumların aydınlanmasında, edebiyatın en etkili kollarından birini teşkil eder. Tiyatro, Antik Yunan'dan bu yana, insanlığın kültür ve sanat hayatının ayrılmaz bir parçası olmuştur. Azerbaycan'da da tiyatro, her dönemde büyük ilgi görmüş; geleneksel ve çağdaş örneklerle oldukça zengin repertuara ulaşmıştır. Azerbaycan'da Batılı anlamda ilk tiyatro örnekleri XIX. yüzyılın ortalarında verilmeye başlanmıştır. Yapılan bu çalışmalar, çağdaş Azerbaycan tiyatrosunun inkişafında önemli adımlar olmuştur.

Fakat, Osmanlı ve diğer Müslüman-şark topluluklarında olduğu gibi Azerbaycan'da da Batılı tiyatro tarzından önce bu boşluğu halk oyunları doldurmuştur. Bu oyunların ne zaman olduğu hakkında kesin bir bilgi yoktur. "Kosa-kosa", "Karavelli", "Kilim Arası", "Şah Salim Oyunu", "Şebek Oyunu" gibi halk oyunları, Azerbaycan tiyatrosunun oluşmasında önemli role sahiptir.

Halk tiyatrosunun önemli bölümünü kapsayan eserlerde alaylı istihza ve tenkit ne kadar güçlü olsa da, iyimserlik de bir o kadar ön planda olmuştur. Bu oyunlarda gülüş bazen ciddi bir yaklaşım içerisinde acı bir kinayeye, mizaha dönüşerek toplumsal ahlaki kusurları hedef almıştır.¹

Komedi türünden oluşan halk oyunlarından biri olan "Karavelli"ye, orta asırlarda düğün-nişan merasimlerinde, destan-masal meclislerinde daha çok yer verilmiştir. Karavelli anlatanlar daha çok âşık meclislerindeki molalarda, komik olaylar anlatarak seyircileri eğlendirmeye çalışmışlar. Bu komedi türü, çeşitli sahneciklerle halkın dikkatini çekmeyi başarmıştır. Böyle sahneciklere örnek olarak şunlar gösterilebilir: "*Hamal və Xanım*", "*Dəllək*", "*Kaftar Bəzəmək*", "*Keçəllər*", "*Həkim*", "*Dəyirman Oyunu*", "*Adaxlılar*", "*Bacıların Kələyi*", "*Mollanın Sazı*", "*Tacir Məhəmməd*", "*Naxırçı Molla*"...²

¹ Cəfər Cəfərov; **Azərbaycan Dram Teatrı**, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı., Bakı - 1959, s.4.

² Mahmud Allahverdiyev, **Azərbaycan Xalq Teatrı Tarixi**, Maarif Nəşriyyatı, Bakı-1978, s.190.

Halk tiyatrosunda komedi türünde olan diğər bir oyun Kosa-Kosa'dır. Bu oyun daha çox ilkbaharın gelişi münasebetiylə oynanmışdır. Kosa-kosa oyunu, daha çox iki karakter üzərində olmuşdur. Bunlar "Kosa" və "Keçəl" karakterleridir. "Kosa" kışın sembolü, "Keçəl" isə ilkbahar sembolüdür. Bu iki karakter arasında komik diyaloglar keçmişdir.

Halk oyunları içində yaygın olan oyunlardan biri de "Şebəh" oyunudur. Oyunun konusunu, Kerbelə'də şəhit edilmiş Hz. Hüseyn və onun tərəftarları oluşturmuşdur. Orta asırlarda özellikle Safevî Devleti döneminde bu halk oyununa daha çox önəm verilmişdir. Şebəh oyunlarını yaygınlaşdırmanın amacı, Şiiliği halka benimsetmək olmuşdur. Halk tiyatrosunda önəmli yere sahip olan bu oyunlar, genellikle tek perdeli eserlerden oluşmuşdur. Bazen bilinen bazen de bilinmeyen kişiler tarafından yazılan bu eserlerde, İslam tarihi içerisinde yaşanan olaylar ele alınmıştır. "Əlinin Qətli", "İmam Hüseynin Qətli", "Həzrəti Abbasın Şəhit Olması", "Qasim Otağı", "Kərbəla Müsibəti", "Müslümün Kufədə Qətli", "Müslümün Oğlanlarının Qətli" gibi parçalar şebəh oyununda yer almaktadır. Bu eserlər sanat bakımından ne kadar zayıf olsa da fikir bakımından bir o kadar orijinaldır.³

Halk oyunlarının yanı sıra, bu oyunlarda yer alan karakterlər ve tipler de halk tarafından sevilmiş ve isimleri günümüzde bile akıllarda kalmıştır. Orta Çağ ve ondan sonrakı dönemlerde Şamahı, Tebriz, Karabağ, Makul, Nahçıvan və Şeki beylerinin, sanatçı və rakkasları kendi himayelerinde barındırdıkları görülmüşdür. Şahlık döneminde saray sanatçılarına yaşlı sanatçılar rehberlik etmişdir.⁴ Halk tiyatrosu oyuncularını "Mütrüb", "Lotu", "Təlxək", "Lağbaz", "Naqqal", "Dərbədəri" gibi birbirindən rəngli karakterləri canlandıraraq, bunların asırlar boyunca halkın belleğinde kalmasını sağlamışlardır.

Halk tiyatrosu oyuncularının canlandırıdığı bu karakterləri kısaca şu şekilde tanıtmək mümkündür:

Mütrüb, "əğləndirən, gönül açan" anımlarına gəlməkdədir. Arapçada temel anlamı "Kadın elbisesiylə düğünlərdə şarkı söyleyərək dans edən rəkkək" olaraq gəçər. Azərbaycan'da isə eski zamanlarda dinî məbətələrdə yarı çıplak dans edən rakkaslara "mütrüb" denmişdir. XIX. yüzilyıldan itibərən mütrüblər, düğünlərdə kadın elbisesiylə dans edip şarkı söyleyərək insanları əğləndirmişlərdir. Mütrüblər,

³ Cəfərov, **age.**, s.6.

⁴ İlham Rəhimli, **Azərbaycan Teatr Tarixi**, Çaşıoğlu, Bakı, 2005, s.12.

genellikle uzun saç bırakmış, tırnaklarına kına sürmüş ve bellerine gümüşten kemer takmışlardır. Parmaklarına geçirdikleri halkalarla ise müziğin ritmini tutmuşlardır. Mütrübler temsillerini daha çok Bakü ve Şamahı'da gerçekleştirmişlerdir.

Lotunun sözcük anlamı “çıplak”, “üryan”dır. Bazı görüşlere göre ise bu sözcük, Lut peygamberin adıyla ilgilidir. Bu ad, yaklaşık üç asır öncesinden eski halk oyunlarını sahneleyen oyunculara verilmeye başlanmıştır. Daha çok mütriblerle aynı sahneyi paylaşan lotular, satirik sahnelerde yer alarak kinayeli şekilde, dönemin zengin insanlarını ustalıkla eleştirmeyi başarmışlar.⁵

Telhek, Azerbaycan'ın birçok hanlığında hünkârları, saray adamlarını iğneleyici, komik söz ve hareketlerle eğlendiren karakterdir. Bu karakterler, ritmik ve komik danslar ederek çeşitli müzik aletleri de çalmışlardır. Telheğin esas görevi, sahnede seyirciyi eğlendirmek olsa da, hazırcevaplığı ve olaylara satirik bir üslupla yaklaşmaları onları ön plana çıkarmıştır. Farklı dönemlerde halk oyunun bu türüyle uğraşanların bazıları, günümüze kadar akıllarda kalmıştır. Güney Azerbaycan ve Karabağ'da yaşamış “Təlxək Qasım” da bunlardan biridir.

Lağbaz, sözcük anlamı “dalga geçmek”, “alaya almak ” veya “hakaret etmek” demektir. Ortaçağlarda ölüme mahkûm edilen caninin veya esir alınan düşmanın çirkin kuklasını, katıra ters bir şekilde bindirerek etrafta dolaştırmışlardır. Katırdaki kuklaları bazen de oyuncular canlandırmışlardır. Bu oyunculara o zaman “lağbaz” denmiştir. Lağbazlar güzel sese ve diksiyona; aynı zamanda kıvrak hareketleri kusursuz olarak yerine yetirebilme yeteneğine sahiptirler. Bunun yanında, en önemli sanatsal yeteneklerinden biri de hem hıçkır-a-hıçkır-a ağlamayı hem de kahkaha atarak gülmeyi başarabilmeleridir. Lağbazlar bu yeteneklerini, seyirciye ustalıkla iletebilmişlerdir.

Farsça sözcük anlamı “kapı-kapı dolaşan”, “avare”, “serseri” olan derbederi, daha çok Güney Azerbaycan'da yaygın bir karakter olmuştur. Tek oyuncu olarak faaliyet göstermiş olan derbederiler, şehir-şehir dolaşıp genellikle insanların sık olduğu yerlerde veya meydanlarda fıkralar anlatarak izleyicileri eğlendirmeye çalışmışlardır.⁶

⁵Allahverdiyev, **age.**, s.207.

⁶Rəhimli, **age.**, s.14.

Halk tiyatrosunun en büyük özelliklerinden biri de profesyonel tiyatro sahnesine yeni oyuncular yetiştirmesidir. Hüseyin Araplinski, Sıdkı Ruhulla, Abbas Mirza Şerifzade gibi tiyatro sanatçıları, Azerbaycan’da yazılı tiyatro oluşmadan önce kendilerini halk oyunlarında denemişlerdir. Daha çok şebek oyununda yer alan bu amatör oyuncular, ileride Azerbaycan tiyatrosunun sahnesine çıkan ilk sanatçılar olmuşlardır.

1. Batılı Tarz Tiyatronun Gelişim Serüveni

Azerbaycan’da modern tiyatro XIX. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır. Bunda, Rusya-İran Savaşının sonucunda olarak (1828) Kuzey Azerbaycan’ın Rusya’ya ilhak edilmesi etkili olmuştur. Nitekim Kuzey Azerbaycan, işgalden sonra siyasi, ekonomik ve kültürel bakımdan Rusya’nın etkisi altında kalmıştır.⁷ Bu dönemde Batı kültürü ile özellikle de Fransızlarla iç içe olan Ruslarda edebiyat ve tiyatro oldukça gelişmiştir. Bunun etkisi, merkezi Tiflis olan Kafkasya’da da görülmeye başlamıştır. Tiflis’te modern okullar ve tiyatro binaları inşa edilmiştir. Bütün bu yenileşme hareketleri Azerbaycan aydınlarına da yansımıştır. Tiflis’te bulunan Abbas Kulu Ağa Bakıhanov, İsmayıl Bey Kutkaşanlı, Mirza Şefi Vazeh ve Mirza Fethali Ahundzade buradaki yenileşme hareketleriyle yakından tanışma fırsatı elde etmişlerdir.⁸ Böylece Müslüman toplumlara uzak olan, Batı’ya özgü edebî türler Azerbaycan edebiyatında görülmeye başlanmıştır. Bu dönemde Batı’dan gelen diğer türler gibi tiyatro da Azerbaycan’a Rusya vasıtasıyla geçmiştir. İlk tiyatro eserleri Mirza Fethali Ahundzade tarafından kaleme alınmıştır. Ahundzade 1850 yılında kaleme aldığı “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil Kimyagər” komedisiyle çağdaş Azerbaycan tiyatrosunu oluşturmuştur.⁹

Millî tiyatronun kurucusu olan Mirza Fethali Ahundzade (1812-1878), aynı zamanda yenileşen Azerbaycan medeniyetinin, sosyal-siyasal, felsefi, etik ve edebî eleştiri fikrinin önemli şahıslarından birisidir. Nadir yeteneğe, derin eleştirisel zekâyâ, keskin gözlemcilik kabiliyetine, geniş engin bilgiye, büyük azme sahip olan Mirza Fethali, kırk yıl boyunca daima düzenli ve verimli faaliyetlerde bulunmuştur. Ahundzade, yetenekli bir şair, nasir, realist edebiyatın kudretli temsilcisidir. Felsefi, sosyal, siyasal ve estetik fikrin gelişmesinde de M. F. Ahundzade’nin büyük hizmeti

⁷ Vahap Yurtsever, **Azerbaycan Dram Edebiyatı**, Bayur Matbaası, Ankara-1950, s.6.

⁸ Erdoğan Uygur, “Molière ve Ahundof Tiyatrosunda ‘Cimri’ Karakterleri Harpagon ve Hacı Kara”, **Türkoloji Dergisi**, C.XVI, S.2, Ankara, 2003, s.151.

⁹ Cəfər Cəfərov, **Axundov və Teatr**, Azərbaycan Teatr Cəmiyyətinin Nəşri, Bakı-1962, s.7.

ve rolü olmuştur. Sadece Azərbaycan'da değil, aynı zamanda Ortadoğu ülkelerinde de aydınlanma hareketinin önemli fikir adamı ve temsilcisi olarak tanınmıştır.

Çeşitli edebî ve kültürel faaliyetleriyle, sosyal mazmunu ve düşünce istikameti açısından Türk dünyasının önemli eğitimci-yazar ve mütefekkirlerinden olan M. F. Ahundzade, eserlerinde feodal-patriarkal idare yöntemine, zulüm ve yolsuzluğa, adaletsizlik ve kanunsuzluğa, cehalet, dinî fanatizm ve atalete karşı çıkmıştır. Halkının ve genel olarak doğu halklarının milli intibahı, ekonomik ve kültürel terakkisi, çalışan kitlelerin hür ve mutlu hayatı için aktif şekilde mücadele etmiştir.¹⁰

Mirza Fethali Mirza Muhammetağı oğlu Ahundzade, Azərbaycan'ın Nuha (şimdiki adıyla Şeki) şehrinde doğmuştur. Babası Tebrizli olan Mirza Fethali, iki yaşındayken ailesiyle birlikte babasının memleketine taşınmış ve ilk eğitimine de burada molla okulunda başlamıştır. Yedi sene Tebriz'de yaşadıktan sonra annesi babasından ayrılmış ve sonra Mirzə Fethali'yle beraber Şeki'ye geri dönmüştür. Şeki'de annesinin amcası Hacı Elesger, onlara sahip çıkmış ve Mirza Fethali'nin eğitimine devam etmesinde yardımcı olmuştur. Bu nedenle onu Gence'ye götürerek orada şariat okuluna yerleştirmiştir. Mirza Fethali Gence'deyken şair Mirza Şefi Vazeh'le tanışmıştır. Vazeh'in klasik şiirle ilgili düşünceleri, Mirze Fethali'nin nazma ilgi göstermesine neden olmuştur. İki sene Gence'de eğitim aldıktan sonra yeniden Şeki'ye dönmüş ve burada yeni açılmış Rus okulunda bir sene eğitim almıştır. Daha sonra Hacı Elesger'in yardımıyla Tiflis'e gidip çar hükümetinde memur olarak çalışmaya başlamıştır. "Mirza" lakabını da burada çalıştığı sırada almıştır.

Tiflis'te çalıştığı sırada "Qəza" mektebinden öğretmenlik yapmak için çalışma teklifi almış yazar, burada dört sene Farsça ve Türkçe öğretmenliği yapmıştır. Öğretmenliğin ardından yeniden memurluğa davet edilen yazar, Rusya-İran ve Rusya-Osmanlı siyasî ve diplomatik görüşmelerinde tercüman olarak çalışmıştır. Bunun yanında Ahundaze'nin, memuriyet döneminde sanata olan bakış açısında da birtakım değişiklikler görülmüştür. Yavuz Akpınar, Ahundzade'nin bu dönemiyle ilgili şöyle der:

¹⁰ Mirzə Fətəli Axundzadə; **Əsərləri Üç Cildə, C I**, (haz. Nadir Məmmədov), Şərq-Qərb Nəşriyat., Bakı - 2005, s.4.

“Ahundzade memuriyeti sırasında Rusça ve Fransızca öğrenmiş sivil ve asker olarak birçok Rus aydınını, yakından tanımış, öğrendiği bu yeni dilde kitaplar okumuş bir başka dünyanın; Avrupa medeniyetinin içine girmiştir. Bu sırada düşüncelerini, zevkini, dünya görüşünü de değiştirmesi kaçınılmazdı. Zaten bu değişme Gence’de Mirza Şefi’yi tanıdıktan sonra başlamıştı. Mütercimlik hizmetinden sonra Ahundzade’nin ortaya koyduğu eserler, onun ne derecede süratli değiştiğini gösterir.”¹¹

Yazar, 1878 yılında kalp rahatsızlığından vefat etmiştir. Kendi vasiyetiyle Tiflis’te, hocası Mirza Şefi Vazeh’in yanında toprağa verilmiştir.

Mirza Fethali Ahundzade’nin halkına en büyük hizmetlerinden birisi Azerbaycan modern tiyatrosunu kurması olmuştur. O, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ardı ardına yazdığı beş eserle Azerbaycan edebiyatını yeni bir türle tanıştırmıştır. Ahundzade ilk dram eseri olan “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil Kimyagər”i 1850 yılında kaleme almıştır. Ardından, “Hekayəti- Müsyö Jordan Həkim-i Nəbatat və Dərviş Məstəli Şah Cadukini-Məşhur” (1850), “Hekayəti-Xırsı-Quldurbasan” (1851), “Sərgüzəşti-Vəzir-i Xan-i Lənkəran” (1851), “Sərgüzəşti-Mərdi-Xəsis” (“Hacı Qara”) (1852), “Mürəfiə Vəkillərinin Hekayəti” (1855) gibi eserleri yazmıştır.¹² Türk dünyasının önemli aydınlarından biri olan İsmail Bey Gaspıralı, Ahundzade’nin edebî sanatını şöyle değerlendirmiştir:

“Vəzirovlar, Qənizadələr, Ayaz İshaqovlar, istərsə Qazımuradovlar, Sami bəylər, Kamal bəylər belə sənət nöqteyi-nəzərindən Mirzə Fəthəliyə nisbətə aşağı qalırlar. Hətta ən müstəid, ən müqtədir Osmanlı ədibi Əbülhəq Həmid bəyin əsərlərində belə Fətəlinin “Mərdi-xəsis” və “Müsyö Jordan”ında olan təbiilik və səmimiyyət yoxdur. “Mərdi-xəsis”, yaxud qəhrəmanın ismiylə “Hacı Qara” nə qədər, nə qədər dalı komediyadır.”¹³

Mirza Fethali Ahundzade’nin komedilerindeki şahısların çoğu olumsuz kahramanlardır. Yazar, onların vasıtasıyla toplumdaki sorunları dile getirerek eleştirmiştir. Komedilerinin konusu oldukça birbirine yakın olan yazar, yaşadığı dönemde Azerbaycan ve diğer Müslüman-Doğu halklarındaki sorunları eserlerinde ele almıştır. “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil Kimyagər” ve “Hekayəti-Müsyö Jordan

¹¹ Yavuz Akpınar, **Mirza Fethali Ahundzade, Komediler (Temsilât)**, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir-1988, s.5.

¹² Axundzadə, **age.**, s.14.

¹³ Yusuf Bey Vəzirof, **“Azerbaycan Edebiyatına Bir Nəzar”**, Matbaa-i Amire, İstanbul-1921, s.46.

Həkim-i-Nəbatat və Dərviş Məstəli Şah Cadukini-Məşhur” komedilerinde yazar yalnız “Molla İbrahim” və “Dərviş Məstəli Şah” gibi dolandırıcı ve düzenbaz olan kimyager ve dervişi değil, o dönemdeki bütün feodal toplumların yaşamını eleştirmiştir. Yazar, “Sərgüzəşti-Vəzir-i-Xanı-Lənkəran” komedisinde hanlıklar dönemindeki feodal düzeninin toplumun gelişmesinde engel olduğunu göstermiştir. “Hekayəti-Xırsı-Quldurbasan” komedisinde ise Ahundzade, toplumsal berabersizliğe daha net bir şekilde vurgu yapmıştır. Yazar dönemin yaşam hayatının durgunluğunu “Hacı Qara” komedisinde dile getirmiştir. Bütün bu sorunların ortaya çıkmasında ise hâkim zümreyi suçlu görmüştür. “Mürafə Vəkillərinin Hekayəti” yazarın sonuncu komedisidir. Yazar, bu eserde de daha çok toplumsal eşitsizliğe yer vermiştir. Eser konu bakımından yazarın diğer komedilerindeki konularla benzerlikler göstermektedir.

Mirza Fethali Ahundzade, yaşadığı dönemin hayat tarzının manzarasını ortaya koyduğu komedilerinin konusu ne kadar bir birine olsa da özellikle bir hedefe kilitlenmiştir. Bu hedef gaflet ve atalet içerisinde kaybolmuş feodal-patriarkal ilişkiler âlemdir. Bu geniş çevreli konu canlı hayat manzaraları, gerçekçi karakterler vasıtasıyla tasvir edilirken Ahundzade kendi eleştiri toplarını toplumsal gelişmelerin karşısında engel olan hâkim zümrelere karşı çevirmiştir.¹⁴

Azerbaycan’da ilk tiyatro gösterisi ile ilgili 1956 yılında “Azerbaycan Elmlər Akademiyası Məruzələrində” (XI. C, S.6) yayınlanan “Azərbaycan Teatr Tarixinə Dair” adlı makalede bilgi verilmiştir. Makalede, 1857-1858 yılları arasında Şamahı’da “Müqəddəs Nina” mektebinde birkaç tiyatro oynandığı söylenmiştir. Bu gösteriler çok başarılı olduğu için Şamahı’da yeni tiyatro binası inşa etmek fikri ortaya çıkmıştır. Ağabey Zeynalbəyov adlı hayırsever şahsın ayırdığı 1500 Manat parayla Şamahı’da bulunan eski “Duz Mağazası” adlı mekân Azerbaycanlı mimar Kasım Bey Hacıbababəyov’un layihəsi əsasında yenidən düzənlənərək tiyatro binası halinə gətirilmişdir.¹⁵ Fakat burada gösterilen tiyatroların hangi eserler ve hangi dilde olduğu hakkında yeterli bilgi olmadığı için Azerbaycan Türkçesinde oynanan ilk modern tiyatronun 1873 yılında sahneye konulduğu bilinmektedir. Mirza Fethali Ahundzade’nin özel arşivinde bulunan afişten ve oynanması için istenen izin belgelerinden malum oluyor ki sahneye konulan ilk eser “Sərgüzəşti-Vəzir-i-Xanı-

¹⁴ Cəfər Cəfərov; **Azərbaycan Dram Teatrı**, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı., Bakı-1959, s.29.

¹⁵ **age.**, s.35.

Lənkəran”dır. Oyun başta Necef Bey Vəzirov olmakla birlikte “Realni Məktəbi”nin son sınıf öğrencileri tarafından 10 Mart 1873 yılında sahneye konulmuştur. Oyunun hazırlanmasına, o dönemde “Realni Məktəbi”nde öğretmenlik yapan Hasan Bey Zerdabi de yakından yardımcı olmuştur. Öğrenciler tarafından sahnelenen oyun, halk tarafından oldukça rağbet görmüş ve bu sebepten defalarca sahnelenmiştir.

İlk tiyatro sahnelendikten sonra tiyatro faaliyetlerindeki canlanmayı Yavuz Akpınar şöyle verir:

“1880 yılından sonra tiyatro faaliyetlerinde bir canlanma görülür. ‘Gori Muallim Mektebi’ni bitiren gençler, gittikleri yerlerde öğrencilerini başlarına toplayarak çeşitli eserleri sahneleştiriyorlardı. 1880 yılında ilk profesyonel denilebilecek ‘dram cemiyeti’ Nahçıvan’da teşkil edildi. Bu tiyatro cemiyetinin en önemli üyeleri yine muallimlerdi: Memmedtağı Sıdkı, Celil Mehmedguluzade, Elekber Mehmedguluoğlu, Ekber Molla Beyelioğlu, Eyneli Bey Sultanof vs. gibi 1882 yılından itibaren Azerî Türkçesini bilen profesyonel Ermeni aktör ve aktrisleri; Almaz Hanım, Stepan Safrazyanlar Azerbaycan’ın birçok şehirlerinde temsiller vermeye başladılar. Bunlar Ahundzâde’nin komedileri olmak üzere ‘Girt-girt’ adlı vodvilin yazarı Vasak Mededyan’nın Azerî Türkçesiyle yazmış olduğu bazı basit piyesleri oynuyorlardı.”¹⁶

Mirza Fethali Ahundzade’den sonra Azerbaycan tiyatrosunda ilk profesyonel dramaturg Necef Bey Vəzirov (1854-1926) olmuştur. Edebî faaliyete komediyle başlayan yazar, 1896 yılında kaleme aldığı “Müsibəti-Fəxrəddin” dramıyla Azerbaycan tiyatrosu tarihinde trajedi türünün ilk yazarı olmuştur.

Necef Bey Fetheli Beyoğlu Vəzirov, 1854 yılında Şuşa şehrinde doğmuştur. Babası sonradan iflas etmiş eski zengin beylerden biridir. Yazar, ilk eğitimini medresede almıştır. Güçlü hafızası ve çalışkanlığı sayesinde Kuran okumayı ve yazmayı üç ayda öğrenmiştir. O, yaklaşık bir yıl sonra Şuşa şehrindeki “Mülkiyyə Məktəbi”nde eğitimine devam etmiş; fakat burada öğretmenlerin ona kaba davranması yüzünden okulu yarıda bırakmıştır. Buradan ayrıldıktan sonra yakın bir akrabasının yardımıyla Rusça öğrenmiş ve defterdarlık yaparak geçimini sağlamıştır. Yarıda bıraktığı eğitimini devam ettirmek için Bakü’ye gitmiştir. Bakü’de “Realni Gimnaziya”da altı yıl eğitim aldıktan sonra Rusya’ya gitmiştir. Moskova’daki Ekincilik Akademisi’ni (Ziraat Fakültesi) bitirmiştir. Moskova’da bulunduğu sırada Rus dili ve edebiyatını tetkik etmiş, Rus yazarlarla tanışarak kendini geliştirmiştir.

¹⁶ Yavuz Akpınar; *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yayınları., İstanbul -1994, s.59.

Burada birçok teşkilata üye olmuştur.¹⁷ Yazar, 1926 yılında Şamahı şəhrinin Çukuryurt Köyü'nde kalp rahatsızlığından vefat etmiştir.

Necef Bey Vezirov'un eserlerinde geniş halk kitlesinin hayatına ve onların yaşam mücadelesine fazla yer verilmemiştir. O, eserlerinde başlıca olarak yüksek zümre, tüccar ve zengin sınıfın hayat tarzını ele almıştır. Bununla beraber onun bütün toplumdaki sorunları da ele aldığı eserleri vardır. Toplumdaki cehalet, gerilik ve tembellik yazarın eserlerinde geçen başlıca konular arasındadır. Yazar, toplumdaki sorunları çok net bir şekilde dile getirmiştir.

Necef Bey Vezirov'un başlıca dram eserleri şunlardır: "Ev Tərbiyəsinin Bir Şəkli" (1875), "Gəmi Lövbərsiz Olmaz" (1876), "Daldan Atılan Daş Topuğa Dəyər" (1890), "Sonrakı Peşmanlıq Fayda Verməz" (1890), "Adı Var Özü Yox" (1891), "Yağışdan Çıxdıq Yağmura Düşdük" (1895), "Müsibəti-Fəxrəddin" (1896), "Pəhlivanı-Zəmanə" (1898-1900).

Azərbaycan'ın ilk kadın dramaturgu Sakine Hanım Ahundzade (1865-1927) Guba'da ve Bakü'de eğitim almıştır. Öğretmenlik yapmakla beraber aynı zamanda edebiyat ve tiyatroya da ilgi göstermiştir. "Elmin Bəhrəsi", "Gəlin və Qaynana", "Bəxtsiz Bala", "Zülmün Səmərası", "Haqq Söz Acı Olar", "Şahzadə Əbülfəz" gibi piyesleri yazmıştır. "Zülmün Səmərası" adlı piyesi Hüseyn Arapinski tarafından 1914'te Tiflis'te; Abbas Mirza Şerifzade tarafından ise 1917 ve 1922 yıllarında Bakü'de sahnelenmiştir.¹⁸

Rusya'da tıp eğitimi almış ünlü devlet adamı, eğitimci Neriman Nerimanov (1870-1925), Azərbaycan milli tiyatrosunun gelişmesinde büyük hizmetleri olmuştur. Yazar, "Nicat" ve "Səfa" kültür toplumunun içinde yer alan tiyatro birliklerinde çalışmıştır. Nerimanov, Abdurahim Bey Hakverdiyev'in "Dağılan Tifaq" oyununda "Nəcəf" rolünü, Gogol'un "Müfəttiş" adlı oyununda ise "Gorodniçi" rolünü oynamıştır. Oyunu izleyen Samet Ağamalıoğlu bu rolle ilgili şu değerlendirmeyi yapmıştır:

"Oyun yeteri kadar güzel ve eğlenceliydi; gorodniçi özellikle doğaldı- onu oynayan, eseri tercüme eden Nerimanov'un kendisi idi. Kadın rollerini Ermeni kadınlar oynuyordu. Türk seyirciler piyesin inandırıcılığına hayran kaldı, zira bütün bunlar etraftaki

¹⁷ Zeynelâbidin Makas; **Azərbaycan Dramaları**, Kültür Bakanlığı., Ankara – 1990, s.114.

¹⁸ İlham Rəhimli; **Üç Əsrin Otuz İli (Akademik Milli Dram Teatrı Bu Gün)**, Qapp-Poliqraf., Bakı - 2003, s.6.

hayatı çok iyi hatırlatıyordu. Bu gerçekten Türk hayatında duyulmamış bir olaydı.”¹⁹

Bunun yanında kendisine ait “Dilin Bəlası” komedisini Cahangir Zeynalov’la beraber sahnələndirmişdir.

Neriman Necefoğlu Nerimanov, 14 Nisan 1870 yılında Tiflis’te doğmuştur. Babası Kerbela Necef eğitime çok önem verdiği için Nerimanov’u küçük yaşlarından okutmaya başlamıştır. Okuma, yazmayı amcası ve ağabeyinden öğrenen Nerimanov, 1882 yılında “Qori Müəllimlər Seminariyası”nda eğitime başlamış ve burada dünya edebiyatı klasikleri ile tanışma fırsatı elde etmiştir. İlk eserlerini de Gori’de eğitim aldığı zaman yazmıştır. Eğitimini tamamladıktan sonra Tiflis’in Borçalı bölgesinde öğretmen olarak çalışmaya başlamış, bir yıl sonra Bakü’ye gitmiş ve orada özel okulda öğretmenliğe devam etmiştir. Daha sonra Bakü’deki “Realni Məktəb”inde çalışmış ve bu dönemde siyasi, sosyal, kültür ve eğitim işleriyle uğraşmıştır. 1894 yılında Bakü’de ilk kiraathaneyi açmıştır. Rusça öğrenmek isteyenlere Rusça dilbilgisi kitapları yazmıştır. Bunun yanında yabancı dillerden Azərbaycan Türkçesine çeviriler yapmıştır. Yazar buradaki çalışmalarının ardından 1902 yılında Rusya’ya gitmiş ve tıp üzerine eğitim almıştır. Eğitimini tamamladıktan sonra yeniden Bakü’ye dönmüş ve şehir hastanesinde doktor olarak çalışmıştır. Bir yıl sonra Tiflis’e giden yazar burada Bolşevik düşünceleri nedeniyle Çar hükümeti tarafından hapsedilmiştir.

Yazar, 1920 yılında Azərbaycan Bolşevik hükümetinin kurulmasına yakından iştirak etmiş ve yeni kurulan bu Bolşevik hükümetinin başına geçmiştir. Daha sonra Moskova’ya çağrılan yazar ömrünün son yıllarını burada geçirmiştir. Nerimanov, 1925 yılında Moskova’da vefat etmiştir. “Nadir Şah” (1899) eseriyle Azərbaycan dram tarihinde ilk tarihî trajediyi yazmış olan Nerimanov’un başlıca dram eserleri şunlardır: “Nadanlıq” (1894), “Dilin Bəlası” (1895) ve “Şamdan Bəy” (1899).

Dönemin bir başka önemli şahsiyeti dramaturg, gazeteci ve araştırmacı Celil Memmedkuluzade’dir (1869-1933). Halk arasında “Molla Nəsrəddin” lakabıyla da bilinen yazar, yirmi beş yıl kısa aralarla “Molla Nəsrəddin” mizah dergisini yayımlamıştır.

¹⁹ Nesrin Sarıahmetoğlu, **Mücadeleye Adanan Hayat, Neriman Nerimanov**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2012, s.87.

Celil Memmedkuluzade 10 Şubat 1869 yılında Nahçıvan'da doğmuş, ilk eğitimini sekiz yaşındayken mollahanede almıştır. Bir yıl sonra ise eğitimine Nahçıvan'daki "Rus-Tatar" okulunda devam ettirmiştir. 1882 yılında "Qori Müəllimlər Seminariyası"nda eğitim almaya başlayan yazar, 1887 yılında buradan mezun olmuştur. Yazar Gori'den döndükten sonra Erivan ve Nahçıvan'da öğretmen olarak çalışmıştır. Azərbaycan Edebiyatı tarihinde ilk alegorik tiyatro eseri olan "Çay Dəstgahı" piyesini de öğretmenlik yaptığı sırada kaleme almıştır. Bir müddet öğretmenlik yaptıktan sonra Moskova ve Petersburg'a gitmiş ve burada yaşamıştır. Orada önde gelen birçok Rus aydınıyla tanışarak kendini edebî yönden daha da geliştirmiştir. Rusya'dan döndükten sonra Erivan'da bir müddet avukat ve mütercim olarak çalışmıştır. Yazar, 1904 yılından itibaren "Şərqi Rus" gazetesinde çalışmaya başlamıştır. 1906 yılından itibaren ise yazar, "Molla Nəsrəddin" dergisini yayımlamaya başlamıştır.²⁰ Sırayla Tiflis, Bakü ve Tebriz'de basılan dergi, yazarın şöhretini artırmıştır. Azərbaycan'da Sovyet hökuməti kurulduğu zaman yazar, İran'a taşınmıştır. Daha sonra hökumətin davetiylə yenidən Bakü'ye geri dönmüştür. Celil Memmedkuluzade 1932 yılında Bakü'de vefat etmiştir.

Celil Memmedkuluzade'nin en önemli eserlerinden biri "Ölülər"dir. Yazar, bu komediyi 1909 yılında yazmıştır. Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi'nde, komediyle ilgili şöyle bir değerlendirme yapılmıştır:

*"Bu komedide o dönəmdəki Müslüman toplumunun həyatı, onların diriykən ölüluğü; yüksek estetik və böyük yürek ağrısıylə kaleme alınmıştı. Eser ilk kez 1916 da Bakü'də sahneyə konulmuş, bunun ardından da Transkafkəzin digər şəhirlərində, Orta Asya'da və İdilboyu'nda böyük bəşəriyyət ilə göstərilmiş və ilgi qazanmışdır. Fanatiklər isə "Molla Nəsrəddin" dergisindəki məqalələri və "Ölülər" əsəri üçün Mirza Celil'i yenidən ölümle təhdit etmiş, hətta onun öldürülməsi üçün rəsmi bir fətva bilə verilmişdi."*²¹

Yazarın digər tiyatro əsərləri şunlardır: "Kışmış Oyunu" (1892), "Anamın Kitabı" (1919), "Kamança" (1920), "Danabaş Kəndinin Məktəbi" (1921), "Lâl" (1921), "Dəli Yığıncağı" (1926).

²⁰ Dilarə Məmmədova, **Azərbaycan Dramaturgiyası Antologiyası Dörd Cildə C I**, Şərq-Qərb, Bakı-2007, s.9.

²¹ Yavuz Akpınar, "Azərbaycan Edebiyatı", **Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi**, C. 4, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara - 1993, s.154.

Yazar, gazeteci ve bestekâr Üzeyir Hacıbeyov (1885-1948) Azərbaycan kultürünə birçok yenilik getirmiştir. Bunların başında şüpheşiz 1908 yılında yazdığı “Leyli və Məcnun” operasıdır. Üzeyir Bey, yazdığı bu eserle Azərbaycan’la beraber bütün Müslüman âleminde bir ilke imza atmıştır. Birçok makale ve hikâyesinin yanında yazarın daha çok müzik türündeki oyunları bilinmektedir.

Üzeyir Ebülhüseyn oğlu Hacıbeyov 18 Eylül 1885 yılında Karabağ’ın Ağcabedi bölgəsində doğmuştur. Babası Ebülhüseyn eğitimci aydınlardan biridir. Üzeyir Hacıbeyov’un çocukluğu, zamanın kültür ve eğitim bakımından oldukça gelişmiş bir şehri olan Şuşa’da geçmiştir. Buradaki muhit Hacıbeyov’a kendi etkisini göstermiş ve onun ileride büyük şahsiyet olmasına katkı sağlamıştır.

Hacıbeyov ilk eğitimini “Nikolayevski Rus-Tatar” mektebinde almıştır. Buradan mezun olduktan sonra “Qori Müəllimlər Seminariyası”nda eğitimine devam etmiştir. Gori’de aldığı eğitim, yazarın edebî kişiliğine önemli ölçüde tesir etmiştir. Burada çeşitli bilim dallarında eğitim görmüş ve bazı müzik aletlerinde çalmayı öğrenmiştir. Yazar, 1904 yılında Gori’den mezun olduktan sonra Azərbaycan’ın Cəbrail bölgəsində ilkokulda öğretmen olarak çalışmıştır. Öğretmenlik yapmakla beraber yazar, “Kaspi” gazetesinde “U” imzasıyla makaleler de yazmıştır.

1905 yılında Bakü’ye gelen yazar, burada hem öğretmenlik mesleğine devam etmiş hem de “Həyat” gazetesinde çalışmıştır.²² Bakü’nün o zamanki siyasi durumu Üzeyir Hacıbeyov’u da etkilemiştir. Yazar çeşitli matbu organlarındaki yazılarıyla okuyucular tarafından sevilmiştir. Üzeyir Hacıbeyov, gazetecilik ve öğretmenlik yapsa da onu zirveye çıkartan yönü yazdığı operalar ve müzikli komedileri olmuştur. 1908 yılında yazdığı “Leyli və Məcnun” operasını sahneledikten sonra yazar, Petersburg’a gitmiş ve burada ünlü Rus bestecilerin derslerine girmiştir.²³ Hacıbeyov, Azərbaycan’da Sovyet Cumhuriyeti kurulduktan sonra Bakü’deki Milli konservatuarın kurucusu olmuştur. Yazar ömrünün sonuna kadar konservatuarda çalışmış ve buranın rektörü olmuştur. Üzeyir Hacıbeyov, 1948 yılında Bakü’de vefat etmiştir.

Yazarın başlıca tiyatro eserleri şunlardır: “Leyli ve Məcnun” (1908), “Ər və Arvad” (1909), “O Olmasın Bu Olsun” (1909), “Rüstəm və Zöhrab” (1910), “Arşın

²² Üzeyir Hacıbəyli, **Seçilmiş Əsərləri (İki Cildə), Birinci Cild**, (haz. Abdulla Abbasov), Şərq-Qərb, Bakı - 2005, s.7.

²³ Məmmədova, **age.**, s.12.

Mal Alan”(1912-1913), “Şah Abbas ve Xurşudbanu” (1912), “Əsli və Kərəm” (1912) ve “Koroğlu”(1937).

Ünlü şair ve dramaturg Hüseyn Cavid (1882-1941), Azərbaycan tiyatrosuna birçok yenilik katmıştır. İstanbul Üniversitesi’nde eğitim alması, yazarın edebî sanatına da yansımıştır. Namık Kemal, Abdülhak Hamit, Tevfik Fikret ve Rıza Tevfik’ten esinlenen yazar, eserlerini daha çok Anadolu Türkçesine yakın bir üslupla yazmıştır.

Hüseyn Abdullaoğlu Resizade 25 Ekim 1882 yılında Nahçıvan’da doğmuştur. Babası ruhani olan Hüseyn ilk eğitimini mollahanede almıştır. On dört yaşında buradaki eğitimini yarıda bırakmış ve Memmetağı Sıtkı’nın Nahçıvan’da açtığı modern tipli okulda eğitimine devam etmiştir. Hüseyn burada dört sene eğitim almıştır. Mezun olduktan sonra gözündeki rahatsızlık nedeniyle eğitimine ara vermiş ve tedavi için Tebriz’e gitmek zorunda kalmıştır. Tebriz’de yaklaşık dört sene yaşadığı süreçte, hocası Memmetağı Sıtkı ve ağabeyi Şeyh Muhammed’ten öğrendiği Arapça ve Farsçayla buradaki kütüphanelerdeki dünya klasiklerini okumuştur. Cavid tedavisini bitirdikten sonra eğitimini devam ettirmek kararına gelmiştir. O, Türkiye’ye giderek İstanbul Üniversitesi’nin edebiyat fakültesinde dinleyici olarak derslere katılmıştır. İstanbul’da eğitim aldığı sırada “Cavid” mahlasıyla şiirler yazmış ve Nahçıvan’a döndüğünde artık “Hüseyn Cavid” olarak tanınmaya başlamıştır. Vatana döndükten sonra yazar, Nahçıvan, Tiflis ve Bakü’de öğretmenlik yapmıştır. Azerbaycan’da Sovyet hükümeti kurulduktan sonra birçok önemli aydınlarla beraber Hüseyn Cavid de takip altına alınmıştır. 1937 yılında hapsedilen yazar, Sibirya’ya sürgün edilmiştir. 5 Aralık 1941 yılında Hüseyn Cavid Sibirya’da vefat etmiştir. Yazarın naaşı, yalnız 1982 yılında Haydar Aliyev’in teşebbüsüyle Sibirya’dan doğduğu Nahçıvan’a getirilmiştir. Mehmet Emin Resulzade, “Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı” eserinde Hüseyn Cavid’in edebî faaliyeti hakkında şu değerlendirmeyi yapmıştır:

“‘Şeyh San’an’ şairi Hüseyn Cavid Azərbaycan’ın Sovyetleştirilmesinden sonra da bir çok manzumeler yazıyor. Bunlardan mensur ‘Topal Teymur’ ile manzum ‘Peygamber’ sovyet müdiranını epî meşgul ediyor. Şairin bu iki eseri okuyucular üzerinde oldukça derin tesirler bırakıyor. Önce oynanmasına müsaade olunan ‘Topal Teymur’ temaşacıları heyecana getiriyor. Devlet tiyatrosu piyesi birkaç defa tekrarlıyor. Umumî Türklüğün tarhî kahraman tipi Timurlenk’dan

ahali fevkalade memnun ve coşkun. Meseleyi sonradan çakan bolşevikler piyesin gösterilmesini menediyorlar. 'Sovyet ekmeğini yediği halde tarhî panturanist tiplerini idealize etmek cesaretini gösteren' şaire karşı sovyet tenkitçileri ateş püskürüyorlar."²⁴

Azerbaycan Sovyet tiyatrosunun kurucusu Cafer Cabbarlı (1899-1934) 35 yıllık ömründe pek çok eser vermiştir. Onun yazdığı eserler, Azerbaycan tiyatro tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Yazarın tiyatroya bağlılığı yalnız bu türde eserler yazmasıyla bitmemiş, aynı zamanda yazar sahne yönetmenliği de yapmıştır. Tiyatro eğitimi aldığı için yazar sahneyi profesyonel olarak kavramış ve oyuncularla çalışma konusunda oldukça başarılı olmuştur.

Cafer Gaffaroğlu Cabbarlı, 1899 yılında Bakü'nün Hızı Köyü'nde fakir bir ailede doğmuştur. Babası Gaffar'ın gözleri kör olduktan sonra aile Bakü'ye taşınmak zorunda kalmıştır. Üç yaşındayken babasını kayıp eden Cafer'e ve ailesine annesi Şalibike Hanım bakmak zorunda kalmıştır. Tüm bu zorluklara aldırmayarak annesi Cafer'in eğitim alması için elinden geleni yapmış, küçük yaşlarındayken onu molla okuluna yerleştirmiş, daha sonra fikrini değiştirerek Bakü'deki "Rus-Tatar" okuluna yazdırmıştır. Cabbarlı bu okulda bir müddet okuduktan sonra, Bakü'de Sanayi mesleki lisesinde eğitimini devam ettirmiştir. Eğitiminin bir sonraki aşamasında Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nin Şarkiyat ve Tıp fakültelerinin derslerine dinleyici olarak katılmış; fakat tiyatroya daha çok ilgi duyduğu için "Bakı Teatr Məktəbi"nde tiyatro eğitimi almıştır. Cabbarlı, 1920'li yılların ikinci yarısında "Komunist" gazetesinde çalışmış ve 1929 yılında Millî Dram Tiyatrosu'nun edebî bölümünün müdürü görevine getirilmiştir. Dramaturg, 1934 yılında kalp yetmezliği nedeniyle vefat etmiştir.

Cafer Cabbarlı, tiyatronun başlıca görevinin halka hizmet etmek olduğunu düşünmüştür. O, bütün varlığıyla kendini realist tiyatroya bağlamıştır. Halkın özgürlüğü, kültürel gelişimi ve dinî cehalete karşı mücadelesini eserleri vasıtasıyla dile getirmiştir. Bu yolda tiyatronun ne kadar önemli olduğunu derinden kavramıştır.²⁵

²⁴ Mehmet Emin Resulzade, **Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı**, Yeni Cezaevi Matbaası, Ankara-1950, s.6-7.

²⁵ İsmayıl Dağıstanlı, **Cəfər Cabbarlı və Teatr**, Azərnəşr., Bakı - 1960, s.3.

Cafer Cabbarlı'nın dram çalışmaları, konu bakımından iki döneme ayrılmıştır: Birinci dönem, Sovyet dönemine kadar yazdığı dram eserleridir. Bu dönemde yazdığı eserler şunlardır: “Ədirnənin Fəthi” (1917), “Trablus Müharibəsi veya Ulduz” (1917), “Nəsrəddin Şah” (1916-1918). Yaratıcılığının ikinci dönemi olan Sovyet döneminde ise yazar daha çok sosyal sorunları ele almıştır. Bu dönemki yazılan eserleri şunlardır: “Aydın” (1919-1921), “Oqtay Eloğlu” (1923), “Od Gəlini” (1928), “Sevil” (1929), “Almaz” (1930), “Yaşar” (1932), “Dönüş” (1933).

Azərbaycan modern tiyatrosunun oluşmasındaki önemli isimlerden biri de Abdurrahim Bey Hakverdiyev'dir (1870-1933). Tezimiz Hakverdiyev'in hayatı, sanatı ve tiyatro eserleri üzerine olduğu için burada ayrıca onun ilgili bilgi verilmemiştir.

2. İlk Tiyatro Kumpanyaları

Azərbaycan'da tiyatronun gelişmesinde tiyatro kumpanyalarının da önemli rolü vardır. Bu bakımdan amatör tiyatro oyuncular ve aydınların bir araya gelerek kurdukları “Müslüman Tiyatro Kumpanyası” ilk örneklerden biridir. Kumpanya, faaliyetlerini kış ve yaz sezonu olarak iki kısma ayırdıktan sonra bağımsız bir şekilde oyunlarını 1897 yılının Mart ayından itibaren sahnelemeye başlamıştır. Bu yıl içinde birçok oyun oynanmıştır. Bunların arasında Necef Bey Vezirov'un “Daldan Atılan Daş Topuğa Dəyər”, Sultanməcəd Ganizade'nin “Dursunəli və Ballıbadı” (her ikisi de 1 Martta oynanmıştır.); Mirza Fethali Ahundzade'nin “Lənkəran Xanın Vəziri” (9 Mart. Yönetmen Sultanməcəd Ganizâde), Neriman Nerimanov'un “Nadanlıq” (5 Aralık) ve tercüme edip yönettiği Nikolay Gogol'un “Müfəttiş” (15 Ekim ve 28 Kasım), eserleri seyirciler tarafından ilgi ile karşılanmıştır.

“Müslüman Tiyatro Kumpanyası”nın oyunlarının hepsi, öncelikle “Tağıyev” tiyatro binasında oynanmıştır. Kumpanyanın burada sahnelediği “Müfəttiş” adlı komedi, özellikle seyircinin sevgisini kazanmıştır. Bu oyun, Azərbaycan milli tiyatrosuna kazandırılan ilk çeviri eserlerden biridir. Sahnede oyunun başkahramanlarını Neriman Nerimanov (Belediye Başkanı rolünde), Habib Bey Köçerlinski (Osip rolünde), Bedel Bey Bedelbeyov (Dobçinski rolünde), Ebülfet Bey Veli (Bobçinski rolünde) oynamıştır.

1897 yılında Bakü'de ilk kez “Artistlər İttifaqı” kurulmuştur. İlk yıllarda buraya üye olanların sayısı üç yüzden fazla olmuştur. Üye olan her bir oyuncuya

aylık 6 Manat ücret ödenmiştir. Bu birliğin kurulmasının en büyük faydalarından biri de “Müslüman Tiyatro Kumpanyası”na ve ileride kurulacak diğer kumpanyalara yeni oyuncuların gelmesini sağlamak olmuştur.

Kumpanya, 1898 yılından itibaren afişlerde ve gazete haberlerinde “Müsəlman Dram Artistləri Dəstəsi” veya “Müsəlman Dram Artistləri” olarak geçmiştir. Aynı yıl sahnelenen oyunların yönetmenliğini genellikle Sultanmecid Ganizade, Habib Bey Mahmudbeyov ve kısmen de olsa Neriman Nerimanov yapmıştır. Bu yönetmenler, bir önceki yılda oynan oyunlarla birlikte yeni oyunları da yönetmişlerdir. Abdurahim Bey Hakverdiyev’in “Dağılan Tifaq” (1 Mart), İskender Bey Melikov’un “Yaxşılığa Yamanlıq” (iki temsil, 15-20 Nisan) ve Mirza Fethali Ahundzâde’nin “Hacı Qara” adlı oyunları, 1898 yılında kumpanyanın ilk kez sahnelendirdiği eserlerdir.

Kumpanyanın 1899 yılındaki repertuarına birkaç oyun daha eklenmiştir. Necef Bey Vezirov’un “Qarınqulu” ve Həşim Bey Vezirov’un “Evlənmək Su İçmək Deyil” (her iki eser 9 Mart’ta oynanmıştır.), Abdurahim Bey Hakverdiyev’in “Yeyərsən Qaz Ətini Görərsən Ləzzətini”, Mirza Fethali Ahundzade’nin “Misyo Jordan və Dərviş Məstəlişah” (3 Mart) dramları, “Müsəlman Dram Artistləri Dəstəsi” tarafından sahnelenmiştir. Öte yandan aynı yıl kumpanyaya katılmış olan Hüseyn Rızayev, “Sarabski” ve ya “Sarablı” mahlaslarıyla dram, trajedi ve opera sanatçısı olarak ünlenmiş ve birçok oyunun yönetmenliğini üstlenmiştir.²⁶

1900 yılından itibaren “Müslüman Dram Kumpanyası” ciddi sorunlar yaşamaya başlamış ve dağılma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Neriman Nerimanov’un tiyatro kumpanyasını kurtarma çabaları ise yeterli olmamıştır. Bunun üzerine Abdurahim Bey Hakverdiyev’in Şuşa’dan Bakü’ye giderek 1901 yılında “Bakü Müslüman Kumpanyası”nı kurması, kumpanyayı dağılmaktan kurtarmıştır. Hakverdiyev’in gayretleriyle kumpanyada önceki yıllarda sahnelenen eserlerle beraber yeni eserlerde sahnelenmiştir. Burada 1901-1904 yılları arasında sahnelenen birçok oyunun yönetmenliğini yapmıştır.²⁷Bu eserler arasında Necef Bey Vezirov’un “Müsibəti-Fəxrəddin” trajedisi; Jean-Baptiste Molière’in “Cimri”, Abdurahim Bey Hakverdiyev’in “Pəri Cadu” ve “Bəxtsiz Cavan” dramları önemli bir yere sahiptir.

²⁶ Rəhimli, **age.**, s.54.

²⁷A. Q. Şərəfov, **Azərbaycan Türk Teatrı Tarixi Materialları**, Azərənşr, Bakı-1930, s.16-17.

Hakverdiyev'in bu dönemdeki diğer bir başarısı ise kumpanyaya yeni sanatçılar kazandırması olmuştur. Tiyatrocu olmayan, fakat amatör bir şekilde tiyatroyla meşgul olan pek çok sanatçı, Abdurahim Bey Hakverdiyev'in gayetleriyle çalışmalarını tamamen tiyatro üzerine yönlendirmişlerdir.

1905 yılından itibaren tiyatro kumpanyasının faaliyetinde yeniden sorunlar yaşanmaya başlanmıştır. Çar Rusya'sındaki ihtilalin Bakü'de diğer sahalarda olduğu gibi tiyatro üzerinde de olumsuz etkileri olmuştur. Çar hükümeti, tiyatronun repertuarına ciddi şekilde karışmaya başlamış, birçok oyunun sahnelenmesine izin vermemiştir. Buna ek olarak Abdurahim Bey Hakverdiyev'in görev nedeniyle kumpanyadan ayrılması da tiyatrodaki ciddi sorunlara yol açmıştır. Cihangir Zeynalov, Hüseyin Araplinski, Ebülfet Veli, Hüseyinkulu Sarapski gibi kumpanyadaki bazı sanatçılar, sorunları kendileri çözmeye çalışsalar da tiyatro repertuarı oldukça kısıtlı kalmıştır. Repertuarda daha çok küçük vodvil ve maskaralar yer almıştır.²⁸

Yılın sonuna doğru Rusya'daki reformlar Bakü'de de etkisini göstermeye başlamıştır. Zeynalâbidin Makas'ın bu dönemle ilgili değerlendirmesi şöyledir:

*“Çarlık Rusyası'na karşı, 1905-1907 yılları arasında ortaya çıkan siyasi gelişmeler, Azerbaycan tiyatrosuna müsbet yönde tesir etmişti. Bunun bir neticesi olarak Hamiyet, Balahanı Dram Derneği ve Necat adlı tiyatro toplulukları kurulmuştur. Müfettiş, Kaçaklar, Ağa Mehemed Şah Gacar, Yağışdan Çıhdığ Yağmura Düşdük, Otello gibi eserler, 1906-1910 yılları arasında bu topluluklar tarafından icrâ edildi.”*²⁹

1905 devrimi sonrası Bakü'de, pek çok siyasi topluluğun oluşmasına ve daha önce gizli faaliyette olan toplulukların da artık resmî olarak ortaya çıkmasına izin verilmiştir. Bu tür topluluklardan biri de “Nicat” medenî-maarif topluluğudur. 1906 yılından itibaren resmî şekilde faaliyete başlamış olan toplulukta, bir de “Nicat” kumpanyası kurulmuştur.³⁰ Kumpanyanın sahnelendiği ilk eser Gogol'un “Müfettiş” komedisi olmuştur. 1917 yılına kadar faaliyet gösteren kumpanya, birçok profesyonel tiyatro sanatçısının yetişmesinde büyük rol oynamıştır.

²⁸ Rəhimli, **age**, s.55.

²⁹ Makas, **age**, s.1.

³⁰ Məmmədli Babəşli, “XX Əsrin Əvvəllərində Azərbaycanca Milli Oyanış Və Maarifçilik Hərəkatı”, **Journal of Qafqaz University**, Fall 2003, Number 12, s.228.

(Nicat Cemiyeti)

Kumpanyanın ilk faaliyet yıllarında, buradaki sahne yönetmenliği daha çok sanatçılar veya Rusya'dan davet edilen Saracan Valentinov tarafından yapılmıştır. Kumpanyanın kurulduğu yılda fazla oyun sahnelenmemiş; fakat bir sonraki yıl bu anlamda oldukça verimli olmuştur. Kumpanyanın bu döneminde Mirza Fethali Ahundzade'nin "Hacı Qara", Heinrich Heine'nin "Əl Mənsur", Friedrich Schiller'in "Haydutlar", Abdurrahim Bey Hakverdiyev'in "Ağa Məhəmməd Şah Qaçar", Namık Kemal'in "Vatan Yahut Silistre" ve Neriman Nerimanov'un "Nadir Şah"ı gibi pek çok önemli eser sahnelenmiştir.

1908 yılı, kumpanyanın en başarılı yıllarından biridir. Bu yıl, Üzeyir Hacıbəyov'un "Leyli və Məcnun" operası kumpanya tarafından sahnelenmiştir. Bununla ilgili "Kaspi" gazetesinin 9 Ocak 1908 yılı sayısının tarihî yazısında şöyle bilgi verilmiştir:

"(...) 'Nicat' cəmiyyəti dram və opera əsəri üçün müsabiqə elan edir. Cəmiyyət bu günlərdə gənc publisist və musiqiçi Üzeyir Hacıbəyovun tərtib etdiyi 'Leyli və Məcnun' operasının nəşri və quruluş haqqını almışdır. Bu, müsəlman həyatında ilk operadır özü də ayın 12-də Tağıyev teatrında oynanacaqdır..."

Gənc kompozitor Füzuli poemasi əsasında opera yazmış və onun əsərlərindən operaya daxil etmişdir. Şərq mahnıları əsərə ustalıqla qoşdurulmuşdur. Truppa təşkil edilmiş və müəllifin rəhbərliyi altında tamaşa hazırlanır. Operaya böyük xərc sərf edilmişdir.”³¹

Operanın yönetmenliğini Hüseyn Araplinski yapmıştır. “Məcnun” rolünü Hüseyn Sarapski, “Leyli” rolünü isə Abdürrehman Ferecov canlandırmıştır. “Leyli və Məcnun” operasıyla elde edilen başarı sayesinde motivasyonu artan kumpanyanın repertuarı da zenginleşmeye başlamıştır. Önceki yıllarda sahnelenen oyunlara ek olarak, yerli ya da yabancı birçok yeni eser de kumpanyanın repertuarına alınmıştır.

1909 yılında “Nicat”ın yönetimi ile sanatçılar arasında anlaşmazlıklar yaşanmış, başta Hüseyn Araplinski olmak üzere birçok sanatçı kumpanyadan ayrılmıştır. Kısa bir süre sonra, yönetimle sanatçılar yeniden bir araya gelmeyi başarmış ve bütün bu olaylardan sonra tiyatro yeniden canlanmaya başlamıştır. Bu dönemde kumpanya; Tiflis, Erivan, Batum ve Nahçıvan’a tiyatro turları yapmış, repertuara bir sıra yeni eserler ilave etmiştir. Kumpanyanın dönemdeki repertuarında Abdurrahim Bey Hakverdiyev tarafından çevrilen Çirikov’un “Yahudiler”, “Təbriz Vəkilləri” şeklinde sahnələndirilən Mirza Fethali Ahundzadə’nin “Mürafiə Vəkilləri”, Gulamirza Şərifzadə tərəfindən tərcümə edilən Muhammet İhsan’ın “Cəvdət Bey” əsərləri yer almışdır. “Cəvdət Bey” oyunuyla ilgili Gulam Memmedli şöyle bilgi vermişdir:

“Noyabrın 2-də, Nikitin qardaşlarının sirk-teatrında, müsəlman `Nicat` maarif cəmiyyətinin dram atristləri tərəfindən, türk dramaturgu Məhəmməd Ehsanın `Cövdət bəy` adlı əsəri oynandı...”

Cövdət bəy həbs edilir. O, 19 il həbsxanada qalır. Onun, Ruhidə Şəkib adlı oğlu var. (Bu rolda 2-ci Şərifzadə).

Cövdət bəyin oğlu Şəkib, dəfələrlə uşaq rolunda çıxış etmiş Şərifzadə tamaşaçılarda böyük təəssürat yaratdı. 12 yaşlı Şərifzadə öz rolunu parlaq şəkildə başa vurdu. O, artıq səhnəyə alınmışdır. Onun sərbəst oyunu gülüş və göz yaşları ilə qarşılanır.”³²

Bunun yanında Sultanməcəd Ganizadə və Necef Bey Vəzirov’un kiçik komediləri də aynı yıl sahnələnen oyunlar arasında yer almışdır.

³¹ Hacıbəyov, **age.**, s.10.

³² Qulam Məmmədli, **Abbasmirzə Şərifzadə (Həyatı, Yaradıcılığı və Fəaliyyətinə Aid Sənədlər Toplusu)**, İşıq, Bakı-1985, s.10.

Kurulduğu yıldan itibaren birçok yeniliğe imza atan “Nicat” kumpanyası, 1910 yılında bu yeniliklere birini daha eklemiştir. Azerbaycan tiyatro tarihinde ilk kez Üzeyir Hacıbeyov tarafından yazılan “Ər və Arvad” müzikali “Nicat” kumpanyasının sanatçıları tarafından sahnelenmiştir. Bu müzikal, ilk kez 24 Mayıs 1910 yılında “Nikitin Qardaşları Sirkisi”nde oynanmıştır. Oyunun sahne yönetmenliğini Hüseyin Arapinski yapmış, başrollerini ise Mirzağa Aliyev (“Kərbəlai Qubad”), Hüseyin Sarapski (“Mərcan Bəy”) ve Ahmet Ağdamski paylaşmıştır.³³

Kumpanya 1911 yılına kadar oyunlarını daha çok Tağıyev tiyatrosu, “Nikitin Qardaşlarının Sirkisi”, “Dənizçilər Klubu” ve “Obeştvennoe Sobiraniya”da ³⁴ oynamıştır. 1911 yılında, bu mekânlara “Mayılov” tiyatro binası eklenmiş³⁵ buranın açılışı ise Modem Musorgski’nin “Boris Godunov” operasıyla yapılmıştır. Kumpanya, bu yıldan itibaren oyunlarını daha çok bu binada sahnelemiştir. Repertuarına Osmanlı tiyatrosundan da birkaç eser ekleyen kumpanya, Abdülhak Hamit’in “Tarık Endülüs Fethi”, Vahit Lütfi’nin “Naci Bey” gibi oyunlarını sahneye koymuştur.³⁶

Nicat kumpanyası, faaliyette bulunduğu on bir yıl içinde, Azerbaycan tiyatrosunda birçok yeniliğe imza atmış ve bunun yanında Azerbaycan tiyatrosuna pek çok tiyatro sanatçısı da kazandırmıştır. Kumpanya, yerli ya da yabancı elliye yakın tiyatro oyunu sahnelemeyi başarmıştır. Ayrıca “Nicat” kumpanyası, “Səfa” kumpanyasının kurulmasında da oldukça önemli bir rol oynamıştır.

³³ Rəhimli, **age.**, s.60.

³⁴ “Obeştvennoe Sobiraniya”, Türkiye Türkçesinde “genel toplantı” anlamına gelmektedir.

³⁵ 1911’de inşa edilen “Mayılov” tiyatro binası, şimdiki “Opera Bale Tiyatrosu”dur.

³⁶ Rəhimli, **age.**, s.61.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ABDURRAHİM BEY HAKVERDİYEYEV'İN HAYATI VE EDEBÎ KİŞİLİĞİ

1.1. Hayatı

Abdurrahim Bey (Esat oğlu) Hakverdiyev, Azərbaycan realist edebiyatının ilk kurucularından biridir. Yazarın yaşadığı dönem, Çarlık Rusya'sı, Azərbaycan Demokratik Cumhuriyeti ve Sovyetler Birliği'nin kurulmasına denk gelmiştir. Bu üç zorlu siyasi dönemin şahidi olan Hakverdiyev, 63 yıllık ömrünü halkına adanmış, bu yoldan hiçbir zaman vazgeçmemiştir. Onun öğrencilik ve ilk edebî faaliyet dönemi Çarlık Rusya'sı dönemine rastlamıştır. ADC döneminde artık ünlü bir yazar olmakla beraber hükümette önemli görevlerde çalışmıştır. Ömrünün yaklaşık son on yılı ise zorlu Sovyet dönemine denk gelmiştir.

Yazarın hayatı ve sanatı bütün dönemlerde araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Daha kendisi hayattayken sanatı üzerine araştırmalar ve incelemeler yapılmıştır. M. Arif, C. Caferov, M. Memmedov, A. Zamanov ve diğer bilim adamları farklı dönemlerde Hakverdiyev'in sanatını birçok yönden incelemişler. Azərbaycan Sovyet edebiyat araştırmacıları arasında önemli isimlerinden biri olan Kamran Memmedov yazarın hayatı ve edebî faaliyetinden bahseden bir monografi yazmıştır.³⁷ Hakverdiyev'in sanatı üzerine yazılmış ilk bilimsel makale ise 1927 yılında yazarın yaratıcılığının 35. senesinde Aziz Şerif tarafından kaleme alınmıştır.³⁸

Abdurahim Bey Hakverdiyev, 4 Mayıs 1870 yılında Şuşa şehrine yirmi kilometre mesafede olan Akbulak köyünde doğmuştur.³⁹ Babası Esat Bey, kaza idaresinde kâtip olarak çalışmıştır. Üç yaşındayken babasını kaybeden Abdurrahim Bey'i amcası Abdulkerim Bey kendi himayesine almıştır. Annesi Hüsnü Cahan Hanım'ın üç sene sonra köy memuru Hasanali Bey Sadikov'la evlenmesine karşı çıkan Abdulkerim Bey, Abdurrahim'i annesinden uzun süre uzak tutmuştur. Esat Bey'in ağabeyi olan Abdulkerim Bey, her zaman köylülerin tarafında olduğu için diğer beyler tarafından düşman olarak görülmüş ve bu beyler tarafından

³⁷ İnqilab Kərimov, **Ə. Haqverdiyev və Teatr**, Elm Nəşr., Bakı-1975, s.5-7.

³⁸ Güldəniz Qocayeva, **Nagah Xəyalıma Cəhənnəm Düşdü, (Ə. Haqverdiyevin Bədii Nəsrî Mövzusunda)**, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, Bakı-2002, s.10.

³⁹ Mehri Məmmədova, **Əbdürrəhim Bəy Haqverdiyev Arxivinin İzahlı Təsviri**, Elm və təhsil, Bakı-2012, s.8.

öldürülmüştür. Amcasının facialı ölümü Abdurrahim'i oldukça etkilemiştir. Amcasının evindeyken zaten yengesi ve onun kardeşinin eziyetinə maruz kalan Hakverdiyev, bir gün evden kaçarak annesine gitmiş və üvey babası Hasanali Bey, onu kendi evladı gibi kabul etmiştir. Hakverdiyev, bununla ilgili hatırlarında şöyle der:

*“Neçə sənə əminin evində qalmaq mənim üçün əzab idi. Əminin arvadı bir yandan və qardaşı oğlu bir yandan əmindən bixəbər mənə olmazın əzablar verirdilər. Əminə şikayətlənməkdən qorxurdum. Çünki şikayətdən sonra ikiqat əzabını alacaq idim. Axır bir gün davam etməyib ayaqyalın, başı açıq birbaşa anamın yanına qaçdım. Anamın ikinci əri məni öz oğlu kimi qəbul edib, həqiqətdə öz oğlundan ayırmayıb, mənim tərbiyəmlə məşğul oldu.”*⁴⁰

Hasanali Bey, Abdurrahim'in eğitimiylə bizzat kendisi məşğul olmuşdur. Rusça bildiyi için Abdurrahim'e Rus alfabesini de ilk kez kendisi öğretmiştir. Abdurrahim'in ailede kendisinden başka bir de Nabat isimli kız kardeşi vardır. Nabat henüz çocukken nehirde boğularak ölmüştür. Bu olayın canlı şahidi olan Abdurrahim, uzun süre kendine gelememiştir.⁴¹

Petersburg'dan Şuşa'ya döndükten sonra Abdurrahim Bey, Tükezban Hanım'la evlenmiştir. Tükezban'la istemeden evlenmesine rağmen ona karşı oldukça saygılı olmuşdur. Tükezban yaşlı ninesinden duyduğu masalları Abdurrahim'e anlatmıştır. O dönemde Şuşa'da halk masallarını və efsanelərini derləməklə məşğul olan Abdurrahim'e oldukça önemli bilgiler vermiştir. Tükezban'ın bu kadar çok masal bilmesi bəzən Abdurrahim'i şaşırtmışdır. Bir gün o, Tükezban'a şöyle demiştir:

“-Tükəzban, bir belə ki yaxşı yaddaşın var, özü də gözəl danışırısan, səndən yaxşı aktrisa olar. Arvad rollarında səhnədə çıxmağa adam tapmırıq...

Tükəzban onun sözünü yarımqıq qoymuşdu:

-Əbdürrəhim, sən lap dəli olmusan, camaat elə doğru deyir ki, şəbihgərdan! Elə bir o qalmışdıki, səhnəyə çıxam, atılam düşəm; ağlın gəzdiyin yerlərə gedib...

*-Düz deyirsən Tükəzban, bu xəmir hələ çox su aparacaq.”*⁴²

⁴⁰ Ə.Haqverdiyev, **Seçilmiş Əsərləri C 1**, (haz. Kamran Məmmədov), Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı., Bakı-1971, s.5.

⁴¹ Kamran Məmmədov, **Əbdürrəhim Haqverdiyev**, Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, Bakı-1950, s.7.

⁴² Kamran Məmmədov, **Azərbaycan Yazıçılarının Həyatından Dəqiqələr**, Gənclik, Bakı-1979, s.156-157.

Hakverdiyev, ikinci evliliğini Sovyet döneminde Yevgeni Osipovna adlı Polonya kökenli piyanistlə yapmışdır. Fakat ne bu evliliğindən ne de önceki evliliğindən çocuğu olmuşdur. Yazar, yakın akrabası Hüseyn Mamayev'i manevi evlat olaraq yetiştirmiş, daha iyi eğitim alması için onu Moskova'ya göndərmişdir. Hüseyn Mamayev, aynı zamanda Hakverdiyev'in bazı oyunlarında da rol almışdır.

Ömrünün son yıllarında yazar sağlığındakı sorunlara bakmayaraq çalışmalarından özellikle tiyatro faaliyyətlərindən vazgəçməmişdir. Hacıağa Abbasov bununla ilgili hatıralarında şöyle der:

“Ə. Haqverdiyev M. A. Əliyev, S. Ruhulla və mənimlə 1932-ci ilin axırlarında P. Montin küçəsində olan mənzilində görüşdüyü zaman dedi:

Qardaşlar, siz səhnənin köhnə xadimlərisiniz. Teatrda çətin günlər görmüşünüz. İndi partiya və hökumətimiz teatra qiymət və əhəmiyyət vermişdir. Siz də gərək gənc kadrlar yetişdirəsiniz. Əgər ömür vəfa etsə, Şekspirin bir neçə əsərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmək arzusundayam, təəssüf ki, xəstəliyim mənə mane olur, bacara bilmirəm.”⁴³

Abdurrahim Bey Hakverdiyev, 12 Aralık 1933 tarixində kalp rahatsızlığından vəfat etmiş və Bakü'deki Fəhri Hıyaban'da dəfn edilmişdir. Yazarın defin mərasimiylə ilgilenməsi üçün dövlət tərəfindən özəl bir komisiyon oluşturulmuşdur. Hakverdiyev'in cənaze töreni iki gün sürmüşdür. Bunun ilgili dönmənin ən önəmli basın orqanlarından biri olan “Komunist” qəzetəsində şöyle bilgi verilmişdir:

“Dəfn qəmişyası tərəfindən

Ədib və dramaturq Ə. Haqverdofun cənazəsiylə son görüş dəqabrın 13-ndə səhər saat 8-dən axşam saat 7-yə qədər və 14 dəqabrda səhər saat 8-dən gündüz s. 3-ə qədər Az. Şura Yazıçıları Cəmiyyətinin binasında (Q. Marqs Meydancası, sabiq TRAM) olacaqdır.”⁴⁴

Yazarın ölümü, sadəcə Azərbaycan'da değıl Türkiyə'de də böyük yankı uyandırmışdır. O dönmədə Türkiyə'de Ahmet Caferoğlu'nun redaktörlüğündə basılan “Azerbaycan Yurt Bilgisi” dergisinin 25. sayısında Reşit Rahmeti Arat, Hakverdiyev'le ilgili nekroloji kaleme almışdır. Nekroloji şu şəkildədir:

⁴³ Kərimov, **age.**, s.89.

⁴⁴ Qomunist, “Əbd. Haqverdiyev”, 12 Dəqabr, 1933-ncü il, s.4.

“Abdurrahim Bey

Azerbaycan matbuatının son verdiği acıklı haberler arasında, Azerbaycan edebiyatı gayiplerinden birisinin adı daha bildirilmektedir. Biraz evvel Abbas Sıhhat'ı kaybetmiştik. Şimdi ve muasır edebiyatımızın muktedir yazıcılarından Vezirli Necef bey ve 'Molla Nasreddin' mecmuasının müessisi Celil Mehmet Kuluzade'den sonra Hakverdili Abdurrahim beyi gaybediyoruz.

Abdurrahim beyin ölümü, şüphesiz, edebiyatımız için büyük bir zayıdır. Hele kıymetli edibimizden daha müsmir ve canlı eserler bekliyen bizler için bu ölüm, bu zamansız kayıp, âdeta bir faciadır. Abdurrahim bey zaman ve muhitini kavramış, Azerbaycan İstiklâl devrinde sefirlik gibi mesul bir mevki işgal etmiş ve mensup olduğu edebî zümrenin sanat telâkkilerini benimsemiş bir muharrir, bir Azerî edip ve münevveri idi. Merhum, hayat ve edebiyat münasebetleri hakkındaki görüşlerini müteaddit eserlerinde göstermiştir. Eserlerinde mevzuları, tarihten ve bilhassa içtimaî hayattan intihap ederdi. Onun en parlak eserlerini: 'Fet-Ali Ahundof', 'Ac herifler', 'Ağa Mehmet şah Kacar', 'Bahtsız cevan', 'Şaban', 'Ata ve oğul', 'Kimdir mukassir', 'Vaveyla', 'Dağılan tıfak', 'Köhne dudman', 'Marallarım' ilah.... gibi sahne eserleri ve hikâyeleridir.

Merhumun acı ölümünü bildiren bu küçük haberde tabiatile eserleri hakkında fazla malûmat vermek imkânı yoktur. Onun eserlerinin ayrı ayrı tahlil ve tenkiti, lisanı hususiyetlerinin tesbiti ve umumiyetle her hangi bir nazar bakımından araştırılması uzun bi tetkike muhtaçtır. Yalnız, burada kaydetmek isterki, 19-uncu asırda Mirza Fethali Ahundzade ile başlayan sahne edebiyatının 20 inci asırdaki inkişaf devrinde Abdurrahim beyin oldukça kıymetli bir mevki vardır.

Abdurrahim bey, Azerbaycan'ın tiyatro tarihinde hizmetleri ile mütenasip bir mevki kazanmaya lâayık olduğunu, bu yolda sarfettikleri faaliyetleri ile de bizzat isbat etmiştir. Gerek sahne edebiyatımızda, gerekse teceddüit edebiyatımızda, ehemmiyetle dikkata lâayık nazarlarımızı celbeden bu büyük edebî ölümü cidden büyük bir gayiptir.”⁴⁵

1.2. Eğitimi

Abdurrahim'e sahip çıkan üvey babası H. Sadıkbeyov onun eğitimiyle bizzat kendisi meşgul olmuştur. 1880 yılında Hasanali Bey Sadıkbeyov'un ailesi Akbulak köyünden Şuşa'ya taşınmıştır. Abdurrahim Bey Hakverdiyev bir yıl burada hazırlık gördükten sonra 1881 yılında şehir “Realni Məktəbi”nde eğitime başlamıştır.

⁴⁵ Reşit Rahmeti Arat, “Abdurrahim Bey”, **Azerbaycan Yurt Bilgisi**, (1-36. Sayılar), Birleştirilmiş Tıpkıbasım, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara-2008, s.1054.

Üvey babası Hasanali Bey'den sonra Hakverdiyev'in eğitimində önemli etkisi olan ikinci şahıs Yusuf Bey Melik Haknazarov'dur. "Realni Məktəbi"ndə öğretmen olan Yusuf Bey Melik Haknazarov, tiyatroya büyük ilgi göstərmiş və hər sene yazın Şuşa'ya dinlenməyə gələn öğretmenlərin və tələbələrin yardımıyla tiyatro oyunları təşkil etmişdir. Hakverdiyev'in tiyatroyla ilk tanışması bu oyunların birində olmuşdur. O, bununla ilgili xatıralarında şöyle der:

*"1884-cü ildə, 14 yaşında ikən bir dəfə teatra getdim. Mirzə Fətəlinin 'Xırs quldur basan' pıyesini oynayırdılar. Teatrda pərdə açılmayınca, mən bu əqidədə idim ki, fokus göstərəcəklər. Pərdə açıldı. Bir də baxdım ki, müəllimlik Yusif Bəy əynində çuxa, başında Buxara papağı, belində xəncər, əlində tütəng səhnədə dayanıb iğidlikdən dəm vurur. Get-gedətanıdığım müəllimlərin birini arvad libasında, birinin polis libasında görüb, teatrın və komediyanın nə olduğunu anladım."*⁴⁶

Bu oyundan oldukça etkilenen Hakverdiyev kendisi Mirza Fethali'nin "Hacı Qara" oyununa bənzər kiçik həcmli "Hacı Daşdəmir" adlı əsərini yazaraq öğretmeni Yusuf Bey'e sunmuşdur. Əsəri okuyan Yusuf Bey, tələbəsi Hakverdiyev'e birçox önəmli təvsiyədə bulunmuşdur.

1890 yılının Ağustos ayında Abdurahim Bey Hakverdiyev Tiflis'e gəlmiş, burada "Realni Məktəbi"nin son sinifində təlimə başlamışdır. Bu dövəmdə Kafkasya'nın kəltür mərkəzi olan Tiflis, Rus İmparatorluğunun ünlü tiyatro şəhirlərindən biri olmuşdur. Hakverdiyev Tiflis tiyatrosunun səhnəsində Rus və Avropa dramaturqlarının əsərlərini izləmiş, pərfesyonel tiyatroyla tanışmışdır. Hakverdiyev'in ədəbi fəaliyyətə başlamasında Tiflis muhitinin önəmli kətqısı olmuşdur. Bu konuda yazər şöyle der:

*"Mənim ədəbiyyata ciddi surətdə girişməm 1890-cı illərdir ki, Tiflis realni məktəbində olan vaxt, rus ədiblərindən Qoqol və Ostrovskini, Avropa ədiblərindən Şekspir, Şiller, Moler və sairələrini tanımağa başladım və müntəzəm olaraq Tiflisin teatrlarına gedib, həqiqi səhnənin nə olduğunu anladım. Tiflisdə oxuduğum zaman "Nahaq qan" adlı böyük bir dram da tərcümə etdim."*⁴⁷

1891 yılında Tiflis'te "Realni Məktəb"dən məzun olan Hakverdiyev, universite təlimi əlmək için Petersburg'a gəlmişdir. O, ilk başta Petersburg'da I.

⁴⁶ Ə. Haqverdiyev, **Seçilmiş Əsərləri**, C 1, (haz. Abbas Zamanov), Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı., Bakı-1956, s.6.

⁴⁷ **age.**, s.7.

Aleksandır Yol Ulaştırma Enstitüsündə eğitime başlasa da onun edebiyata olan merakı buradaki eğitimini yarıda bırakmasına neden olmuşdur.⁴⁸ Bundan sonra Hakverdiyev, Petersburg Universitetinin Şarkiyat Fakültesinin dinleyicisi olaraq dərslərə katılmışdır. Petersburg'da bulunduğu sekiz sene içinde dil və edebiyatla ilgili konularda ciddi şəkildə araştırmalar yapmışdır. Petersburg edebî mühiti, Hakverdiyev'in kendini geliştirmesi açısından çok önemli rol oynamıştır. Burada "Aleksandırinski" tiyatrosunda izlediği oyunlar, onun tiyatroya olan merakını daha da artırmıştır. Genç yazar, burada kendisinin ilk tiyatro eserlerini "Yeyərsən Qaz Ətini, Görərsən Ləzzətini" (1892) və "Dağılan Tifaq" (1896) yazmışdır.⁴⁹

1.3. Sosial və Siyasi Faaliyyətləri

1899 yılında Petersburg'dan Şuşa'ya dönen Hakverdiyev, burada iki yıl kalmıştır. Burada kaldığı sırada sözlü edebiyat örneklerini derlemiştir. Yazar, bunun yanı sıra 1900 yılında "Bəxtsiz Cavan" piyesini də burada kaleme almış və aynı yılda sahnelemiştir. O, 1901 yılında Bakü'ye gəlmiş, burada "Pəri Cadu" piyesini tamamlamıştır. Digər eserləri kimi bu eseri də seyirci tərəfindən böyük ilgi və rəğbət görmüşdür.

Bakü mühiti, gənc Hakverdiyev'in kendisini geliştirmesinde önemli rol oynamıştır. O, burada devrin böyük aydınları Hasan Bey Zardabi, Necef Bey Vəzirov, Neriman Nerimanov, Cihangir Zeynalov və Hüseyn Arapinskiy'le tanışmışdır. Onlarla bərabər tiyatro için repertuar hazırlamış və yönetmenlik yapmışdır.

Bu devirdə Hakverdiyev, yönetmeni olduğu oyunlara bizzat kendisi rehberlik etmiştir. Onun yönetmenliğinde sahnelenen ilk oyunlar "Hacı Qara", "Vəzir-i Xani-Lənkəran", "Müfəttiş", "Otello", "Qaçqlar", "Yağışdan Çıxdıq Yağmura Düşdük", "Adı Var Özü Yox", "Dağılan Tifaq", "Bəxtsiz Cavan" və başkaları olmuşdur.

1908 yılında Üzeyir Hacıbəyov'un "Leyli və Məcnun" operasının sahnədə hazırlanmasına rehberlik edən Hakverdiyev, aynı zamanda oyunda orkestra şefliğini də kendisi yapmışdır. Böylece Hakverdiyev, Azərbaycan tarixində ilk orkestra şefi olaraq bilinmektedir. Opera bəşarılı bir şəkildə tamamlandıktan sonra Hakverdiyev,

⁴⁸ A.R.Zeynalov, "Ə. Haqverdiyevin Həyatına Aid Yeni Sənədlər", **Ədəbiyyat və İncəsənət** gaz., 10 avqust, 1957, s.3.

⁴⁹ Ə. Haqverdiyev, **Seçilmiş Əsərləri C 1**, (haz. Kamran Məmmədov), Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1971, s.6.

Üzeyir Hacıbəyov'u bağrına basarak şöyle demiş: *"Sağ ol, oğlum, sağ ol, xalqımızın başını uca etdin. Arzularımızdan birinə də yetdim. İncəsənətimizdə opera yarandı... Sənin daha böyük nailiyyətlərə çatacağına şübhə etmirəm."*⁵⁰

Hakverdiyev, Petersburg'da "Aleksandrinski" tiyatrosunda faaliyet gösteren Davıdov, Varlamov, Komissarjevskaya, Savina, Dolmatov, Dalski gibi sanatçılardan öğrendiklerini Azərbaycan Milli tiyatro sahnesinde tətbiq etməyə çalışmışdır. Bununla beraber Hüseyn Araplinski, Ebulfet Veli, Sıdkı Ruhulla, Hüseyn Kulu Sarapski, Murat Muratov gibi sanatçıların sahneye yönlendirilmesinde ve bir oyuncu gibi gelişmesinde önemli rol oynamıştır.⁵¹ Yazarın tiyatro faaliyetleriyle ilgili Abdulla Şaik kendi hatıralarında şöyle der:

"Ə. Haqverdiyev Bakıda geniş ədəbi-ictimai fəaliyyətlə məşqul idi. O, bir tərəfdən şəhər məktəblərində müəllimlik edir, digər tərəfdən teatrda çalışır, tamaşaya qoyulan əsərlərdə rejissorluq edirdi.

*Mərhum bəstəkar Zülfüqar Hacıbəyov nağıl edirdi ki, Ə. Haqverdiyevə Şuşada "Şəbehgərdən" adı qoymuşdular. Bu, görkəmli dramaturgun teatra olan böyük məhəbbəti ilə bağlı idi."*⁵²

Yazar, 1904 yılında Şuşa'ya geri dönmüş ve 1906 yılında Rusya Duma'sına Gence'den milletvekili seçilerek yeniden Petersburg'a gitmiştir. Burada siyasi faaliyetlerle beraber, edebî yaratıcılıkla da uğraşmıştır. "Ağa Məhəmməd Şah Qacar" trajedisiyle ilgili ilk arşiv bilgilerini de burada toplamaya başlamıştır. Duma bırakıldıktan sonra Hakverdiyev, Azərbaycan'a geri dönmüştür. Gence'de "Nadejda" sigorta ve ulaştırma cəmiyyətində müfəttiş olaraq çalışmışdır.⁵³ 1908 yılında cəmiyyət dağıldıktan sonra işsiz kalan Hakverdiyev, Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in Kür-Hazar gemicilik idaresində müfəttiş olaraq çalışmaya başlamışdır. Yazar, gemicilikte çalışdığı zaman göreviylə ilgili olaraq İran, Kafkasya, Orta Asya və Volga etrafındaki ölkələri gəzmişdir. Yapılan seferlər yazarın kendi edebî faaliyetini gəliştirməsi açısından önemli rol oynamışdır. 1910 yılında Neriman Nerimanov'la Astrahan'da

⁵⁰ Məmmədov, **age.**, s.159.

⁵¹ Haqverdiyev, **age.**, s.6.

⁵² Abdulla Şaiq, **Xatirələrım**, Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, Bakı-1961, s.195.

⁵³ Ə.Haqverdiyev, **Seçilmiş Əsərləri C 2 (Bədii nəsr və məqalələr)**, Tərcümeyi-Halım, (haz. Kamran Məmmədov), Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı., Bakı-1971, s.472.

bulunduğu sırada şəhrin kùltür və sanat hayatına önəmli katkılarda bulunmuşdur.⁵⁴ Yazar, 1911 yılında bu görevindən istifa etmiş və Ağdam şəhrine taşınmışdır. Burada 1916 yılına kadar yaşayan Hakverdiyev, zor şartlarda geçimini sağlamaya çalışmışdır. Bununla ilgili akrabası və manevi evladı Hüseyn Mamayev'e yazdığı mektupta şöyle der:

*“Özüm barədə deyim ki, burada lap təkəm, hərdən bir maraqsız adamlar baş çəkməyə gəlirlər, onlarla da heç bilmirsən nə danışasan. Tiflis məsələsi də baş tutmadı. Buradan canımı qurtara bilsəm bir dəvə qurban kəsəcəm.”*⁵⁵

Hakverdiyev, burada yaşadığı zorluqlara bakmayaraq edebî çalışmalarına davam etmişdir. O dönem merkez rolünü oynayan Bakü və Tiflis'ten kopmamışdır. Yazar, Ağdam'dan “Molla Nasrettin” dergisine sık sık hikâyeler, felyetonlar⁵⁶ və makaleler göndermiştir.

Abdurrahim Bey Hakverdiyev, 1916 yılında Tiflis'te çalışmak için davet almışdır. Onun buradaki ilk görevi “Şəhərlər İttifaqının Qafqaz Şöbəsi Əxbarı” adlı Rusça basılan aylık mecmuasının başkanı olmuştur. 1917 yılında “Röya” və “Həmsəri Pasportu” hikâyelerini de burada yazmışdır. Yazar, Şubat devrimdən sonra buradaki görevinden ayrılarak Tiflis'in Borçalı kazasının Şulaver köyünə memur olarak atanmışdır. Onun göreve başladığı dönemde bölgede “Taşnak” partisinin kışkırtmalarıyla Ermenilerin Azərbaycan Türklerine karşı katliamı başlamıştı. İki halk arasında barış sağlanmasına çalışan Hakverdiyev, Borçalı'da bulunduğu bir buçuk senede hem Azərbaycan hem de Ermeni köylerini tek tek dolaşmış ve onları anlaşılmaya davet etmişdir. İki millet arasında ortaya çıkmış milli kavgaların karşısını alamaya çalışmışdır. Hatta 1918 yılında Aşağı Saral istasyonunda görevi başındayken öldürölme tehlikesiyle karşı karşıya kalan yazar, birkaç kişinin yardımıyla sağ kalmayı başarmışdır.⁵⁷

Güney Kafkasya ölkeleri bağımsız cumhuriyetlere ayrıldıktan sonra Hakverdiyev de görevini Gürcülere vererek Tiflis'e dönmüşdür. Tiflis'te Azərbaycanlılar için açılmış “Ali-İbtidai” okulunda müfettiş olarak görevine davam

⁵⁴ Ə. Haqverdiyev, **Seçilmiş Əsərləri C 1**, (haz. Kamran Məmmədov), Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1971, s.7.

⁵⁵ Əbdürrəhim Bəy Haqverdiyev, **Seçilmiş Əsərlər, C 2 Məktublar**, Lider Nəşriyyatı, Bakı-2005, s.382-383.

⁵⁶ Hicivli fıkra.

⁵⁷ Ə. Haqverdiyev, **Seçilmiş Əsərləri, C 1**, (haz. Abbas Zamanov), Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı-1956, s.9.

etmiştir. 1918 yılının Ekim ayında Gürcistan parlamentosunun Azerbaycanlılar tarafından seçilmiş 4 mebusundan biri olmuştur. Hakverdiyev, milletvekilliği yaptığı bu dönemde yeni kurulmuş Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti'nin ana yasasını esas alarak, burada yaşayan Türk halkının haklarını korumaya çalışmış ve özellikle Türklerin sık yaşadığı Borçalı bölgesinde eğitimi ana dilinde olan yeni okulların açılmasında önemli katkıları olmuştur.⁵⁸

Hakverdiyev, 1919 yılında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti tarafından Bakü'ye davet edilmiştir. Ona Azerbaycan'ı Dağıstan'da temsil etmek görevi verilmiştir. Fakat Dağıstan'ı elinde tutan beyaz ordunun komutanı Denikin, Hakverdiyev'in burada görev yapmasına izin vermemiş ve yazar geri dönmek zorunda kalmıştır. Daha sonra diploması görevini Ermenistan'da sürdürse de o zamanki Azerbaycan Cumhuriyeti başbakanı Fethali Han Hoyski ile aralarında çıkan anlaşmazlık yüzünden görevinden ayrılmıştır. Hakverdiyev, kendi otobiyografisinde bu konuyla ilgili şöyle der:

*“1919-cu sənədə müsəvat hökuməti məni Bakıya çağırıb Dağıstana müməssil göndərdi. Orada mənim işləməyim Denikinə xoş gəlməyib onun əmrilə 24 saatda Bakıya sürgün olundum. Bakıda bir az qaldıqdan sonra məni Ermənistanə göndərdilər. Lakin orada mənim xətti-hərəkətim hökumətin xətti hərəkətinə müğayir gəldiyindən istefa verdim.”*⁵⁹

Yazar, bu yıllarda siyasi faaliyetlerle daha çok meşgul olmasına rağmen birçok sosyal faaliyetlerde de bulunmuştur. Özellikle tiyatro alanında bu dönemde önemli bir projenin hayata geçmesinde büyük rol oynamıştır. Hakverdiyev, dönemin diğer aydınları ile birlikte 1918 yılında “Azərbaycan Aktyorları İttifaqı və ya Teatr Cəmiyyəti”ni kurmuştur. Bu kurum sayesinde tiyatrodan yeniden canlanma yaşanmış ve yeni eserler tiyatro sahnelerinde oynanmaya başlamıştır.⁶⁰

Azerbaycan'da 28 Nisan 1920 yılında Sovyet Hükümeti kurulmuştur. Abdurrahim Bey Hakverdiyev, sosyalist hükümetinde yeni görevler almaya başlamıştır. Azerbaycan Sovyet hâkimiyetinin ilk yıllarında Halk Maarif Komissarlığı'nın Kültür şubesinin müdürü olmuş, aynı zamanda devlet tiyatrolarında

⁵⁸ Şahbaz Şamiloğlu, “Ə.Haqverdiyevin bioqrafiyası. Suallarla dolu 1916-1919-cu illər”, **Qızlar Universiteti, Elmi əsərlər**, N1 (7), Bakı-2010, s.91.

⁵⁹ Ə. Haqverdiyev, **Seçilmiş Əsərləri, C 2, (Bədii nəsr və məqalələr), Tərcümeyi-Halım**, (haz. Kamran Məmmədov), Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı-1971, s.472-473.

⁶⁰ İsmayıl Dağıstanlı, **Böyük Sənətkar**, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı-1960, s.12.

müfettişlik de yapmıştır. 1921 yılından 1931 yılına kadar Azərbaycan Devlet Üniversitesi'nde edebiyat öğretmenliği yaparak birçok genç uzmanın yetişmesinde yakından iştirak etmiştir. Hakverdiyev öğretmenlik yapmakla beraber birçok mesul ve sosyal görevlerde çalışmıştır.

Hakverdiyev, Sovyet döneminde yeni kurulmuş Azərbaycan'ın "Tədqiq və Təəbbö" cəmiyyətində başkan yardımcısı daha sonra başkanı (1923-1925) olmuştur. Bu cəmiyyətin amacı Azərbaycan'la ilgili araşdırma etmək olmuştur. Hakverdiyev, kendisi bu araştırmalarda yakından iştirak etmiştir. Onun çabalarıyla "Diyarşünaslıq" ve "Azərbaycanşünaslıq" kursları açılmıştır. Yazar kendisi de bu kurslarda Azərbaycan ve Rus dillerinde "Azərbaycanın Keçmişinin Öyrənilməsi" konusunda nutuklar söylemiştir. 1924 yılında onun teşəbbüsüyle bir grup bilim adamı Moskova ve Leningrad'a Azərbaycan'la ilgili elde edilebilecek bütün kaynakları; kitapları ve eski dönemlerde basılmış eserleri elde etmek için gönderilmiştir. Yılsonunda toplanan kaynaklar sayesinde Bakü'de büyük bir kütüphane oluşturulmuştur. Bu kütüphanede Azərbaycan kültürü, coğrafyası, tarihi ve halk bilimi dalında önemli araşdırma kaynakları yer almıştır.⁶¹

Bundan başka yazar, Devlet Üniversitesi'nin Şarkiyat Fakültesinin kâtibi olarak görevlenmiştir. Devlet üniversitesinde on sene çalıştıktan sonra Tıp Enstitüsü'ndeki yabancı uyruklu öğrencilerin Azərbaycan Türkçesi derslerine girmiştir. Bütün Sovyetler Birliği ülkelerinde tanınan yazar, 1924 yılında Rusya Bilimler Akademisinin nezdinde olan "Ölkəşünaslıq" bürosuna üye seçilmiştir.

Yazar öğretmenlikle, yeni eserler yazmakla, tiyatroya yakından ilgi göstermekle, çeşitli görevlerde çalışmakla yetinmemiştir. O, işçilerin sık olduğu ilçelerde, fabrikalarda sosyalizmin galibiyetinden övgüyle bahsetmiştir. 1927 yılında yazarın edebî ve sosyal faaliyetinin otuz beş senesi devlet seviyesinde geçirilmiştir. 1928 yılında Sovyet hükümeti tarafından edebiyat ve kültür sahasındaki hizmetlerinden dolayı yazara "Əməkdar İncəsənət Xadimi" unvanı verilmiştir.⁶²

1.4. Edebî Kişiliği

XIX. yüzyılın sonları, XX. yüzyılın başlarında Azərbaycan edebiyatında bir durgunluk yaşanmıştır. M. F. Ahundzade'den sonra edebiyatta bir geçiş dönemi

⁶¹ Qocayeva, **age.**, s.16-17.

⁶² Ə. Haqverdiyev, **Seçilmiş Əsərləri, C 1**, (haz. Abbas Zamanov), Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı-1956, s.10.

meydana gelmiştir. 1880'li yıllarda başlayan geçiş dönemini ortaya çıkaran esas nedenlerden biri, Çar hükümetinin Azərbaycan'da hayata geçirdiği sert politikalardır. Bu dönemde birçok alanda olduğu gibi edebiyatta da bazı yasaklar uygulanmıştır.⁶³ Azərbaycan edebiyatının geçiş dönemi olarak değerlendirilen bu yıllarında edebî faaliyete başlayan yazarlardan biri de Abdurrahim Bey Hakverdiyev'dir. Hakverdiyev'le beraber bu dönemde Necef Bey Vezirov, Celil Memmetkuluzade ve Neriman Nerimanov Azərbaycan edebiyatını yeni merhaleye taşımışlardır.

XIX. yüzünün sonlarından itibaren dram eserleriyle profesyonel edebî faaliyete başlayan Hakverdiyev, bu dönemden önce Rus edebiyatından birkaç kısa tercüme de yapmıştır. Hakverdiyev, kendi otobiyografisinde ilk kalem tecrübesinin Rus şairi Kırilov'dan yaptığı küçük şiir tercümeleri olduğunu söyler:

*“Realni məktəbdə ikən, 1887-ci sənədə Kırilovun
təmsillərindən neçəsini şerlər Azərbaycan dilinə tərcümə etmişəm.
Birinci əsərim olduğundan əfv olunmasını rica edirəm.*

At və Eşşək
İttifaq düşmüşdü atın yanında
Bir eşşək gedirdi bir karvanda.
Kişnəyərk at gedirdi keyfi kök,
Çünki heç yox idi onun üstə yük.
Az qalırdı çıxa eşşəyin canı.
Çox yükləmişdi çünki heyvanı.
Yalvardı o ata, dedi: ay qardaş.
Biz ikimiz varıq bu yolda yoldaş,
Yükdən gəl sən bircə xırda şey götür,
Rəhm et kömək əlini mənə yetir.
Cavab verdi, at söylədi: ay axmaq,
Məgər çətindi sənə bunu qanmaq
Ki, mən özüm nəcib atlardan olam,
Belimə eşşəyin yükünü alam?
Bir az getdi, eşşək yıxılıb öldü,
Nəcib at vədə öz işini bildi.
Eşşəyin yükünü götürdü bütün,
*Dərsin də aldı üstünə yükün.”*⁶⁴

Fakat yazarın edebî hayatının başlangıcı, araştırmacılarca Petersburg'daki eğitim yılları kabul edilmiştir. Burada bulunduğu süre zarfında yazar, Petersburg edebî ve kültür muhitiyle tanışmıştır. Böylece bu muhit, yazarın ilerideki sanat

⁶³ Ali Erol, **Abdulla Şaik Talıbzade (1881-1959) Hayatı, Sanatı, Seçme Eserleri**, Tibyan Yayıncılık, İzmir-2005, s.35.

⁶⁴ Ə. Haqverdiyev, **Seçilmiş Əsərləri, C 2, (Bədii nəsr və məqalələr), Tərcümeyi-Halım**, (haz. Kamran Məmmədov) Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı-1971, s.473.

hayatını önemli derecede etkilemiştir. Yazar, Petersburg'da bulunduğu dokuz sene içinde Rus ve Batı edebiyatını yakından öğrenmiş ve burada sık sık tiyatroya giderek kendini geliştirmeyi başarmıştır. Hakverdiyev, Petersburg'da eğitim aldığı süreçte iki tiyatro eseri yazmıştır. Yazar, 1892 yılında “Yeyərsən Qaz Ətini Görərsən Ləzzətini” ve 1896 yılında yazdığı “Dağılan Tifaq” dramıyla profesyonel edebî faaliyete başlamıştır.

Abdurrahim Bey Hakverdiyev, kırk senelik edebî faaliyeti sırasında hikâye, tiyatro, felyeton, libretto, bilimsel ve satirik makaleler yazmıştır. Yazarın kırk senelik sanatı araştırmacılarca üç döneme ayrılmıştır.

- ◆ Birinci dönem (1892-1905)
- ◆ İkinci dönem: (1905-1920)
- ◆ Üçüncü dönem: (1920-1933)

Yazar, sanat hayatının birinci döneminde (1892-1905), sadece tiyatro eserleri yazmıştır. Petersburg'da “Yeyərsən Qaz Ətini Görərsən Ləzzətini” ve “Dağılan Tifaq” eserlerini yazdıktan sonra Azərbaycan'a dönmüştür. Bakü'de bulunduğu müddette ilk önce “Bəxtsiz Cavan”, daha sonra ise “Pəri Cadu” eserlerini yazmıştır. Sanatının birinci döneminde bir dramaturg olarak tanınan yazar, eserlerinde genellikle köylü – ağa yaşam tipinin sahnelerini oluşturarak buradaki istismarcı sınıfı sert bir dille eleştirmiştir.

Yazar ilk komedisi olan “Yeyərsən Qaz Ətini Görərsən Ləzzətini”de bir tüccarın hayatını ele almıştır. Eserde tüccarın ailesinde yaşanan trajik-komik olaylar anlatılmıştır. Üç perdeden oluşan oyunda daha çok o dönemin güncel sorunu olan çok eşlilik de yazar tarafından eleştirilmiştir.

Abdurrahim Bey Hakverdiyev ilk oyunundan birkaç sene sonra Azərbaycan tiyatrosunun klasik örneklerinden biri olan “Dağılan Tifaq” piyesini yazmıştır. Bu eserin ortaya çıkmasında Şuşa muhiti önemli rol oynamıştır. Burada gördüğü günlük sorunları ele alan yazar, özellikle bey ve ağaların yaşam tarzlarını yakından izlemiştir. Piyeste genç yazar, Necef Bey ve onun sofra arkadaşları olan diğer beylerin artık eski nüfuza sahip olmadıklarını ve yaşadıkları sefil hayatı anlatmıştır.⁶⁵

⁶⁵ Əli Sultanlı, Əziz Mir Əhmədov, Kamal Talıbzadə, **Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi, C II**, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşr., Bakı-1960, s.689.

1900 yılında “Bəxtsiz Cavan” piyesini yazan Hakverdiyev, burada düşünce bakımından kendini geliştirerek toplumda yer alan üst sınıfı oldukça sert bir dille eleştirmiştir. Yazar, eğitimci Ferhat karakteriyle eserine demokratik düşünceleri yansıtmıştır. Ferhat, zamanının gelişmiş aydınlarından biridir. O, eski zihniyete mensup olmamış, törelerin getirdiği sorunlara karşı savaşılmıştır. Köylülerin hayatının iyileşmesi için mücadele etmiş, onları zulüm ve cehaletten korumak için en önemli yolun eğitim olduğunu düşünmüştür.⁶⁶

Hakverdiyev’in edebî faaliyetinin birinci döneminde kaleme aldığı son eseri “Pəri Cadu”dur. Bu piyes konu bakımından daha önceki eserlerinden farklıdır. Eser, Peri adında genç bir kadının intikamı üzerinde kurulmuştur. Peri, boşandığı için bütün erkeklerden intikam almak niyetindedir. Bu maksadına ulaşmak için cinleri, şeytanları, devleri yardıma çağırır. İblis; şeytan yavrularını ve Şamama isimli kadını Peri’nin görevine getirmiştir. Buna göre, özellikle Peri, kadının kalbini kırmamalıdır. Bu olaydan sonra Peri, bir cadı haline gelir. Ondaki intikam ve nefret duygusu Kurban adlı gence âşık olduktan sonra bitmiştir.

Yazar, bu eserde sembolik karakterlerle beraber gerçekçi karakterleri aynı anda vermekle yaşadığı dönemde kötü güçlerin üstünlüğünü göstermeğe çalışmıştır. Eserde zengin tabakanın hadsiz hesapsız zulümleri, insanların farklı sınıflara ayrılması gösterilmiştir.

Bundan önce yazdığı eserlerde yoksul ailelerin hayatına fazla yer vermeyen yazar, bu eserinde Kurban’ın ve ailesinin zengin tabakaya karşı mücadelesine vurgu yapmıştır.⁶⁷

Yazarın edebî faaliyetlerinin ikinci dönemi (1905-1920), Rus imparatorluğunda yeni bir dönemin başlangıcına denk gelmiştir. İmparatorluğun her bir tarafında çara karşı ayaklanmalar başlamış, özellikle Rus işgali altında olan Türk Cumhuriyetlerinde bu ayaklanma daha çok hissedilmiştir. 1905 inkılâbı Türk halklarının özgürlüğü için atılmış ilk adım olmuştur.⁶⁸ İhtilalın sonucu olarak hükümet siyasetinde yumuşama olmuştur. Bütün bunlar Azerbaycan’ı da yakından ilgilendirmiştir. Özellikle Bakü’de bu inkılâba büyük destek verilmiştir. Bu

⁶⁶ Abbas Zamanov, “Realist Sənətkar”, *Azərbaycan jurnalı*, S. 12, Bakı-1953, s.123.

⁶⁷ Cəfər Xəndan, “XX Əsr Azərbaycan Ədəbiyyatı”, ADU Nəşriyyatı, Bakı-1951, s.147.

⁶⁸ Əli Nazim, *Seçilmiş Əsərləri (Əbdürrəhim Həqverdiyev)*, Yazıçı, Bakı-1979, s.210.

dönemden sonra artık Bakü’de kültür, eğitim, basın ve edebiyat hızlı bir şekilde gelişmiştir.

İnkılâptan sonra edebiyatın esas konusu olarak artık özgürlük, işçi ve köylülerin haklarının korunması esas alınmıştır. Yeni özgür basın organları; gazeteler, dergiler yayımlanmaya başlamıştır. Bu basın organları arasında 1906 yılından itibaren Tiflis’te Celil Memmetkuluzade tarafından yayınlanmaya başlayan Molla Nasrettin dergisi de yer almıştır. Molla Nasrettin kısa sürede büyük bir okuyucu kitlesine etkilemiş ve Türkiye, Özbekistan, Türkmenistan, Tataristan, Dağıstan, Kırım ve İran gibi ülkelerde takip edilmiştir.⁶⁹ Derginin etrafında Azerbaycan’ın realist aydınları birleşmiştir. Bununla beraber 1905 yılına kadar yalnız tiyatro yazarı olarak bilinen Abdurrahim Bey Hakverdiyev de sonradan derginin önemli muharrirlerinden biri olmuştur. Yazar, 1905 yılında yazdığı “Millət Dostları” adlı komedisiyle ilk satirik eserini kaleme almıştır. Bu eser, onun yaratıcılığının ikinci döneminin başlangıcı olarak değerlendirilmiştir. Hakverdiyev, bu eserinde milletin adını kullanarak dönemin “aydın”larını hedef alarak eleştirmiştir. Bu eleştiri tarzı, Molla Nasrettin dergisi etrafında birleşen bütün aydınlarda görülmüştür.

Abdurrahim Bey Hakverdiyev, ihtilaldan önce başladığı “Ağa Məhəmməd Şah Qacar”ı 1907 yılında tamamlamıştır. O, iki seneye yakın bir sürede yazdığı bu eserin kaynaklarını toplamak için Petersburg ve Mazenderan arşivlerinde bulunmuştur. Bu eser konu bakımından daha çok yazarın edebî faaliyetinin birinci dönemini yansıtmıştır. Bir trajedi olarak yazılan eserde, yazar tarihî şahsiyet Ağa Muhammet Şah Kaçar’ı olduğu gibi tasvir etmeye çalışmıştır. Aynı zamanda yazar, tarihî olaylara da olabildiğince gerçekçi yönlerden yaklaşmıştır. Bu eseri yazarken yazar, yakın arkadaşı ve ünlü tiyatro oyuncusu Hüseyin Kulu Arapinski’nin ricası üzerine şahıs kadrosunda kadın karaktere hiç yer vermemiştir. Bu olayı daha sonra tiyatro oyuncusu ve yönetmeni Hüseyin Kulu Sarapski şöyle hatırlar:

*“Ərəblinski gülə-gülə:
- Mənim səndən bir xahişim var, sən allah əsər yazanda
eləsini yaz ki, onda arvad rolu az olsun. Vallah bu aktirisa
məsələsi gözümün qabağında dağ kimi durub.
Əbdürrəhimbəy:*

⁶⁹ Ali Erol, “Modern Azerbaijan Edebiyatının Kuruluş Yıllarında Türkçe Meselesi”, **Turkish Studies**, Volume 6/1 Winter 2011, Turkey, p.1076.

- *Hüseyn səndən qabaq bu məsələni mən özüm fikirləşmişəm, dedi, odur ki, "Ağa Məhəmməd şah Qacar" əsərində arvad rolunu heç yoxdur...*"⁷⁰

1907 yılının Ocak ayından itibaren yazar, resmen Molla Nasrettin dergisinde yazılar yazmaya başlamışdır. Mirza Fethali'den sonra gelen önemli dramaturqlar arasında yer alan Hakverdiyev, dili iyi kullanabildiği için eserlerini oldukça sade kaleme almışdır. Bu da Molla Nasrettin dergisinin yazarlarına mahsus en önemli özelliklerden biridir. Yazar, yaklaşık yirmi sene bu dergide çalışmışdır. Sabir, Mirza Celil, Kamkusal, Ali Nazmi ve Salman Mümtaz gibi şair ve yazarların yer aldığı dergide Hakverdiyev'in muharrirliğı özellikle seçilmişdir.⁷¹ Celil Memmetkuluzade, Mirza Aliyekber Sabir ve Abdurrahim Bey Hakverdiyev derginin iş bölümünü şöyle belirlemişlerdir: Celil Memmetkuluzade kendi felyetonlarıyla, M. A. Sabir kendi satirik şiirleriyle ve Hakverdiyev ise kendi satirik hikâyeleriyle derginin esasını oluşturmuşlar.

Hakverdiyev "Molla Nasrettinciler" cephesine katıldıktan sonra burada "Ceyranəli", "Xortdan", "Lağlağı", "Mozalan", "Nuni Sağır", "Süpürgəsaqqal" vb. imzalarla yazılarını yazmışdır.⁷² Celil Memmetkuluzade, Hakverdiyev'in dergideki faaliyetleriyle ilgili 1927 yılında yazarın yaratıcılığının 35 yılığında şöyle değerlendirmiş:

*"Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev hər şeydən qabaq 'Molla Nəsrəddin' məcmuəsinin ibtidasından ta bu vaxtadək məcmuənin ən yaxın əməkdaşlarından və məsləhətçi dərəcəsində yoldaşlarından hesab olunur. Qoca əməkdaşımızın bu günlərdə təhiyyə olunan yubileyini 'Molla Nəsrəddin' məcmuəsi idarəsi öz bayramı kimi alqışlayacaqdır."*⁷³

Hakverdiyev, Molla Nasrettin dergisinde yazmaya başladıktan sonra eserlerini daha çok satirik tarzda kaleme almışdır. O, bu dönemde yazdığı eserlerinde daha çok insanları aldatan yalancı mollalar, kendilerini seyit olarak adlandıran şahıslar, dervişler, köy ağaları ve çar memurlarını şiddetli bir şekilde eleştirerek, satirik üslupla okuyucuya sunmuşdur. Yazar, dergide daha çok 1907 yılının Ocak ayından itibaren "Cəhənnəm Məktubları" adı altında art arda basılan hikâyeleriyle

⁷⁰ Hüseynqulu Sarabski, "Köhnə Bakı", Yazıçı, Bakı-1982, s.76.

⁷¹ R.Q.Nəcəfov, "Molla Nəsrəddin və Haqverdiyev Haqqında Xatirələr", **Ədəbiyyat Qəzeti**, Bakı, 24 Mart 1936.

⁷² Teymur Əhmədov, **Azərbaycan Sovet Yazıçıları**, Yazıçı, Bakı-1987, s.156.

⁷³ Zamanov, **agm.**, s.127.

tanınmaya başlamış və bu hikâyeleri toplamak için bütün bölgeleri köy-köy dolaşmış və orada diqqətini çeken olayları kaleme almışdır. Hakverdiyev, Molla Nasrettin dergisinde toplu şəkildə çıxan bu hikâyələrində cəhəlet və istismar dünyasına qarşı eleştirel yargılarda bulunmuşdur. Onun “Cəhennəm”də təsvir etdiyi tiplər; “Hacı Mirzə”, “Əhməd Ağa” və “Fəzil Dərbəndi” çeşitli şəkildə zulümlər yapan, köylülərə eziyyət edən və xalqı bin türlü yobazlıqla kəndirən yalancı mollalardır.⁷⁴ Yazar, bu əsəri yazmaqdakı əsas məqsədini şöyle açıqlamış:

“Bu əsəri yazmaqdan məqsəd mövhumatın avam xalqın başında nə dərəcədə möhkəm bir mövqe tutmasını göstərməkdir. Qara camaat arasında indi də baqi qalan bir para mövhumatı adətləri göstərməyi, məsələn, pirlərə inanmaq, qudurmuş it tutanda təbib əvəzinə topal seyid yanına getmək. Həbelə camaat arasında gətirilməsi vacib olan adətlərdən danışmağı lazım bildim.

Söz yox ki, cəhənnəm özü bir mövhumatı məkandır. Amma bu əsərdə ‘cəhənnəm’ sözü, ‘mənfəti tiplər cəmiyyəti’ mənasında düşünüləlməlidir.”⁷⁵

XX. yüzilin başlarında roman və xatirə ədəbiyyatı biçimində önəmli olan “Seyahatnameyi-İ İbrahimbey” əsərini yazan Marağalı Zeynelabidin’in bəşarılı yönlerini ələ alaraq məcmuədə ondan parçalar verən Molla Nasrettincilər əynı şəkildə, Kuzey Azərbaycan həyatından bəşetmək istemişlər. Bu işte ən aktif rölü Hakverdiyev üstələnmişdir.⁷⁶ Yazar, 1908 yılından itibərən dergidə yayımlanmaya başlayan “Mozalan Bəyin Səyahətnaməsi” əsərinin bəyük bir kısmını kendisi kaleme almışdır. Mozalan Bey’in səyahəti ilə ilgili yazar, C. Memmedkuluzadə’nin ölümün birinci yıldönümündə kendisi bəliğı vermişdir. Hakverdiyev, xatirəsində İbrahim Bey’in səyahətinə nazirə olaraq Molla Nasrettinci arkadaşları Ömər Faik Nəmanzadə, Salman Mümtəz və Kürbanəli Şərifzadə ilə birlikdə “Mozalan Bəyin Səyahəti” adlı əsəri yazmaya karar verdiklərini bildirmişdir. Yazar, birinci felyetonun kendisine əit olduğunu vurğulayaraq şöyle dər: *“Birinci felyetonu mən başlayıb Mozalanı Bakiyə kimi gətirdim. Bakıdan Məşhədə onu Salman apardı. İrəvan və*

⁷⁴ Ə. Haqverdiyev, **Seçilmiş Əsərləri, C 1**, (haz. Abbas Zəmanov), Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı-1956, s.19.

⁷⁵ Zəmanov, **agm.**, s.127.

⁷⁶ Xəndan, **age.**, s.153.

Naxçıvan tərəflərində Qurbanəli Şərifov gəzdirdi. Beləliklə Mozalan Bəyin Səyahatnaməsi ortaya çıxdı.”⁷⁷

Molla Nasrettin dergisinde çalıştığı sırada yazarın 1909 yılında “İki Hekayət” adlı kitabı basılmıştır. Kitap, Ali Bey Hüseynzadə’nin şu cümlələriyle başlar:

“Cənab Haqverdiyev tərəfindən bir məharəti-kamileyi-ədibanə ilə yazılmış olan atıdəki hekayeyi-milliyə qayət ibrətamiz olmaqla mütaliəsi ümum qarelərimizi müstəfid və zövqiyab edəcəyi şübhəsizdir.”⁷⁸

“Cəhənnəm Məktubları”ndan sonra Hakverdiyev, 1910 yılından itibaren Molla Nasrettin dergisinde “Marallarım” adı altında yeni satirik hikâyələr yazmaya başlamıştır. Yazar, daha önceki hikâyelerinde olduğu gibi burada da mizah ve eleştiriyi ön planda tutmuştur. Hakverdiyev’in “Marallarım” adlı eserinde “hacılar”, “kerbelailer”, “mollalar”, “beyler” ve “avam insanlar” konu alınmıştır. Bu hikâyelerinde yazar, artık kendini edebî yönden daha da geliştirmiştir. Okuyucu artık bu hikâyeleri okuduğu zaman hem gülmüş, hem kederlenmiş, aynı zamanda da sinirlenmiştir. Hakverdiyev, “Marallar”ın kim olduğunu şöyle anlatmıştır:

“Şükür olsun allaha, yer üzündə mənim marallarımın hesabı üç yüz milyona çatıb. Gedərsən İrana, Hindistana, Türküstanə, Ərəbistana, Buxaraya, Əfqanıstanə, İrəvana, Naxçıvana, Qarabağa, Lənkərana, Səlyana, Bakıya, Batuma, Dərbəndə, Dağıstanə,...hər yer mənim marallarımın doludur. Gözəl marallarım, göyçək marallarım, hər biri bir can marallarım, hacı marallarım, kərbəlayi marallarım, məşədi marallarım, molla, rövşətur, bitli marallarım, başları qapazlı marallarım, üzləri tüpürcəkli marallarım.”⁷⁹

Yazarın eleştiri tarzında yazdığı eserler arasında “Ac Həriflər” (1911) çok önemli yere sahiptir. “Millət Dostları”nda olduğu gibi bu eserde de kendini “aydın” olarak lanse ederek halka hizmet ettiklerini göstermeye çalışan şahıslar, keskin bir üslupla eleştirilmiştir. Komedideki olaylar küçük bir lokantada geçmiştir. “Məmur İbrahim Bəy”, “Mühərrir Mirzə Mahmud”, “Artist Hüseyn” ve “Vəli”nin sahtekârlıkları ve cimrilikleri açık şekilde anlatılmıştır.

⁷⁷ Əziz Şərif, **Keçmiş Günlərdən**, Yazıçı, Bakı-1983, s.58.

⁷⁸ Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev, **İki Hekayət, Önsöz**, Orucov Qardaşları mətbəəsi., Bakı-1909.

⁷⁹ Kamran Məmmədov, **Əbdürrəhim Haqverdiyev**, Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, Bakı-1950, s.82.

Abdurrahim Bey Hakverdiyev, “üstət” olaraq gördüğü Mirza Fethali Ahundzade’yi her zaman kendine örnek almış, onun hayatını ve edebî kişiliğini incelemiştir. Bununla ilgili araştırmacı Elifağa Bağirov bir makalesinde şöyle der:

“1903-cü ildə M. F. Axundovun komediyalarının çap olunmasının 50 illiyi, 1911-ci ildə dramaturqun anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə Bakıda keçirilən yubiley təntənələrinin təşəbbüskarı və təşkilatçısı Ə. Haqverdiyev olmuşdur. O təntənəli gecə üçün yazıcının “Hacı Qara” piyesini tamaşaya hazırlayır, hər iki gecədə M. F. Axundovun həyat və yaradıcılığı haqqında məruzə edir, 1911-ci ildə keçirilən yubiley gecəsində M. F. Axundova həsr etdiyi “Xəyalət” piyesi oynanılır.”⁸⁰

Ahundzade’ye bazı eserler ithaf eden Hakverdiyev’in onunla ilgili ilk büyük çalışması 1911 yılında yazdığı “Xəyalət” piyesidir. Bu eser, Mirza Fethali’nin doğumunun 100. yılına armağan edilmiştir. Piyeste Ahundzade’nin trajik hayatını anlatılmıştır. Bu zorlu hayatına rağmen Ahundzade’nin milleti için yaptıkları, Hakverdiyev tarafından ustalıkla sahneye koyulabilecek bir şekilde kaleme alınmıştır. Yazarın ikinci dönem edebî faaliyeti genel açıdan böyledir.

Hakverdiyev’in edebî faaliyetlerinin üçüncü dönemi 1920 yıllarından başlamış ve ömrünün sonuna kadar devam etmiştir. Yazarın yaratıcılığının üçüncü dönemi Azərbaycan Komünist rejiminin kurulması dönemine rast gelmiştir. Bu dönemde bütün alanlarda olduğu gibi edebiyatta da ciddi değişiklikler olmuştur. Artık herkes istediği içerikte eserler yazamaz bir hâle gelmiştir. Bütün şair ve yazarlardan komünist rejiminin propagandasını yapan eserler yazması talep edilmiştir. Bir grup aydın bu taleplere uymadığı için ağır şekilde cezalandırılmıştır. Diğer bir grup ise söylenen talepleri yerine yetirmek zorunda kalmıştır. Abdurrahim Bey Hakverdiyev, bu dönemdeki eserlerinde sosyalizmden bahsetmekle birlikte, daha çok didaktik yönlü eserler yazmaya çalışmıştır. Sovyet döneminde yazar; “Ağac Kölgəsində”, “Köhnə Dudman”, “Yoldaş Koroğlu”, “Ədalət Qapıları” vb. piyesleri; “Qisas”, “Qəndil”, “Kapitalizmlə Mübarizə” vb. hikâyeleri kaleme almıştır.

Yazarın Sovyet dönemindeki eserlerinin kahramanları artık bey ve ağaların zulmünden kurtulmuş köylüler ve genç aydın kısmıdır. Bu dönem eserleri içinde en

⁸⁰ Əlifəğa Bağirov, “Ə. Haqverdiyev və Teatr”, **Ədəbiyyat və İncəsənət**, 17 Dekabr 1960, s.3.

kuvvetlisi “Köhnə Dudman”dır (1927). Tarihî bir tiyatro eseri olan “Köhnə Dudman”da XIX. yüzyıl Azərbaycan’ındaki hanlıklar ve burada cereyan eden olaylar ele alınmıştır. Daha sonra yazar, “Baba Yurdu” dramını, “Köhnə Dudman”ın devamı olarak yazmıştır. Burada da köylülere zulüm eden köy ağası Cihangir Ağa karakteri vardır. Eserin sonunda köylüler ona karşı isyan etmiş ve onunla beraber diğer ağaları ve beylerin mal varlığını ele geçirmişler. Burada yazarın Sovyet rejiminin düşüncelerine uygun olarak, son kısımda köylülerin galibiyetini ön plana çıkardığı dikkat çekmektedir.⁸¹

Hakverdiyev’in Sovyet döneminde yazdığı küçük piyesler yeni kurulmuş hükümette ilk gösterileri yapılan eserlerdir. Ama yazar, piyeslerle beraber aynı zamanda bu dönemde birçok hikâyeler de kaleme almıştır. Bu hikâyeleri Ekim devriminden önce yazdıklarından mevzu ve konu bakımından farklı şekilde kaleme alınmıştır. Bu hikâyelerinde artık mizahtan daha çok Ekim devriminden önce halkın yaşadığı zorluklar, Çar hükümetinin yaptığı zulümler anlatmıştır.

Edebî faaliyetinin son döneminde yazar, kendi eserleriyle beraber Batı ve Rus edebiyatından da birçok çevriler yapmıştır. 1920’li yıllarda Hakverdiyev, Maksim Gorki’nin “İzergil Qarı”, “Makar Çudura”, “Arxiv Baba ve Lyonka”, “Xan ve Oğlu” hikâyelerini; Çehov’un “Dəhşətli Keçə”, “Sirr”, “Şir ve Xurşid”, Andersen’in “Bülbül”, “Şahın Təzə Libası” eserlerini; Şiller’in “Qaçaqqlar”, Emile Zola’nın “Qazmaçılar” eserini Azərbaycan Türkçesine çevirmiştir.

Sovyet döneminde yazarın edebî faaliyetinde bilimsel makaleler önemli bir yere sahiptir. Bunlardan Maksim Gorki, Mirza Fethali Ahundzade ve Azərbaycan tiyatrosuyla ilgili olanlar oldukça önemli bir yere sahiptir. Yazar, Ahundzade’yle ilgili 1912 yılında yazdığı “Xəyalət” eseriyle yetinmemiş; onun hayatını ve edebî faaliyetini de araştırmıştır. Bununla beraber Azərbaycan tiyatrosunun ortaya çıkışı ile ilgili yazdığı birkaç bilimsel makale ileride tiyatro araştırmacılarına önemli kaynak olmuştur.⁸²

⁸¹ Erdoğan Uygur, “Toplumların Yeniden Yapılanmasında Edebiyat Adamlarının Rolü ve Sovyet Döneminde Azərbaycan Örneği”, **III. Kültür ve Kimlik Araştırmaları Sempozyumu**, 14-17 Haziran, İstanbul, 2005 (Düzenleyen: Kültür Araştırmaları Derneği-Koç Üniversitesi), s.4.

⁸² Abbas Zamanov, “Ə. Haqverdiyevin sovet dövrü yaradıcılığı”, **Ədəbiyyat və İncəsənət**, 21 May 1955, s.2.

Abdurrahim Bey Hakverdiyev, Azərbaycan edebiyatında realist bir yazar olaraq tanınmışdır. Yazar, Molla Nasrettin dergisinde yazdığı satirik hikâyelerle ve dram eserleriyle halkının sevilen bir sanatçısına çevrilmiştir. Hakverdiyev'in tiyatro eserleri her zaman Azərbaycan tiyatro sahnelerinde yer almıştır. Yazarın “Marallarım” (1963), “Evlənmək İstəyirəm” (1983), “Ac Həriflər” (1993) adlı eserleri sinemaya da aktarılmıştır.

1.5. Sanat Anlayışı

“Molla Nasrettin” mecmuasının üslup özelliklerine uygun bir şekilde hikâyeler yazan Hakverdiyev'in edebî faaliyetinde yaratıcılığında felyeton, ve muhtıra edebiyatının da etkisi görülmektedir. Genel olarak onun nesir eserlerinde biçim standart değildir. Eserin ana teması, hacmi ve içeriğine bağlı olarak yazar, farklı formalara başvurmuştur. Gâh tenkit, gâh hatıra, gâh felyeton vb. şekillerde eserlerini yazmıştır. Yazarın sanat anlayışını özellikle hikâyelerini Mir Celal genel açıdan şöyle değerlendirir:

“Demək lazımdır ki, Haqverdiyev nəsrî tematika, mündərəcə etibarilə nə qədər zəngindir, sənət, texnika etibarilə o qədər bədii, marqlı, orijinaldır. O xırda janrda (hekayə) yazmışdır. Doğrudur onun hekayələrində ümumiyyətlə intiriqanın yüksək və mürəkkəb inkişaf forması yoxdur. O daha konkret temalar aldığı və bu temaların yalnız bir və həm də xarakteristik cəhəti üzərində dayandığı üçün bəzən ştrixlər, minyatür portretlər verir.”⁸³

Hakverdiyev, edebî faaliyetinin ikinci döneminden itibaren sanat anlayışında daha çok mizaha yönelmiştir. Yazar, hikâyelerinde burjuva kesiminin ayrı-ayrı hatalarını, sosyal hastalıklarını eleştirmiş ve satirik üslubun çeşitli şekillerini eserlerine uygulamıştır. Örneğin, “Mürtüb Dəftəri” ve “Həmşəri Pasportu” hikâyelerinde toplumun düzenini eleştirmiştir. Buradaki eleştiride istihza daha çok göze çarpmıştır. Hakverdiyev'in genel olarak sanat anlayışında istihza önemli yer tutmuştur. “Molla Nasrettin” mecmuasında çalıştığı ilk yıllarda yazar, daha çok açık istihzalar kullanmıştır. O, bu istihzayı; tipin dış tasviri, hareketleri ve konuşması vasıtasıyla okuyucuya sunmuştur. Yazar, sonraki dönemlerde istihzanın daha çok gizli şeklini kullanmıştır. Buradaki istihza sözlerden, hareketlerden değil; konunun kendisinden, fikirler arasındaki farklılıklardan doğmuştur. Bu bakımdan yazar,

⁸³ Mir Cəlal, **Haqverdiyev Əbdürrəhimbəy, Seçilmiş Əsərləri**, Azərnaşr Bədii Ədəbiyyat Şöbəsi, Bakı-1936, s.23.

eserlerde yüzüne güldüğü adamın kim olduğunu açıkça söylememiş, meseleyi alaylı bir şekilde ele almıştır.⁸⁴

Yazarın eserlerinde kendine ait tarzlardan birisi de konuyu anlatırken okuyucu daha rahat anlayabilsin diye haşiyelerden istifade etmesidir. “Pir”, “Seyidlər Ocağı”, “Qiraət” ve “Cəhənnəm Məktubları” hikâyeleri bu bakımdan dikkati çeken eserlerdir.⁸⁵ Bu haşiyeler sayesinde yazar, fikirlerini okuyucuya daha kolay bir şekilde anlatmasının yanı sıra eserin etkisini de artırmıştır. Hikâyenin kendisi gibi merakla okunan haşiyelerde eski şehir evlerinin yapısı, âdetler, göçebelerin yaşamı, Ekim devriminden önce tiyatronun mevcut durumu, hacıların, meşhedilerin ve seytlerin işlediği düzenbazlıklar hakkında bilgiler verilmiştir. Yazarın hikâyelerinde çeşitli haşiyeler vardır. Bunlar bitmiş, küçük ve düzenli hâle getirilmiştir. “Diş Ağrısı” hikâyesindeki haşiyede şekilden şekle giren, mevkisini kullanan bir “maralın” maceraları anlatılmıştır. Burada konu, tip ve olay bir bütündür.

Yazar bazen de tipin iç âlemini bir portrede canlandırmış, psikolojik durumunu dış görünüşünde tasvir etmiştir. Genel olarak gerçekçi ve inandırıcı levhaların oluşturulması Hakverdiyev’in diğer hikâyelerinde de görülmüştür. Örnek olarak; “Bomba” hikâyesinde Kerbelayı Zal’ın bomba yerine karpuz dolu çuval gördüğü zaman bağırması, “Mütrüb Dəftəri”nde Kasım amcanın sinirlenerek elini göğsüne vurarak ağzı köpüklü köpüklü kendisinde mütrüb defteri olduğunu söylemesi, “Uca Dağ Başında” Sofi Hüseyin’in etrafa çılgılık atması, “Diş Ağrısını”da Hacı Rüstəm’in diş çektirmesi ve diğer başka sahneler yazar tarafından ustalıkla verilmiştir.

Hakverdiyev, Azərbaycan edebiyatında yeni görünmeye başlayan prologlara eserlerinde yer vermiştir. Yazarın prologları vermekte maksadı okuyucuyu konuyla ilk başta tanıştırmaktır. Hakverdiyev’in aşağıdaki eserlerinde örnekler şöyle verilmiştir:

*Qasım əmi dur qapını cəftələ,
Qorxuram adın yazıla dəftərə.
 (“Mütrüb Dəftəri”)⁸⁶*

⁸⁴ Sultanlı, *age.*, s.704-705.

⁸⁵ *age.*, s.707.

⁸⁶ Ə. Haqverdiyev, **Seçilmiş Əsərləri**, C 2, (haz. Abbas Zamanov), Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı-1957, s.154.

*Ey dad şümr əlindən,
Fəryad şümr əlindən,
Köpək götürdü qaçdı
Bir cad şümr əlindən.*

(“Şəbih”)⁸⁷

*Qurban olum pir sana,
Nə yatmışan dursana.*

(“Pir”)⁸⁸

Hikâyelerin yukarıdaki gibi prologlarla başlaması okurların okuma merakını daha da artırmıştır.

Abdurrahim Bey Hakverdiyev, Azərbaycan edebiyatında eserlerinde prologlar kullanan ilk yazarlardan biridir. Yazar, prologları kendi yazmaqqla beraber bazen klasik şairlerin eserlerinden de alıntı olaraq vermişdir. Hatta o, hikâyenin konu ve üslubuna ilişkin prolog olaraq kullandığı parçayı bazen açıklamışdır. Örneq olarak, yazarın 1911 yılında “Molla Nasrettin” mecmuasında basılan “Yaşılbaş Sona” adlı küçük hikâyesinde geçen M. P. Vagıf’ın sözleri verilebilir:

*“Kür qırağının əcəb seyrəngahı var,
Yaşılbaş sonası hayıf ki, yoxdur”.*

Bu sözler mecmuanın maksadına uyğun bir şekilde yazar tarafından anlatılmışdır. Yazarın burada bahsettiği “Yaşıl Baş Sona”, dönemin yalancı ve yobaz mollalarıdır. Yeşilbaş demesinin maksadı ise mollaların başlarında gezdirdikleri çalmadır. Böylelikle o, mollaları ifşa etmekle, “*Təbriz yolunda müsafirlərin üstünə qarışqa tək tökülüb soyan*”, “*Məşhəddə adamları kətəkləyib güc ilə pul alan*”, Karabağ’da, Aşkabat’ta ve başqa yerlerde din adına bin bir işlər çeviren bu “mollaları” sert bir şekilde eleştirmişdir.⁸⁹ Dolayısıyla Hakverdiyev, prologları sanat hayatı boyunca önemli bir maksat için kullanmışdır.

Hakverdiyev, eserlerin tesir gücünü artırmak için halk biliminden geniş bir şekilde istifadə etmişdir. O, eserlerinde “doşab aldım bal çıxıb”, “çıraq dibinə işıq salmaz”, “gəlsin iki əl ki, bir başı saxlaya bilmir”, “yeyərsən qaz ətinə, görərsən ləzzətini” vb. onlarca halk deyiminden yararlanmışdır. Bununla beraber yazar, eserlerinde kendisi de güzel aforizmler ve manalı sözler kullanmışdır.

⁸⁷ *age.*, s.171.

⁸⁸ *age.*, s.174.

⁸⁹ Xəndan, *age.*, s.155.

1.6. Eserləri

1892-1933 yılları arasında sanat faaliyeti gösteren Abdurrahim Bey Hakverdiyev tiyatro oyunları, hikâye ve makaleleriyle okuyucuların dikkatini çekmeyi başarmıştır. Hakverdiyev'in eserleri Azərbaycan Türkçesiyle beraber Rusça da yayımlanmıştır.

Yazar hayatayken basılan kitapları şunlardır:

1. “Dağılan Tifaq” (Dram), İlyas Buraganski matbaası., Petersburg, 1899, (46 s.)
2. “Millət Dostları” (Küçük dram eseri), “Qeyrət Şirkəti” matbaası., Tiflis, 1907, (22 s.)
3. “Kimdir Müqəssir” (İki Perdeli Vodvil), Kaspi matbaası, Bakı, 1909, (38 s.)
4. “İki Hekayət” (“Ata və Oğul” və “Ayn Şahidliyi” hikâyeleri), “Orucov Qardaşları” matbaası., Bakı, 1909, (62 s.)
5. “Ac Həriflər” (Komedi), “Orucov Qardaşları” matbaası., Bakı, 1911, (32 s.)
6. “Xəyalət” (Piyes), “Orucov Qardaşları” matbaası., Bakı, 1911, (23 s.)
7. “Ağa Məhəmməd Şah Qacar” (Trajedi), “Orucov Qardaşları” matbaası., Bakı, 1912, (71 s.)
8. “Padşahın Məhəbbəti” (Piyes), Azərb. Xalq Maarif Komissarlığı, “Ali-Siyasi Maarif İdarəsinin Nəşriyyatı”, Bakı, 1923, (12 s.)
9. “Padşahın Məhəbbəti” (Piyes), Azərb. Xalq Maarif Komissarlığı, Ali-siyasi Maarif İdarəsinin Nəşriyyatı., Bakı, 1925, (16 s.)
10. “Ağa Məhəmməd Şah Qacar” (Trajedi), Azərnəşr., Bakı, 1926, (87 s.)
11. “Ağac Kölgəsində” (2 perdeli dram), Bakı İşçisi Kooperativ Nəşriyyatı., Bakı, 1926, (23 s.)
12. “Ağac Kölgəsində” (Arap alfabesiyle), Bakı İşçisi Kooperativ Nəşriyyatı., Bakı, 1926, (20 s.)
13. “Vaveyla” (2 perdeli dram), Bakı İşçisi Kooperativ Nəşriyyatı., Bakı, 1926, (18 s.)
14. “Vaveyla”(Arap alfabesiyle), Bakı İşçisi Kooperativ Nəşriyyatı., Bakı, 1926, (22 s.)
15. “Bəxtsiz Cavan” (Trajedi), Azərnəşr., Bakı, 1926, (64 s.)
16. “Dağılan Tifaq” (Dram), Azərnəşr., Bakı, 1926, (62 s.)
17. “Ədalət Qapıları” (Dram), Bakı Fəhləsi Kooperativ Nəşriyyatı., Bakı, 1926, (15 s.)

18. “Şeyx Şəban” (Hikâye), Bakı İşçisi Kooperativ Nəşriyyatı., Bakı, 1926, (20 s.)
19. “Ac Həriflər” (Komedi), Azərnəşr., Bakı, 1927, (20 s.)
20. “Köhnə Duman” (Piyes), Azərnəşr., Bakı, 1927, (99 s.)
21. “Marallarım” (Küçük Hikâyeler),Azərnəşr., Bakı, 1927, (110 s.)
22. “Marallarım” (Arap alfabesiyle),Azərnəşr., Bakı, 1927, (109 s.)
23. “Qadınlar Bayramı. 8 Mart” (Dram), Azərnəşr., Bakı, 1928, (29 s.)
24. “Xortdanın Cəhənnəm Məktubları” (Hikâye və felyetonlar), (haz. A. Garip), Azərnəşr., Bakı, 1930, (124 s.)

Abdurrahim Bey Hakverdiyev vefat ettikten sonra da eserleri kitab hâlinde basılmaya devam etmiştir.

1. “Dağılan Tifaq” Dram, (haz. Sabit Rahman), Azərnəşr., Bakı, 1935, (81 s.)
2. “Şeyx Şəban” Hikâye, (haz. E.Ebulhasan), Azərnəşr., Bakı, 1936, (16 s.)
3. “Marallarım” Küçük Hikâyeler, (Mübariz Allahsızlar Kütüphanesi tərəfindən hazırlanmış), Azərnəşr., Bakı, 1937, (133 s.)
4. “Xortdanın Cəhənnəm Məktubları” Hikâye və felyetonlar, (haz. E.Aslanov), Azərnəşr., Bakı, 1937, (145 s.)
5. “Şəbi” Hikâyeler, (haz. E.Aslanov), Azərnəşr., Bakı, 1937, (34 s.)
6. “Marallarım” Küçük Hikâyeler, (haz. İ.Əliyev), Azərnəşr., Bakı, 1938, (110 s.)
7. “Piyeslər və Hekayələr” Resimli, Azərnəşr., Bakı, 1938, (15 s.)
8. “Hekayələr” M. Rzakuluzadə'nin mukaddimesiyle, (haz. E.Sadık), Uşaqgənclənəşr., Bakı, 1940, (128 s.)
9. “Hekayələr” Arap alfabesiyle, (haz. Mir Celal), Azərnəşr., Bakı, 1941, (114 s.)
10. “Əsərləri”, SSRİ EA Azərbaycan Filialı Nizami ad. Ədəbiyyat və Dil İn-tu, Bakı, 1941, (317 s.)
11. “Hekayələr və Tərcümələr”, (haz. Kamran Memmemdov), Uşaqgənclənəşr., Bakı, 1948, (112 s.)
12. “Qoca Tarzən” (Piyes), (haz. C.Mecnunbeyov), Uşaqgənclənəşr., Bakı, 1949, (16 s.)
13. “Xortdanın Cəhənnəm Məktubları” 3.kez basılmış, (haz. İ.Efendiyev), Azərnəşr., Bakı, 1949, (142 s.)

14. “Mirzə Səfər” Hikâyeler, (haz. E.Veliyev), Uşaqgəncnəşr., Bakı, 1950, (88 s.)
15. “Hekayələr” Orta okulyaşındakı çocuklar için, (haz. E.Babayev), Uşaqgəncnəşr., Bakı, 1951, (38 s.)
16. “Xəyalət” Piyes, (haz. G.Kazımov), Respublika Xalq Yaradıcılığı Evi və Respublika Mədəni Maarif İşləri Metodkabinəsi., Bakı, 1953, (20 s.)
17. “Hekayələr”, (haz. K. Hasanzadə), Uşaqgəncnəşr., Bakı, 1954, (40 s.)
18. “Xortdanın Cəhənnəm Məktubları” 4.kez basılmış, (haz. C. Gafarlı), Uşaqgəncnəşr., Bakı, 1955, (114 s.)
19. “Şeyx Şəban” Hikâyeler, (haz. E. Ahmedova), Azərnəşr., Bakı, 1958, (44 s.)
20. “Bəxtsiz Cavan” K.Memmedov`un mukaddimesiyle, (haz. R. Şihemirova), Uşaqgəncnəşr., 1959, (67 s.)
21. “Marallarım” Hikâyeler, (haz. Y.Memmedov), Uşaqgəncnəşr., Bakı, 1960, (107 s.)
22. “Mozalan Bəyin Səyahətnaməsi” Hikâye və felyetonlar, (haz. K.Memmedov), Uşaqgəncnəşr., Bakı, 1961, (51 s.)
23. “Xortdanın Cəhənnəm Məktubları” 5.kez basılmış, (haz. Y.Memmedov), Uşaqgəncnəşr., Bakı, 1961, (144 s.)
24. “Xortdanın Cəhənnəm Məktubları” (haz. Sona Memmedova), Gənclik, Bakı, 1987, (96 s.)
25. “Molla Nəsrəddin Jurnalında Səyahətnamələr” (“Mozalan Bəyin Səyahətnaməsi”ndə yer alan hikâyeler), (Önsöz: Dilare Memmedova), Elm, Bakı, 2007, (37 s.)

Abdurrahim Bey Hakverdiyev`in eserleri farklı dövəmlərdə seçmələr şəklində də basılmışdır. Bu eserlər şunlardır:

1. “Seçilmiş Əsərləri” (1936): Yazarın seçilmiş eserləri kitab hâlinde ilk kez Mir Celal Paşayev`in redaktörlüğü ile Azərneşr tərəfindən 722 sayfa olaraq basılmışdır.
2. “Seçilmiş Əsərləri” (1956-1957): Abbas Zamanov tərəfindən iki cilt şəklində Azərneşr tərəfindən basılmışdır. I.ciltte (1956, 548 s.) tiyatro eserləri, II. ciltte isə (1957, 404 s.) hikâyeleri və makaleləri yer almaktadır.
3. “Seçilmiş Əsərləri” (1971): Kamran Memmedov tərəfindən iki cilt şəklində Azərbaycan Devlet nəşriyatı tərəfindən basılmışdır. I.ciltte (549 s.) tiyatro

eserleri, II. ciltte ise (491 s.) hikâyeleri, makaleleri ve mektupları yer almaktadır.

4. “Seçilmiş Əsərləri” (2005): 1971 yılında Azərneşr tərəfindən basılan eser yeniden Lider Neşriyatı tərəfindən II ciltte Latin alfabesiylə basılmışdır. I. ciltte (504 s.) tiyatro eserləri: II. ciltte ise (408 s.) hikâyeleri, makaleleri ve mektupları yer almaktadır.
5. “Seçilmiş Əsərləri” (2014): En son “Kitab Klubu” tərəfindən yazarın eserləri yeniden derlenərək basılmışdır. Kitapta (436 s.) yazarın hikâyeleri ve tiyatro eserləri yer almaktadır.

1.6.1. Tiyyatro Eserləri

Realist yazar Abdurrahim Bey Hakverdiyev halkla birləşmək, kendi fikirlərini onlara yansıtmək için edebî fəaliyyətində tiyatrodan sığ sığ istifadə etmişdir. Ahundzadə'nin başlattığı ekölü davam ettirərək “Dağılan Tifaq”, “Bəxtsiz Cavan”, “Pəri Cadu” piyeslərini kaleme almışdır. Bu piyeslər istər konu, istərsə məqsət və fikir bəkimindən bir birini tamamlamaktadır.⁹⁰ Hakverdiyev'in tiyatro eserləriylə ilgili Mehmed Emin Resulzadə şöyle der:

“Azərbaycan faciə'sının daha mütekəmil nümunəsini isə hâlâ həyatta bulunan Abdurrahim Bey vermişdir. Saf və təmiz bir Azərbaycan nesri ilə yazılan Dağılan Tifaq çox küvvətli, orijinal və əhlakî bir eserdir. Həyatî piyeslərindən ma'ada Abdurrahim Bey, Ağə Mehəmməd Şah Kaçar gibli tərhi piyeslər, Pəri Cadu gibli əfsənevî fəntəzilər də yazmışdır.”⁹¹

Yazar, 1905 yılında sonra yazdığı tiyatro eserlərində komedi türündən istifadə edərək insanları həm güldürmüş və aynı zamanda düşündürmüşdür. “Millət Dostları” və “Ac Həriflər” yazarın bu dövəmlərdə kaleme aldığı komedi eserleridir.

Hakverdiyev'in Sovyet dövəmindəki fəaliyyətlərində də tiyatro önəmli yərə sahiptir. Yazar bu yıllarda kaleme aldığı “Ağac Kölgəsində”, “Köhnə Dudman” “Ədalət Qapıları” “Yoldaş Koroğlu”, “Kamran” adlı piyeslərində sosializmin galibiyətindən bəhsetmişdir.

Yeyərsən Qaz Ətini Görərsən Ləzzətini: Abdurrahim Bey Hakverdiyev'in 1892 yılında Petersburg'da yazdığı ilk tiyatro eseridir. İlk kez Petersburg'da

⁹⁰ Mir Cəlal, “Böyük Ədib”, **Kommunist**, 18 May 1945, s.3.

⁹¹ Mehmed Emin Resulzadə, **Kafkasya Türkleri**, (haz. Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım-Sebahattin Çağın), Türk Dnyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul-1993, s.30.

yayımlanan eser, daha sonra 1956 yılında Abbas Zamanov tarafından Azərneşr'de basılan “Seçilmiş Əsərləri” adlı kitapta yer almıştır.

Trajikomik olan eserde, Rusya – Osmanlı savaşında zengin olan Hacı Mehdi adlı tüccarın hayatı anlatılmıştır. Hacı Mehdi, zenginliğine güvenerek ikinci bir evlilik daha yapmaya karar verir. Kardeşi Alesker, onu bu yoldan döndürmeye çalışsa da bunu başaramaz. İkinci defa evlenmeyi başaran Hacı Mehdi'nin sorunları ise bundan sonra başlar. Eşleri arasında yaşanan kavgalar onun günlük yaşam huzurunu bozar. Bu azmış gibi, ticari faaliyetlerinde de başarısızlığa uğrar ve ikinci eşi Güllü'nün sürekli ondan masraflı bir şeyler talep etmesi, sonunda Hacı Mehdi'nin iflas etmesine neden olur. Bütün bu yaşananlardan sonra artık ikinci bir kadına bakabilecek durumda olmadığını anlayan Hacı Mehdi, Güllü'den boşanır.

Hakverdiyev, bu eserinde dönemin en büyük sorunlarında biri olan çok eşliliği eleştirerek, bu tip olumsuz vakaların sonuçlarının nereye vardığını eserde dile getirmiştir. Bunun yanı sıra toplumun diğer büyük sorunlarından biri olan kadın eşitsizliğinden bahsetmektedir.

Dağılan Tifaq: Azərbaycan klasik tiyatrosunun önemli örneklerinden biri olan bu eseri de Hakverdiyev, Petersburg'da kaleme almıştır. Eser ilk kez 1899 yılında Petersburg'da “İlyas Buraganski” matbaasında basılmıştır.

Dramda, 1880-1890 yılları arasında Şuşa'da beylerin ve ağaların yaşadıkları sefil hayat anlatılmaktadır. Dramın başkarakteri Necef Bey, hayatını diğer beylerle birlikte kumar oynamakla ve içki içmekle geçirir. Sahip olduğu köyün durumuyla ilgilenmez ve sadece kendini düşünür. Oğlu Süleyman Bey de babası gibi sefil hayat yaşar. Bu duruma en çok üzülen ve bütün hakları elinden alınan ise Necef Bey'in eşi Sona Hanım'dır. Sonunda Süleyman Bey, yaptıkları hatalar yüzünden birkaç köylü tarafından katledilir ve oğlunun ölüm haberini duyan Sona Hanım da kalp krizi geçirerek ölür. Ailesini kaybederek tek başına kalan Necef Bey ise bütün mal varlığını elinden çıkar ve dilenci şeklinde ölür.

Bəxtsiz Cavan: Yazar bu eserini 1900 yılında Şuşa'da yazmıştır. Trajedi ilk kez 1926 yılında “Azərneşr”, tarafından Bakü'de basılmıştır.

Eserde genç eğitimci Ferhat'ın, Bey neslinden olmasına rağmen kendi amcası Hacı Samet'le ve onun gibi insanlarla yaptığı mücadeleden bahsedilmektedir. Ferhat, Rusya'da eğitim alarak memleketine büyük umutlarla döner. O, burada insanların

eğitim alması için elinden geleni edeceğine inanır. Ama Hacı Samet ve etrafındakiler onu bu düşünceden taşındırmaya çalışırlar. Ferhat ise kendi fikrinden vazgeçmez ve eğitimini devam ettirmek için yeniden Rusya'ya gitmek ister. Bunun karşısını almak için Hacı Samet, Ferhat'ın kendisinin haberi olmadan onu evlendirir. Bu duruma çok üzülen Ferhat, uzun süre kendine gelemmez ve yaşanan tatsızlıklardan dolayı intihar etmek ister, fakat yanlışlıkla amcası Hacı Samet'i tabancayla vurarak öldürür. Kendisi ise hapisshanedeyken hastalıktan ölür.

Peri Cadu: Eser 1956 yılında Abbas Zamanov tarafından Azereşr'de basılan “Seçilmiş Əsərləri” adlı kitapta yer almıştır.

Yazar, 1901 yılında kaleme aldığı bu eserin konusunu folklardan almıştır. Eserde, realizmle sembolizm karışık şekilde verilmektedir. Yazar, eserde başkahraman Peri'nin eşinden ayrıldıktan sonra başından geçen olayları anlatmaktadır. Peri boşandıktan sonra bütün erkeklere kin besler ve onlardan intikam almak için cinlerle, şeytanlarla irtibata geçer. Bu yolda cinler ona yardım etmek için Şamama adlı cadıyı gönderirler. Ama onların şartına göre Peri Şamama'yı incitmemelidir ve böylece Peri de Şamama'nın yardımıyla cadı hâline gelir. Peri'nin içindeki öfke Kurban adlı bir gençle tanıştıktan sonra geçer. Kurban, evli olmasına rağmen Peri ona âşık olur. Kurban da aynı zamanda Peri'ye âşık olur. Fakat evli olması sonradan Kurban'a vicdan azabı verir ve bunu Peri'yle konuşması sırasında dile getirir. Bu duruma Peri çok sinirlenir ve cinlerine Kurban'ı öldürmeyi emreder. Kendisi de bu acıya dayanamayarak ölür.

Millət Dostları: 1905 yılında “Həyat” gazetesinde basılmış bu satirik piyeste yazar kendini “millet dostları” adlandıran bir grup yalancı aydının ikiyüzlülüğünü, tutarsızlıklarını eleştirmiştir.

Mühendis Feridun Bey, Sefer Bey, Veli Bey, Asker Bey ve Mürsel Bey halk ve milletin adından coşkulu şekilde konuşur, kendilerini “namuslu Müslüman”, “milletsever” ve “Müslümanların her zaman önde olmasına çalışan” gibi gösterirler. Gerçekte ise kadın ve şarap düşkünü olan bu adamlar; kendi halkı ve milletiyle dalga geçen tufeylilerdir. Fakat bu karakterce zayıf olan insanların içyüzü çok erken açılır. Bir Rus kadını Anna Petrovna'nın eteği onlar arasında kavgaya neden olur ve böylece halk, onların gerçek yüzünü görür.

Ağa Məhəmməd Şah Qacar: Hakverdiyev, 1907 yılında bitirdiği bu eseri tarihî trajedi şeklinde kaleme almıştır. Piyesi yazmadan önce tarihî kaynakları iyi bir şekilde araştırmış, tarihte yaşanmış gerçekleri olduğu gibi göstermeye çalışmıştır. Eser ilk kez 1912 yılında “Orucov Qardaşları” matbaasında basılmıştır.

Dramın başkahramanı İran şahı Ağa Muhammet Şah Kaçar’dır. O, İran’ın sınırında bulunan komşu ülkeler, Azerbaycan ve Gürcistan’a hücum ederek oraları istila etmeye çalışır. Karabağ’a ilk hücumu başarısız olan Kaçar, Gürcistan’a hücum ederek orayı işgal eder. Yerli halka karşı oldukça amansız davranan Kaçar, daha sonra yeniden Karabağ’a dönerek uzun süre Şuşa Kalesi’ni muhasarada tutar. Şuşa halkının uzun süre direnmesine rağmen sonunda kale işgal edilir. Bundan sonra burada da büyük katliamlar yaşanır. Ağa Muhammet Şah Kaçar, özellikle yerli halka karşı acımasız davranır. Sonunda ise o, kendi korumaları tarafından öldürülür ve böylece başsız kalan İran ordusu geri çekilmek zorunda kalır.

Kimdir Müqəssir: İki meclisten oluşan bu vodvil, ilk kez 1909 yılında “Kaspi” şirket matbaasında basılmıştır. Daha sonra yazarın “Seçilmiş Əsərləri” adlı kitaplarında da yer almıştır. Vodvilde fakir bir ailenin zengin olma şansını nasıl elden vermesi anlatılmıştır.

Eserin başkahramanları olan Mahmut ve Bahar, genç bir ailedirler. Fakirliklerine isyan ettikleri zaman, onları zengin Kasım Bey duyar ve evlerine gelir. Onlara bütün mülkünü hediye edeceğine söz veren Kasım Bey, genç çiftin karşısına bir şart koyar: Eğer odadaki kapalı kaba dokunurlarsa onlara malını mülkünü vermeyecektir. O, bunun için üç saat zaman ayırır ve evinden gider. Bey’in evinde yalnız kalan çift, sofradaki yemeklerden bol-bol yiyerek eğlenirler. Ama Bahar’ın gözü hep o kutuda kalır. Mahmut’un bütün ısrarlarına rağmen sonunda dayanamaz ve kutunu açar. Böylece üç saat bekleyemeyen genç çift, zenginlikten mahrum olur.

Ac Həriflər: Komedi 1911 yılında “Orucov Qardaşları” matbaasında basılmıştır. Bu oyunda da “Millət Dostları”nda olduğu gibi kendini “aydın” diye adlandıran şahıslar yazar tarafından eleştirilmiştir.

Komedinin başkahramanı küçük lokanta sahibi Hasan’dır. Eserde yaşanan bütün olaylar da bu lokantada geçmektedir. Buraya gelen müşterilerin çoğu yemek yedikten sonra bir bahane uydurarak hesabı vermemeye çalışırlar. Onların bu bahanelerine ise çoğu zaman Hasan inanır. Bu tip kurnaz müşteriler arasında Veli ve

Hüseyin, kendi aralarında göstermece kavga yaparlar; onları ayırmaya çalışan Hasan, kendilerinin lokantadan gitmeleri için paralarını bile istemez. Gazete yazarı Mirza Mahmut ise Hasan'ı gazetesinde rezil etmekle tehdit eder. Bundan telaşlanan Hasan, ona rüşvet vererek kurtulur. Sonunda ise lokantada kalan Salman ve Süleyman, Hasan'a parayı vermemek için onun gözünü kapatırlar. Hasan, onlardan hangisini yakalarsa hesabı da o ödeyecek diye anlaşılırlar. Hasan'ın gözlerini kapattıktan sonra ikisi de lokantadan kaçıp gider. Hasan'ın çırağı, olay yerine gelir ve ustası, onun gözünü bağlayan müşterilerden biri olduğunu zanneder. Fakat çırak Hasan'ın gözlerini açınca o, müşterilerin kaçtığını anlar.

Xəyalət: Eser ilk kez 1911 yılında “Orucov Qardaşları Elektrik” matbaasında basılmıştır. Piyes, “Xəyalət” adıyla ikinci kez kitap şeklinde 1953 yılında G. Kazımova tərəfindən “Respublika Xalq Yaradıcılığı Evi və Respublika Mədəni Maarif İşləri Metodkabinəsi”ndə basılmışdır. Yazar, 1912 yılında kaleme aldığı bu piyesi, Mirza Fethali Ahundzade'ye armağan etmişdir. Piyeste, Ahundzade'nin yaşadığı facia dolu hayatı anlatılmışdır.

Hakverdiyev, piyeste Ahundzade'yi onun kendi komedilerinde yarattığı karakterleriyle karşı karşıya koyar. İlk önce Mirza Fethali'nin evine gelen Hâtem Han Ağa, kendisinin ve ailesinin isminin “Müsyö Jordon” eserinde adı geçtiği için Ahundzade'yi tehdit eder. Daha sonra Hacı Kara gelir ve o da eserde adının geçmesinde rahatsız olduğunu bildirir. Mirza Fethali de Hacı Kara'dan bunun için özür diler, hatta onun eşyalarının memurlardan geri alınması için kendisine yardım edeceğine söz verir. Hacı Kara'nın ardından Derviş Mesteli Şah, sinirli şekilde gelir ve o da Mirza Fethali'yi tehdit eder. Onun olağanüstü gücüne inanmadığı için Ahundzade'yi cezalandıracağını söyler ve gider. Derviş'in ardından Molla İbrahim Halil gelir ve Mirza Fethali'yi dinsizlikte suçlar. Mirza Fethali, bütün bu tatsız olaylara üzüldüğü sırada Bakü'den mektup alır. Mektupta, rüştiye mektebinin öğrencileri tarafından onun komedisinin sahnelendiği anlatılır. Bu haber, Mirza Fethali'yi oldukça sevindirir.

Qırmızı Qarı: Eser 1971 yılında Kamran Memmedov tərəfindən Azərbaycan Devlet nəşriyatında basılan “Seçilmiş Əsərləri” adlı kitaptə yer almışdır.

Büyük bir memlekete sahip olan padişahı rahatsız eden bir durum ortaya çıkar. Kırmızı renge boyanmış yaşlı bir kadın onun memleketinde gözükmeğe başlar. Daha önce burada bulunduğunda padişahın ailesinden facia yaşandığı için kadının

yeniden ortaya çıkması onu endişelendirir. Kadın ise bu kez onun kendisinin canını almaya geldiğini söyler. Bütün çabalara rağmen hiç kimse kadını yakalayamaz. Aynı anda ise ülkede padişaha karşı ayaklanmalar başlar ve saray hücum eden isyancıları gören padişah, bu duruma dayanamayarak ölür.

Padşahın Məhəbbəti: Eser ilk kez 1923 yılında “Azərb. Xalq Maarif Komissarlığı, Ali-Siyasi Maarif İdarəsinin Nəşriyyatı” tarafından basılmıştır. İki yıl sonra ise eser yeniden düzenlenerek aynı neşriyat tarafından bir daha basılmıştır. Piyeste zalim padişahın adaletsizliği karşısında aciz kalan toplumdan bahsedilmiştir.

Ülkesinde zalimliğiyle bilinen Padişah, bu kez fakir köylülerden biri olan Sayid’in eşine âşık olur. Padişah, eşinin ve vezirinin bütün çabalarına rağmen fikrinden dönmez. Vezire Sayid’le bu konuyu konuşup onu ikna etmesini emreder. Vezirin bütün çabalarına rağmen Sayid, namusuna el uzatılmasına izin vermeyeceğini söyler. Sayid’i ikna edemeyeceğini anlayan vezir, şehrin kadısına rüşvet vererek ona bu konuda yardım etmesini sağlar. Kadı, kendi nüfuzundan yararlanarak Sayid’i aldattır ve onun eşini elinden alır. Bu duruma daha fazla dayanamayan Sayid, intihar eder.

Ədalət Qapıları: Eser ilk defa 1926 yılında “Bakı Fəhləsi Kooperativ Nəşriyyatı” tarafından tek başına küçük kitap hâlinde basılmıştır. Piyeste adaletin sonda zulüm üzerindeki galibiyetinden bahsedilmiştir.

Padişahın kızı, sarayın bahçıvanı olan Rizvan’a âşık olur. Ama bu durmu hizmetçisi Hacı Firuz dışında hiç kimseye anlatamaz. Onların gizli buluşmasını öğrenen padişah, bu duruma çok sinirlenir ve Rizvan’ı cezalandırmak kararına gelir. Rizvan’a dört kapı gösterir ve o kapıdan birinden geçmesini emreder. Dört kapının üçünde vahşi hayvanların, birinde ise kadın olduğunu önceden bildirir. Daha önce padişahın bu planından haberdar olan kızı kapının arkasında bekleyen kadınla yerini değiştirir. Rizvan’a ise gizli şekilde üçüncü kapıyı açması söylenilir. O, kapıyı açınca karşısında sevgilisini görür. Kızının ona ihanet ettiğini düşünen padişah, onların ikisini de idam ettirmek kararına gelir. Ama padişahın adaletsizliklerinden bıkan halk, ona karşı ayaklanırlar ve padişahı devirerek öldürürler.

Ağac Kölgəsində: Yazarın Sovyet hâkimiyeti kurulduktan sonra 1921 yılında kaleme aldığı ilk tiyatro eseridir. Oyun “Bakı İşçisi Kooperativ Nəşriyyatı” tarafından 1926 yılında basılmıştır. Piyeste beyle köylülerin mücadelesi anlatılmıştır.

Piyesin önemli karakterlerinden biri olan Kerim, öğretmen olarak atandığı köyde Mustafa Bey'in köyde yaptığı haksızlıklara karşı çıkarak köylülerin hakkını savunur. Yaptığı bu mücadelenin sonucu olarak köyde yeni düzen kurulur ve Mustafa Bey kendisine yapılan isyan sonucu öldürülür.

Qoca Tarzən: Piyes ilk kez 1949 yılında C. Mecnunbeyov tarafından “Uşaqgəncnəşr”de kitap şeklinde basılmıştır. Eserde tar ifacısı olan yaşlı bir adamın hayatı anlatılmıştır.

İhtiyar Tarzen⁹² hayatının son günlerini yaşar. Ağrı ve acılarından daha çok onu üzen eski arkadaşlarının onu aramamasıdır. Eşiyle dertleşirken öğrencileri onu ziyarete gelir. Bunu gören Tarzen çok sevinir ve öğrencileriyle birlikte tarda ifa etmeye başlar. Durmadan ifasını devam ettiren sanatçı, yere düşerek ölür.

Vaveyla: Dram 1926 yılında iki kez “Bakı İşçisi Kooperativ Nəşriyyatı” tarafından basılmıştır. Eserde yazar din adı altında insanları aldatan şahısları eleştirmiştir.

Fazıl, İran'da insanları etrafına toplayarak imandan dinden konuşarak herkesi hak yoluna davet eder. Muharrem ayının kudretinde bahseder. Onun bu coşkulu konuşması halkı etkiler. Konuşmadan sonra herkes ondan medet umar.

Fazıl Derbendi'yle birlikte Molla Kazım da halkı aldatmakla meşgul olur. O, cahil inanlardan para alarak dertlerine çare bulacağına dair söz verir. Bunun yanı sıra Molla Kazım, arkadaşlarıyla beraber Azerbaycan'a gelir ve burada Muharrem ayında insanları aldatarak daha çok para elde etmeye çalışırlar. Sonunda yaptıkları bütün sahtekârlıklar ortaya çıkar ve onlar buradan kovulurlar.

Səhnə Qurbanı: Bu piyes tiyatro oyuncusu Hüseyn Araplinski'ye armağan edilmiştir. Eser ilk kez 1939 yılında “Revalusiya i Kultura” dergisinde basılmıştır.

Hüseyn, odasında tiyatrodan rol aldığı oyunun provasını yapar ve bunun için annesinden yardım ister. Annesiyle prova yaparken meslek arkadaşı Veli gelir ve onunla beraber kendi oyunları hakkında konuşurlar. Bu sırada Hüseyn'in dayısı gelerek onu tiyatrocunun olmasından dolayı eleştirir ve ona hakaret ederek gider. Ama Hüseyn ve Veli, içlerinde geleceğe doğru büyük bir umut olduğu için bu durumdan hiç de rahatsız olmazlar.

⁹² Tar ifacısı

Köhnə Dudman: Piyes, “Azərnəşr” tarafından 1927 yılında basılmıştır. Oyunda, XVIII. yüzyılda yaşamış feodal Perviz Han’ın halka yaptığı zulümler anlatılmıştır.

Perviz Han, sahip olduğu küçük devlette halkına karşı acımasız davranır ve onun bu zulmüne karşı çıkanlardan biri Allahkulu’yu ağaca astırır. Bu azmış gibi onun oğlu Bedel’i yüz elli Manat para karşılığında Rahim Han’a satar. Kızı Gülsanem’i ise kendi haremine götürür.

Rahim Han’ın esirliğinden kaçan Bedel ise arkadaşlarıyla beraber dağlara çekilir ve Perviz Han’la mücadeleye başlar. Sonunda Bedel, Han’ı öldürerek ailesinin intikamını almayı başarır.

Baba Yurdunda: Yazar bu eseri de 1927 yılında kaleme almıştır. Eser, 1971 yılında Kamran Memmedov tarafından Azərbaycan Devlet neşriyatında basılan “Seçilmiş Əsərləri” adlı kitapta yer almıştır.

“Baba Yurdunda” piyesi “Köhnə Dudman”ın devamı niteliğinde kaleme alınmıştır. Burada Perviz Han neslinden olan Cihangir Ağa’nın halka yaptığı zulüm anlatılmıştır.

Cihangir Ağa, dedesi Perviz Han gibi sahip olduğu köyün halkına karşı köle gibi davranır. O, yoksul köylü kızı Gülnise’yi zorla kendine alır, onun nişanlısı İskender’iyse başkasının eliyle öldürtür. Eserin sonunda, Cihangir Ağa’nın çocukken bırakıp gittiği oğlu İskenderzade ortaya çıkar ve kendi babasına karşı isyan eder. Ülkede köylülerin hâkimiyetini kurmaya çalışır. İskenderzâde, köyde Sovyet hükümetini kurarak halkı babasının ve diğer Ağa’ların zulmünden kurtarır.

Məşədi Qulam Qiraət Öyrənir: Eser, 1971 yılında Kamran Memmedov tarafından Azərbaycan Devlet neşriyatında basılan “Seçilmiş Əsərləri” adlı kitapta yer almıştır.

Meşhedi Gulam, evinde Mirza Yusuf’a olan borcunu öder ve onu gönderir. Bu sırada ahababı Meşhedi Ramazan gelir ve Meşhedi Gulam’a Yahudi sevgilisiyle barıştığını söyler. Meşhedi Gulam da Rus sevgilisinden mektup aldığını ona söyler. Rus kadının kendisinden pilav üstü tavuk istediğini söyler. Ama eşine yaptırdığı bu yemeği evden çıkartamadığını itiraf eder. Meşhedi Ramazan, ona Kuran-ı Kerim okumak için imamın yanına gideceğini, bunun içinde yemeği ona götürmek zorunda kaldığını eşine anlatmasını Meşhedi Gulam’a tavsiye eder. Bu yalanıyla eşini aldatan

Meşhedi Gulam, pilavı alıp faytona biner ve Rus kadının yanına gider. Oğlu Cihangir ise annesine babasının yalan söylediğini bildirir. Meşhedi Gulam'ın eşi Şahperi oğluyla beraber Rus kadının evine gelir ve sarhoş hâlde olan Meşhedi Gulam'ı alarak evlerine götürür.

Qadınlar Bayramı: Eser ilk kez “Azərnəşr” tarafından 1928 yılında basılmıştır. Hakverdiyev'in kadın sorunları ve onların toplumdaki yeriyle ilgili 1928 yılında yazdığı bu eser Sovyet döneminde oldukça rağbetle karşılanmıştır. Eserde Sovyet döneminde kadınların istismardan ve şeriatın zulümlerinden kurtulmalarına rağmen hâlâ birçok sorunlarının olduğu anlatılmıştır.

Piyesin başkahramanı Cahan, köyde hükümetin üst görevlerinde çalışır. Köyün gelişmesi yönünde birçok yenilikler yapar ve onun teşebbüsüyle köye su çekilir, aynı zamanda burada yeni okul açılır.

Kamran: 1931 yılında kaleme alınmış piyesin konusu Güney Azerbaycan'dan alınmıştır. Yazar, piyeste İran'da haksızlığı maruz kalarak Bakü'ye ekmek parası kazanmak için gelen işçilerin hayatından bahsetmiştir. Eser, 1971 yılında Kamran Memmedov tarafında hazırlanmış “Seçilmiş Əsərləri”nde yer almıştır.

Piyesin başkahramanı Kamuran'a sevgiliyle kavuşmasına izin vermezler. Bu da onda intikam hissini uyandırır ve Kamuran, sadece kendi için değil, bütün halkını düşünerek mücadeleye başlar. Onun bu aktifliğini gören düşmanları, onu öldürmek kararına gelir. Bunu duyan Kamuran, Bakü'ye gitmek kararına gelir. O, Bakü'ye geldikten sonra da mücadelesinden vazgeçmez.

Sağsağan: Piyes 1956 yılında Abbas Zamanov tarafından Azərnəşr'de basılan “Seçilmiş Əsərləri” adlı kitapta yer almıştır.

Fatmanise ve oğlu, sefere çıkmış eşi Tarıkulu'nu beklemektedirler. Bu sırada evlerinin önüne saksagan konar. Fatmanise'nin oğlu Kadim, dışarı çıktığında saksaganın kuyruğunun evlerine doğru olduğunu görür ve bunu annesine anlatır. Bu durumu kendi batıl inançlarına göre değerlendiren Fatmanise, eşi Tarıkulu'nun başının dertte olduğunu düşünmeye başlar. Komşusu Gülperi, onu mollaya götürür. Molla, Kuran'a bakarak dilinin altına bir şeyler söyler ve sonuç olarak o da Tarıkulu'nun başının dertte olduğunu düşünür. Üzgün hâlde olan Fatmanise eşinin her an ölüm haberini duyacağını bekler. Bütün bunlar yalnız Tarıkulu'nun evine

dönmesiyle biter. Tarıkulu, bütün bu yaşananlarda en büyük sorunun eğitimsizlik olduğunu dile getirir ve eşine en kısa zamanda eğitime başlamasını kendisinden talep eder

Yoldaş Koroğlu: Piyes 1956 yılında Abbas Zamanov tarafından Azərneşr'de basılan “Seçilmiş Əsərləri” adlı kitapta yer almıştır.

İsrafil adlı köyün kör ve fakir sakini, oğlu Salman'la beraber dilencilik yaparak ailesinin geçimini sağlarlar. Aynı zamanda Salman, akşamları gizlice köy öğretmeni Mirza Hasan'dan da eğitim alır. Bir gün köyün zenginlerinden olan Hacı Bayram, Salman'ı onun evinde çalışmaya davet eder. Orda da ona, babası kör olduğu için Koroğlu derler. Koroğlu, burada çalıştığı sırada Bolşevikler Azərbaycan'da kendi hâkimiyetini kurmayı başarırlar. Böylece Koroğlu'nun da bulunduğu köyde beylere karşı ayaklanma başlar. Beylerin bütün mülkü yeni hükümetin hesabına geçer. Hacı Bayram, bu durumda kızıyla İran'a kaçmak zorunda kalır. Diğer beyler buna karşı isyan etseler de sonunda yenilirler. Köyde tam bir komünizm hüküm sürer ve herkes beraber çalışır. Bütün bunlara ise Koroğlu rehberlik eder. Hacı Bayram, kızı öldükten sonra vatanına geri gelir, buranın nasıl değiştiğini gördüğünde çok şaşırır. Koroğlu'dan onu da aralarına almasını rica eder. O da artık herkes gibi çalışmaya hazır olduğunu söyler ve buna karşılık Koroğlu da onun burada yaşamasına izin verir.

Çox Gözəl: Piyes ilk kez 1949 yılında “Ədəbiyyat” mecmuasında basılmıştır. Yazar, eserde sosyalizm döneminde milletlerarası dostluktan bahsetmiştir.

Emiraslan, şehirden gelen öğretmeni Mirza Haydar' ve sınıf arkadaşı Simon'u evlerine davet eder. Fakat babası Keble Recebli, oğlunun gayri Müslümanlarla beraber eğitim almasından rahatsız olduğunu Mirza Haydar'a söyler. O, Simon'un oğluna hiçbir zaman arkadaş olmayacağını bildirir. Mirza Haydar ise artık o tip düşüncelerin geride kaldığını, yeni hükümette herkesin aynı değere sahip olduğunu söyler. Onlar konuştuğu sırada Keble Recebli'nin oğlu Emiraslan'ı arkadaşları baygın hâlde getirirler. Keble Recepli oğlunun denizde batarken Simon tarafından kurtarıldığını öğrenir. Simon'un kendisini ise balıkçılar kurtarır. Yaşananlardan sonra daha önceki düşüncelerinden dolayı pişman olan Keble Recebli, Simon'u ve daha sonra olayı duyup gelen onun babasını evinde misafir eder.

Daşçı: Yazarın kaleme aldığı son oyunudur. Aynı zamanda yazarın manzum şekilde kaleme aldığı tek tiyatro eseridir. 1933 yılında yazılan eser, yalnız 1971 yılında Kamran Memmedov tarafında hazırlanmış “Seçilmiş Əsərləri”nde yer almıştır. Yazar, eseri opera oyuncusu ve yönetmeni Hüseynkulu Sarapski’ye armağan etmiştir.

Genç taşçı, kendi işiyle uğraşmakla beraber güzel türküler söyleyerek etrafına insanları toplar. Kabadayı ve tüccarlar ona bu işi bırakıp türkü söylemesinin avantajlarını anlatırlar. Ama o, kendi mesleğini çok sevdiğini söyler. Etraftaki herkes, onun bu kararına göre taşçıyı kınayarak giderler. O ise bir gün devrin değişeceğini; emeğe ve eğitime değer verileceğini ümit eder.

1.6.2. Hikâyeleri

Abdurrahim Bey Hakverdiyev, dramaturg olmakla beraber aynı zamanda kendine özgü edebî sanatında hikâyeleriyle de Azərbaycan edebiyatında önemli yere sahiptir. Onun, “Marallarım” serisinden olan hikâyeleri, yol hatıraları esasında kaleme alınmış “Xortdanın Cəhənnəm Məktubları”; ihtilaldan sonra kaleme aldığı satirik hikâyeleri (“Yeni Təbabət”, “Qaban” vb.), “İanə”, “Sarı Toyuq” gibi eserleriyle her zaman okuyucunun dikkatini çekmiştir. Bu hikâyeler, Azərbaycan Sovyet nesrinin 1920-30’lu yıllarında yenice eserler vermeye başlayan birçok yazarın (Mir Celal, Sabit Rahman vb.) kendini geliştirmesinde önemli rol oynamıştır.⁹³

Xortdanın Cəhənnəm Məktubları: 1907 yılından itibaren Molla Nasrettin mecmuasında parça-parça basılan uzun hikâyeye, daha sonraki yıllarda bir müddet basılmamıştır. “Xortdanın Cəhənnəm Məktupları”, Sovyet döneminde yeniden basılmaya başlamıştır.

Hikâyede daha çok Hacı Mirza adlı bir dolandırıcının yaptıkları ifşa edilmiştir. Gerçek hayatta da yaşadığı bilinen Hacı Mirza Ahmet Ağa, toplumda saygılı biri olarak bilinse de yaptığı sahtekârlıklardan hiç kimse haberdar olmaz. Yazar, onu cəhənnəmdə tasvir ederek onun aslında nasıl biri olduğunu göstermeye çalışmıştır.⁹⁴

Mozalan Bəyin Səyahətnaməsi: Bu hikâyeye, Molla Nasrettin mecmuasının 1908 yılında yer alan sayılarında basılmıştır. Eser, kitap hâlinde Kamran Memmedov

⁹³ Məryəm Axundova, **Ə. Haqverdiyevin Hekayədə Xarakter Yaratmasına Dair Bəzi Qeydlər**, Elm nəşriyyatı, Bakı-1979, s.220.

⁹⁴ Xəndan, **age.**, s.152.

tarafından “Mozalan Bəyin Səyahətnaməsi” adıyla “Uşaqgəncnəşr”inde 1961 yılında basılmıştır.

Marağalı Zeynalabidini’nin “İbrahim Beyin Seyahatnamesi” adlı romanına nazire olarak yazılan bu hikâyede yazar, Azərbaycan’ın birkaç bölgesine seyahat ederek orada gördüklerini kaleme almıştır. Satirik şekilde kaleme alınan hikâyede, toplumsal haksızlıklar, dinî fanatizm ve gerilik eleştirilmektedir. Yazar, bu hikâyede halkı uyanmaya ve ileriye doğru gitmeye çağırır.⁹⁵

Bomba: Hikâye, 1908 yılında Molla Nasrettin mecmuasında basılmıştır. Eserde, Çar hükümetinde memurluk yapan Kerbelayi Zal’ın başına gelen olaylar anlatılmaktadır. Emeklilik zamanı gelen Kerbelayi Zal, hükümetin gözüne girmek için kahramanlık yapmak ister ama sonucu onun için kötü olur ve işten atılır.

Eserin başında okuyucu, Kerbelayi Zal’ın düştüğü bu duruma gülse de daha sonra onun bu haline acır. Yazar, vakayı ele aldığı dönemde Kerbelayi Zal gibi binlerce zavallı insanların olduğunu bu eserde dile getirir.⁹⁶

İki Hekayət: Hakverdiyev’in 1909 yılında “Orucov Qardaşları” matbasında bastırdığı bu kitapta, ilk iki hikâyesi yer almıştır. Bu hikâyeler “Ata və Oğul” ve “Ayın Şahidliyi”dir.

Bu hikâyelerinde yazar, adaletsizliği ve eşitsizliği eleştirmektedir. “Ata və Oğul” hikâyesinde dolandırıcılık ve kötü ortamda bulunmanın sonuçlarından bahsedilmektedir. “Ayın Şahidliyi” hikâyesinde ise hırsızlık ve haksızlığı dile getirilir ve ayın uzun yıllardır buna şahidi olduğu faciaları anlatılır. Ayı en çok şaşırtan olaylar ise XX. yüzyıldaki genel durumdur. Eserin en önemli yerlerinden biri fakir Salman’ın eşkıya ile karşılaştığında yalvarmaları, ayı kendine şahit göstermesidir.

Marallarım: Yazar, bu başlık adı altında 1910 yılından itibaren Molla Nasrettin mecmuasında kısa fasıllarla hikâyeler toplusunu bastırmıştır. Marallarım başlığı adı altında basılan hikâyeler şunlardır:

“Müqəddimə” (Molla Nasrettin mecmuası, S.29, 1910)

⁹⁵ Firidun Hüseynov, “Molla Nəsrəddin və Molla Nəsrəddənçilər”, Yazıçı, Bakı-1986, s.172.

⁹⁶ Ə.Haqqverdiyev, **Hekayələr və Tərcümələr**, (haz. Kamran Memmədov), Uşaqgəncnəşr., Bakı, 1948, s.6.

“Mütrüb Dəftəri” (Molla Nasrettin mecmuası, S.30, 1910)

“Dəcəlabad” (Molla Nasrettin mecmuası, S.42, 1910)

“Yaşılbaş Sona” (Molla Nasrettin mecmuası, S.28, 1911)

“Qiraət” (Molla Nasrettin mecmuası, S.30-35 arası, 1911)

“Şikayət” (Molla Nasrettin mecmuası, S.35, 1911)

“Şəbih” (Molla Nasrettin mecmuası, S.7, 1912)

“Pir” (Molla Nasrettin mecmuası, S.10-12 arası, 1913)

“Tənqid” (Molla Nasrettin mecmuası, S.14-16 arası, 1913)

“Acından Təbib” (Molla Nasrettin mecmuası, S.22-24, 1913)

“Marallarım” ilk kez derlenerek kitap hâlinde “Azərnəşr” tərəfindən 1927 yılında Bakı’de basılmışdır. “Marallarım” başlığı altında yazılan hikâyeler “Xortdanın Cəhənnəm Məktubları” və “Mozalanbəyin Səyahətnaməsi” davamı şeklinde kaleme alınmışdır.

Yazar, bu hikâyedeki karakterlərin olumsuz hərəkətlərini satirik bir tarzda eleştirir və onların çürük düşüncələrini, gelişime engel olan cahil amellerini, medeniyetsizliklərini göstərməyə çalışır. Bu hikâyelerde fakir halkla zənginlər arasındakı eşitsizliklər və bunların kötü sonuçları ele alınmaktadır.

Şeyx Şəban: Hikâye ilk kez 1915 yılında “Açıq Söz” gazetesinin Kasım ayı sayısında çıkmışdır. Eser kitap şeklinde ise 1926 yılında “Bakı İşçisi Kooperativ Nəşriyyatı” tərəfindən basılmışdır.

Bu hikâyede sıradan olan insanların hayat faciəsi anlatılmaktadır. Hikâyenin kahramanı Şeyh Şəban, gənçliğində hırsızlık yaptığı için hapse düşer ve itibarını kaybeder. Fakat yaşlandığında artık herkes ona saygı göstərməyə başlar, hatta camide azanı bile o verir. Eşi Gülsüm de insanları aldatarak nohutla fal bakar ve onları her türlü aldatmanı yollarını bilir.

Həmşəri Pasportu: Yazar, hikâyeyi Molla Nasrettin mecmuasında (S.2-3, 1917) “Həkim Səcir” imzasıyla bastırmışdır. Eser ikinci kez 1927 yılında “Azərnəşr” tərəfindən “Marallarım” adı altında basılan hikâye kitabında yer almışdır.

Hikâyenin başkahramanı fakir olduğu için para kazanmanın yolunu dolandırıcılıkta görür. O, Rusya'ya giderek insanları aldatarak dininden döndüğünü söyler ve bu şekilde oradan kazandığı parayla zengin olur.

Röya: Hikâye, 1917 yılında “Qardaş Köməyi” mecmuasında basılmıştır.⁹⁷ Eser, ikinci kez 1941 yılında “Hekayələr” adı altında Mir Celal’in mukaddimesiyle “Azərnəşr” tarafından basılan kitapta yer almıştır.

Yazar, bu hikâyesinde bir zamanlar zengin olan daha sonra bütün malını, mülkünü ve ailesini kaybeden Süleyman Efendi'nin yaşadığı zorlu hayatı anlatmaktadır.

Şair (Mirzə Səfər): Sovyet yıllarından Mirza Sefer olarak bilinen bu hikâye, ilk kez 1918 yılında Tiflis'te “Tartan-Partan” mecmuasında basılmıştır. Hikâye, “Mirzə Səfər” adı altında ilk kez 1938 yılında “Revolýusiya i Kultura” mecmuasında (S.7) basılmıştır.

Hikâyede mütevazı ve şerefli bir hayat yaşayan Mirza Sefer'e karşı yapılan haksızlıklar anlatılmaktadır. Herkesin rüşvet aldığı idarede kâtip olarak çalışan Mirza Sefer, rüşvet almadığı için işinden atılır. Buna rağmen o, ömrünün sonuna kadar pişman olmaz ve evlatlarını kendisi gibi yetiştirmeye çalışır.

Keçmiş Günlər: Hakverdiyev, bu hikâyesini “Həkimnun Səqir” imzasıyla 1926 yılında Molla Nasrettin mecmuasında (S.13-14) bastırmıştır. Eser, ikinci kez 1927 yılında “Azərnəşr” tarafından “Marallarım” adı altında basılan hikâye kitabında yer almıştır.

Hikâyedeki başkahraman, Sovyet döneminin ilk yıllarında maarif şubesinde çalışan Süleyman, geçmişte yaşadığı zengin hayatını arkadaşlarına anlatır. Süleyman, daha önce Bey olduğu dönemlerde Tiflis'e gittiği zaman başına gelen maceraları etrafındaki arkadaşlarına anlatır ve eski günlerini özlediğini itiraf eder.

Uca Dağ Başında: Hikâye, ilk kez 1926 yılında Molla Nasrettin mecmuasında (S.15-16-17-19-21) yayınlanmıştır. Eser, ikinci kez 1927 yılında “Azərnəşr” tarafından “Marallarım” adı altında basılan hikâye kitabında yer almıştır.

Yazarın bu hikâyesindeki olaylar, dağ başında yer alan küçük bir şehirde geçmektedir. Hikâyede şehrin manasız hayat yaşayan insanları farklı tiplerin

⁹⁷ Mecmuanın yalnız bir sayısı çıkmıştır.

timsalinde anlatılmaktadır. Bu şehirdekiler normal insanı durup dururken deli etmeyi çok iyi başarmakla berber, aynı zamanda dolandırıcılığı da kendilerine meslek haline getirirler.

Seyidlər Ocağı: Hakverdiyev'in bu hikâyesi de 1926 yılında Molla Nasrettin mecmuasında (S. 22-25-29) basılmıştır. Eser, ikinci kez 1927 yılında "Azərnəşr" tarafından "Marallarım" adıyla basılan hikâye kitabında yer almıştır.

Hikâyede, İran'dan gelen dolandırıcı seyitler, dervişler eleştirilmektedir. Eserin başkahramanları Seyit Ahmet ve Seyit Samet, Uzunkulaklı adlı bir köye gelerek avam insanları kandırırlar. Seyit Ahmet ve Seyit Samet, köyde kendi dedelerinin yatırı olduğuna dair köylüleri inandırmayı başarırlar ve köylüler onlara çeşitli hediyeler, belli bir miktarda para ve yemek verirler.

Qaban: Eser, "Revolýusiya i Kultura" mecmuasının 1939 yılındaki 3. sayısında yayınlanmıştır. Hikâye, ikinci kez 1940 yılında M. Rzakuluzade'nin mukaddimesiyle "Hekayələr" adı altında toplanan kitapta "Uşaqgəncnəşr" yayınları tarafından basılmıştır.

"Qaban" hikâyesinde Çar hâkimiyeti yıllarında kaçaklık yapan Abdulkerim'in kendi yakın arkadaşlarıyla beraber hükümete karşı mücadelelere anlatılmaktadır.

Çəşmək: Eser, ilk kez 1927 yılında "Azərnəşr" tarafından "Marallarım" adı altında basılan hikâye kitabında yer almıştır.

Hikâyenin başkahramanı, avukatlık yapan Mahmut Beydir. Mesleği insanların hukukunu korumak olsa Mahmut Bey kendisi insanlara karşı halkasızlar eder; normal insanları delirtmekle uğraşır. Yazar, Mahmut Bey'e ve onun gibi başkalarına karşı hikâyesinde kinayeli bir tavır sergilemektedir.

Abdurrahim Bey Hakverdiyev'in Sovyet döneminde kaleme aldığı diğer hikâyeler ise şunlardır: "Həqq Mövcud", "İt Oyunu", "Diş Ağrısı", "Qəndil", "Kapitalizmlə Mübarizə", "Qoca Tarzən", "Söhbət", "Ovçu Qasım", "Qisas", "Pristav və Oğru", "İlanə", "Yeni Təbabət", "Sarı Toyuq", "Müsibət", "Koroğlu".

1.6.3. Makaleleri

Hakverdiyev'in makaleleri, 1905 yılından itibaren Molla Nasrettin mecmuası başta olmak üzere; "İrşad", "Tazə Həyat", "Kaspi", "Sənayei Nəfisə", "Kommunist",

“Dan Ulduzu”, “Revalyusiya i Kultura”, “Maarif İşçisi”, “Ədəbiyyat” gibi dergi ve gazetelerde yayımlamıştır.⁹⁸

Yazarın makalelerinin esas konularından biri tiyatro olmuştur. Hakverdiyev, “Azərbaycanda Teatr”, “Azərbaycanda Xalq Tamaşaları və Dini Dramları”, “Pəri Cadu Haqqında Qeydlər” ve diğer makalelerinde Azərbaycan’da tiyatronun gelişmesi, onun halk oyunları ile benzer yönlerinden bahsetmiştir. Ayrıca, Azərbaycan Modern Tiyatrosunun kurucusu Mirza Fethali Ahundzade’nin tiyatro faaliyetlerinden de bahsederek “M. F. Axundovun Həyat və Fəaliyyəti”, “Mirzə Fəthəlinin Faciəsi”, “Mirə Fəthəli və Ərəb Əlifbası” adlı makaleleri de kaleme almıştır.

1914 yılından itibaren Molla Nasrettin mecmuası etrafında toplananlarla “Şəlalə” mecmuası etrafındakiler arasında kadın hakları ile ilgili edebî tartışma başlamıştır. Molla Nasrettin cephesinde yer alan Hakverdiyev, bu konuda aktif çalışarak mecmuada bununla ilgili olarak “Təsəttüri-Nisvana Dair” adlı başlıkta art arda altı makale yazmıştır. Hakverdiyev, bu makalelerinde kadın hakları ile ilgili kendi düşüncelerini ileri sürmüştür.⁹⁹

Bundan başka yazarın makaleleri arasında hatıra şeklinde olanları da vardır. Yazarın bu şekilde yazdığı eserler arasında Mirza Alekber Sabir’in ölümünün ikinci yıl dönümüyle ilgili kaleme aldığı “İki İl” adlı makalesi önemli yere sahiptir. Makale 1913 yılında Molla Nasrettin mecmuasında yayınlamıştır. Yazarın diğer bir hatıra makalesi ise “Beş İl”dir. Bu makale Alikulu Kamküsar’ın ölümünün beşinci yılı ile ilgili kaleme alınmıştır. Yazar, bu makalesini 1924 yılında “Kommunist” gazetesinde yayımlamıştır.

Abdurrahim Bey Hakverdiyev’in son makalelerinden birisi de “Keçən Günlərdən”dir. Yazar, bu makalede ilk defa tiyatroyla nasıl tanıştığından bahsetmiştir. Makale, 1933 yılında “Kommunist” gazetesinde yayınlanmıştır. Yazar vefat ettikten sonra makaleleri farklı yıllarda Kamran Memmedov, Abbas Zamanov ve diğer araştırmacılar tarafından yeniden derlenerek basılmıştır.

⁹⁸ V. Mirzəyev, **Əbdürrəhim Bəy Haqverdiyev (Bibliografiya)**, Azərbaycan Respublikası Kitab Palatası, Bakı-1964, s.70.

⁹⁹ Sultanlı, **age.**,s.716.

1.6.4. Tercümeleri

Abdurrahim Bey Hakverdiyev, Bakü'de faaliyete başladığı ilk yıllardan itibaren yabancı dillerden Azərbaycan Türkçesine eserlər çevirmişdir. Yazarın ilk çevrileri daha çox tiyatro eserləri olmuşdur. Sovyet yıllarında isə yazar, daha çox hikâyə çevrileri yapmışdır. Yazar; Emile Zola, Cek London, Maksim Gorki, Anton Çehov və digər batılı və Rus yazarlardan eserlər çevirmişdir. Bunun yanı sıra, yazarın da birçox eseri de eski SSCB və digər ölkələrin dilinə çevrilmişdir.¹⁰⁰ Hakverdiyev'in başlıca çevri eserləri şunlardır:

Maksim Gorki'den "Arxip Baba və Lyonka" və "İzerkil Qarı və Qeyri-Hekayələr", (Hikâyeler)

Çehov "Dəhşətli Gecə" (Toplu Hikâyeler), "Nalim" və "Şadlıq" (Her ikisi hikâyə)

Andersen "Bülbül" və "Padşahın Təze Libası" (Her ikisi masal)

Alekseyev M. "Bolşeviklər"(Roman)

Emile Zola "Qazmaçılar" (Roman)

Korolenko "Qoca Zəng Çalan" (Hikâyə)

Lanskoy "Qəzavat"(Tarihî Dram)

Cek London "Tətil Etdi" (Hikâyə)

Sundukyan "Pepo" (Komedi)

Çirkov "Yəhudilər" (Trajedi).¹⁰¹

¹⁰⁰ Əhmədov, **age.**, s.157.

¹⁰¹ Mirzəyev, **age.**, s.26-27.

İKİNCİ BÖLÜM

2. ABDURRAHİM BEY HAKVERDİYEV'İN TİYATRO ESERLERİ (İNCELEME)

2.1. YEYƏRSƏN QAZ ƏTİNİ, GÖRƏRSƏN LƏZZƏTİNİ

2.1.1. Eser Hakkında

“Yeyərsən Qaz Ətini, Görərsən Ləzzətini” tiyatro eseri, 1892 yılında Petersburg'da kaleme alınmıştır. Eserin ilk basım tarihiyle ilgili kesin bilgi bulunmamaktadır.

“Yeyərsən Qaz Ətini, Görərsən Ləzzətini” trajikomedisinde, eski toplumda yaygın olan çok eşlilik gibi olumsuz gelenekler eleştirilmiştir. Yazarın ilk oyunu olan bu eserde, olaylar basit bir şekilde gelişmiş; karakterler yazarın daha sonraki oyunlarına bakıldığında daha zayıf kalmıştır.¹⁰²

Hakverdiyev'in bu eserde eleştirdiği noktalardan biri de insanların hâlâ hurafelere inanmasıdır. Yazar, bunu Mirza Haydar karakteri üzerinden göstermeye çalışır. Aslında dolandırıcılığıyla herkese zarar veren Mirza Haydar'a insanlar inanır ve saygı gösterirler. Fakat bu insanların içinden Mirza Haydar'a inanmayan akıllı bir karakter çıkar. Bu, fakir bir hayat sürmesine rağmen hayatından her zaman memnun olan Alesker'dir. Ağabeyini Mirza Haydar'ın yalanlarına inandığı için eleştiren Alesker, onu evli olduğu hâlde ikinci kez evlenmenin kötü sonuçlarına karşı uyarır.

Eserde ortaya konulan diğer bir mesele kadın haklarıdır. Yazar ilk eserinden itibaren sık sık bu sorunu dile getirmektedir. Bu eserde ise en çok haksızlığa uğrayan kadın karakter Sanem'dir. Kendisinin evde olmadığını fırsat bilen eşi, ikinci evliliğini yapar. Sanem bütün haksızlıklara rağmen sonunda eşini bağışlar.

Yazarın 1892 yılında Petersburg'da kaleme aldığı bu piyes, Sovyet döneminde eleştirilere maruz kalsa da günümüzde hâlâ tiyatrolarda sahnelenmektedir.

2.1.2. Eserin Özeti

Oyun, Hacı Mehdi'nin süslü odasında oturup nargile içmesiyle başlar. O, hizmetçisi Gıyas'ı yüksek sesle çağırarak Mirza Haydar'ın gelip gelmediğini sorar.

¹⁰² Abbas Zamanov, “Realist sənətkar”, **Azərbaycan jurn.**, S. 12, Bakı-1953, s.122.

Hizmetçi onun geldiğini bildirir. O, hizmetçiye Mirza Haydar'ı odaya çağırmasını emreder. Mirza Haydar odaya girer ve Hacı Mehdiyle selamlaştıktan sonra onu neden çağırdığını merak eder. Hacı Mehdi, Mirza Haydar'dan âşık olduğu kadınla evlenmesine yardım etmesini ister. Bunun üzerine Mirza Haydar, Hacı Mehdi'ye kadının bekâr olup olmadığını sorar. Hacı Mehdi ise bu durumu Gülperi adındaki yaşlı bir kadın aracılığıyla araştırdığını; kızın isminin Gülperi olduğunu, hatta babasının ise Kasap Nebi olduğunu vurgular. Hacı Mehdi, Mirza Haydar'a kendisine bu işte yardımcı olması karşılığında iyi bir hediye vaat eder.

Mirza Haydar ve Hacı Mehdi anlaştıktan sonra odaya Gülperi girer. Selamlaştıktan sonra Hacı'ya onu neden çağırdığını sorar. Mirza Mehdi, Gülperi'den Kasap Kurban'ın kızını Hacı'ya istemesini rica eder. Gülperi, kızın ailesinin Hacı'nın yaşındaki bir adama, üstelik evli olan birine, kızlarını vereceğine inanmadığını söyler. Ona bu sorunu kendisinin çözdüğünü söyleyen Mirza Haydar, bu işi dua yazarak nasıl çözebileceklerini anlatır. Hacı'ysa Gülperi'ye bu işi bitirdiğinde iyi bir hediye alacağına söz verir.

Gülperi gittikten sonra Mirza Haydar yapacağı iş için Hacı'dan para alırken Alesker odaya girer. Olaya şahit olan Alesker, Mirza Haydar'ın üzerine yürür ve ona neden burada olduğunu sorar. Oradan gitmediği hâlde kendisini dövmekle tehdit eden Alesker'i, ağabeyi sakinleştirir. Alesker; ağabeyine yanlış yaptığını, Mirza Haydar gibi bir sahtekâra güvenmemesi gerektiğini ve ikinci evliliğinin ileride başına büyük felâketler açacağı konusunda uyarır. Kardeşinin davranışlarını küstahça bulan ve ona ağır sözler sarf eden Hacı Mehdi, kardeşine işine karışmamasını tembihler. Alesker ise ağabeyine gittiği yoldan bir gün pişman olacağını söyler.

İkinci perde başladığında, Hacı Mehdi artık ikinci evliliğini yapmış olur. O iki eşliliğin ne kadar zor olduğunu ikinci kez evlendikten sonra anlar. Eşleri arasında yaşanan kavgalardan bezir. O, birinci eşi Sanem'i azarladıktan sonra diğer odaya geçer.

Bu sırada boş kalan odaya Güllü ile Mirza Haydar girer. Güllü Mirza Haydar'a eşile arasındaki soğukluğu aradan kaldırmak için ona yardım etmesini ister. Bunun için ona para vaat eder ve para getirmek için diğer odaya geçer.

Hacı Mehdi'nin birinci eşi Sanem Mirza Haydar'ın olduğu odaya girer ve ona neden buraya geldiğini sorar. Mirza kendi yalanlarıyla kadını kandırır. Sanem ona

inanır ve ondan kumasının evden kovulması için yardım ister. Çaresiz kalan Mirza Haydar ona yardım edeceğine dair söz verir.

Mirza Haydar Sanem'e dua yazdığı sırada kapıda onları dinleyen Güllü odaya girer. Böylece kumalar arasında kavga başlar. Durumu gören Mirza Haydar oradan uzaklaşır. Kadınların kavga seslerine Hacı gelir ve ikisini de azarlayarak odalarına gönderir.

Üçüncü perdede Hacı Mehdi artık fakirleşir ve hayatı daha da zor duruma gelir. Güllü'nün bu yaşam tarzına üzüldüğünü gören Hacı ona sabır etmesini ileride hayatlarının daha güzel olacağına söz verir. Güllü odadan ayrıldıktan sonra Meşhedi İman içeri dâhil olur ve Hacı'dan borcunu ister. Hacı ise ona biraz daha beklemesini rica eder. Bu duruma sinirlenen Meşhedi İman Hacı'yı çarşıda rezil edeceğini bildirir. Bu sırada Hacı'nın kardeşi Alesker gelir ve Hacı İman'ın borcunu vererek onu evden kovar.

Alesker ağabeyine bu duruma düşmesinde ikinci eş almasının sebep olduğunu vurgular. Hacı Mehdi de kardeşinin haklı olduğunu artık anlar. Aralarında konuşurken kasap Kurban gelir. O, Hacı'dan kızını boşamasını rica eder. İlk başta Hacı buna karşı çıksa da kardeşi onu bu fikirden caydırır. Böylece o, Güllü'den boşanır ve bütün yaptıkları için Sanem'den özür diler. Sanem eşini affetmekle beraber ona kendi altınlarını verir. Hacı da bu altınlarla kendine yeni bir dükkân açarak hayata yeniden başlar.

2.1.3. Eserin Yapı Özellikleri

2.1.3.1. Olay Örgüsü

Olay örgüsü, dram sanatı tekniğinin önemli bir ögesidir. Eserlerde genellikle olaylar serim, çatışma, düğüm, doruk noktası ve çözümden oluşur.¹⁰³

Serim: Olay örgüsünün ilk ve önemli kısımlarından biridir. Yazar bazen bu kısımda kahramanlar hakkında kısa bilgiler vererek okuyucunun esere olan merakını arttırır. Bu kısma bazen olayların yaşandığı birinci bölüm de denir.¹⁰⁴

Hakverdiyev'in bu eserinin serim kısmında olaylar Hacı Mehdi'nin genç bir kadına âşık olduğu için Mirza Haydar adlı büyücüyü evine çağırmasıyla başlar. Hacı, Mirza Haydar'dan ona âşık olduğu genç kadın Güllü'yle evlenmesine yardım

¹⁰³ Özdemir Nutku, **Dram Sanatı, Tiyatroya Giriş**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul-2001, s.170.

¹⁰⁴ Nutku, **age.**, s.171.

etmesini ister. Maksatlarına ulaşmak için Gülperi adlı yaşlı kadından da yardım isterler. Hacı, Mirza Haydar ve Gülperi'ye bu işi yapabilecekleri halde hediye ve para vaat eder. O, eşinin evde olmamasını fırsat bilerek ikinci kez evlenir.

Çatışma: Eserde serim kısmından sonra gelir. Bazen orta bölüm olarak da adlandırılır. Olay örgüsünde yer alan etkili kişiler bu kısımda daha aktif gözüktür.¹⁰⁵

Ele alınan eserde çatışmalar ikinci perdede başlar. Hacı ikinci kere evlendiği için çok pişman olur. Eşleri arasında yaşanan kavgalar onun hayatını cehenneme çevirir. O, daha çok birinci eşi Sanem'e yüklenir ve kavga ettikleri zaman onu azarlar. Bu duruma katlanamayan Hacı'nın ikinci eşi Güllü, Mirza Haydar'ı ona yardım etmek için evlerine çağırır. Bu sırada Mirza Haydar'ı evinde gördüğü için sinirlenen Sanem ona beddua eder. Daha sonra Güllü'nün odada olmadığını fırsat bilerek ondan yardım ister. Çaresiz kalan Mirza Haydar, ona yardım edeceğine söz verir. Bütün konuşmaları kapıda duyan Güllü odaya girer ve kumalar arasında kavga başlar. Durumunun hiç de iyi olmayacağını anlayan Mirza Haydar olay yerinden kaçır. Eşleri arasında yaşanan kavganın sesine uyanan Hacı Mehdi ikisini de azarlar ve odadan kovar.

Eserin üçüncü perdesinde “düğüm”, “doruk noktası” ve “çözüm” kısımlarına yer veren yazar, bu perdeye (son perde) düğüm kısmıyla başlamıştır.

Düğüm: Bu kısımda genelde başkahraman zorluklar yaşar ve birçok engelle karşılaşır. Burada seyirci veya okuyucu gerilim yaşar.¹⁰⁶ Eserde üçüncü perde başlamadan önce sahnenin dekoru değiştirilir. Bunun nedeni, dört yıl sonra Hacı'nın iflas ettikten sonraki evinin durumunu göstermektir. İlk perdede zengin bir dekorla süslenmiş sahne, son perdede artık sade bir şekil almıştır.

Üçüncü perdede, Hacı Mehdi artık fakirleşmiştir. Bunun en büyük nedenlerinden biri de ikinci evlilik yapmasıdır. İkinci eşi Güllü'nün Hacı'dan sürekli para talep etmesi onu bıktırır. Hacı Güllü'ye para veremediği için eşi tarafından azarlanır. Güllü kendisine para veremediği için Hacı'yla kavga eder. Bu azmış gibi borçlu olduğu insanlar kapıya dayanır. Borcunu ödeyemeyeceği takdirde onu rezil etmekle tehdit ederler. Hacı bütün bu olaylar karşısında aciz durumda kalır ve ne

¹⁰⁵ age., s.172.

¹⁰⁶ age., s.177.

yapacağını bilemez. Bütün bunların yaşanmasının nedenini ise ikinci kere evlenmiş olmasına bağlar.

Doruk Noktası: Bu kısım genelde düğümle çözüm kısmı arasında yer alır. Bir nevi düğümün bir parçası ve son kısmı olarak bilinir.¹⁰⁷ Bu eserde de Alesker'in, ağabeyinin evine gelerek alacaklı Meşhedi İman'ın parasını vermesi ve onu evden kovmasıyla olaylar doruk noktasına ulaşır. Hacı, evde kardeşiyle dertleşirken Kasap Nebi gelerek kızı Güllü'nün artık bu evde yaşamasının zor olduğunu söyler. Hacı'dan kızını boşamasını rica eder.

Çözüm: Eserin son kısmıdır. Burada olaylar çözülür ve yazar çalıştığı kadar seyircinin aklında soru bırakmamaya çalışır. Bu yüzden genellikle her şey mantıklı ve anlaşılır şekilde anlatılmaya çalışılır.¹⁰⁸

“Yeyərsən Qaz Ətini, Görərsən Ləzzətini” adlı eserde de çözüm kısmı, Alesker ve Kasap Nebi'nin Hacı'yı boşanmaya ikna etmeleriyle başlar. Kardeşinin sözünü dinleyen Hacı Mehdi, Güllü'den boşanır ve içinde bir ferahlık duyar. Daha sonra birinci eşi Sanem'den yaptıkları hata için özür diler. Sanem de onu affeder ve kendi altınlarını Hacı'ya yeni dükkân açmak için verir. Böylece Hacı, yaptıklarından ders alarak yeni hayata başlar.

2.1.3.2. Kişiler Kadrosu

Gerçekçi oyun yazarlarında karakter canlandırmasıyla ilgili Özdemir Nutku “Dram Sanatı” adlı eserinde şöyle der: *“Karakter kişileştirmesi gerçekçi yazarlar tarafından yeğ tutulan bir yapımdır, çünkü boyutları olan bu dramatik kişilik yoluyla insanı, insancıl ilişkileri ve anlamları vermek daha etkili olur.”*¹⁰⁹

Abdurrahim Bey Hakverdiyev de gerçekçi yazar olduğu için kendi oyunlarında karakterleri canlandırırken bu hususa dikkat etmiştir. Onun oyunlarında başkahramanlarla beraber diğer yardımcı karakterler de esere renk katar. Bu husus “Yeyərsən Qaz Ətini, Görərsən Ləzzətini” oyununda Mirza Haydar karakterinde görülür.

¹⁰⁷ age., s.178.

¹⁰⁸ age., s.180.

¹⁰⁹ age., s.183.

2.1.3.2.1. Merkezî Kişi

“Temel kişi” (figür), “başkişi”, “esas kahraman”, “asıl kahraman”, “protagonist” gibi karşılıkları olan bu karakter eserin genelinde, ya da birçok bölümünde yer alır.¹¹⁰

Bu eserde merkezî kişi rolünde Hacı Mehdi yer almaktadır. O, Osmanlı-Rusya savaşından sonra zengin olmuş 50 yaşlarında oldukça cimri bir tüccardır. Parasını yalnız belli bir maksat için harcayan Hacı, evli olmasına rağmen ikinci kere evlenmek sevdasına düşen XIX. yüzyılın tipik zengin erkek karakteridir. O, beğendiği kadını nasıl gördüğünü Mirza Haydar’a şöyle anlatır:

“Bax, mirzə, mən dünən hamamdan qayıdan vaxt bir arvad tayfasına rast gəldim. Hava da bir az külək idi. İttifaqən külək arvadın başından çadır şəbini atdı, arvadın üzünü açdı. O vaxt mənim halətim dəyişdi və özümü bilmərrə itirdim. Guya ki, məni qalxızibikiəlli vurdular yerə. Bu çanacan əqlim başıma gəlməyib. Vallahi heç bilməyirəm evə necə gəldim çıxdım. İndi mənim də səni çağırmağımın səbəbi budur ki, gərək mənə bu işdə bir çarə tapasan ki, mən övrəti alım.”¹¹¹

Hacı Mehdi ikinci kere evlendikten sonra hayatı cəhennəmə çevrilir. Bu olay sonunda ne kadar böyük bir hata yaptığını anlar. Bütün malı və mülkü elindən çıxar. Dolayısıyla aklı başına gələn Hacı Mehdi, ikinci eşindən boşanır. Birinci eş Sanem'den de ona yaptığı kötülüklerden dolayı ondan özür diler.

2.1.3.2.2. Yardımcı Kişilər

Bu kişiler kendilerine ihtiyaç duyulduğu anda ortaya çıxarlar və merkezî kişinin etrafında yer alırlar. Bu eserde de Mirza Haydar yardımcı kişiler arasında yer olan önemli karakterlər arasında yer alır. Bu karakter birinci və ikinci perdede yer alır. O, Hacı Mehdi'nin evlenmesində böyük rolü olan kırk yaşlarında dolandırıcı bir böyücü və aynı zamanda para için her türlü dolandırıcılık yapmaya hazır olan biridir. Yalnız Hacı Mehdi'yi değil, onun eşlərini də fal yalanlarıyla aldatır. Sonradan zor duruma düşüğünü anladığında ortadan kaybolur.

Alesker, Hacı Mehdi'nin kırk beş yaşlarında olan kardeşidir. O, fakir hayat sürməsinə rağmen hayattan zevk alan birisidir. Onun bu durumuna ağabeyi bile güler. Oyunun sonuq kısmının belirtilmesində önemli yere sahip karakterdir. Nitekim

¹¹⁰ Nurullah Çetin, **Roman Çözümleme Yöntemi**, Öncü Kitap, Ankara-2013, s.146.

¹¹¹ Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev, **Seçilmiş Əsərləri, C 1**, Lider Nəşriyyatı, Bakı-2005, s.28-29.

o, ağabeyine sorunların çözülmesi için doğru yolu gösterir. Alesker karakteri, Hakverdiyev'in ileride oluşturacağı olumlu karakterlerin bir başlangıcıdır.

Sanem, Hacı Mehdi'nin birinci eşidir. Otuz yaşında olan bu kadın, eserde en çok mağdur olan karakterdir. Evde olmadığı süreçte eşi ikinci kez evlenir. Üzerine gelen kumasıyla sürekli kavga eder. Fakat Sanem, eşinden gördüğü tüm haksızlıklara rağmen ona sadık olduğunu sonunda ispat eder ve kendisine ait olan altınlarını dükkân açması için eşine verir. Eserin sonunda Hacı Mehdi ondan özür dilediğinde o şöyle der: *"Allah bağışlasın, kişi, keçən keçib, indi gələcək fikrini çəkək."*¹¹²

Yazar, ilk oyunundan itibaren birçok eserinde kadın haklarını ön plana çeker. Hakverdiyev XIX. yüzyılda kadınların yaşadığı zorlukları ve uğradıkları şiddeti Sanem karakterinde canlandırır.¹¹³

Güllü, Hacı Mehdi'nin kuma olarak getirdiği kadındır. Yirmi beş yaşında olan bu kadın kendini beğenmiş, küstah biridir. Paragöz Güllü hem geldiği aileyi huzursuz eder, hem de Hacı'nın fakirleşmesinde önemli rol oynar. Sanem'den farklı olarak paraya önem veren biri olduğu için o, fakir bir eşle yaşamak istemez ve babasının evine geri döner.

Gülperi, elli yaşında, oldukça kurnaz ve kendi çıkarlarını düşünen bir kadındır. Hacı Haydar için Güllü hakkında bilgiler toplar ve kızı kendisi gidip ister. Bu yaptıklarının karşılığında Hacı Mehdi'den para almakla birlikte, kendi oğlunun da yanında hizmetçi olarak çalışmasını talep eder.

Nebi, Güllü'nün babasıdır. Elli yaşında olan Nebi'nin mesleği kasaplıktır. Kızını Hacı Mehdi'ye verse de sonra bundan pişman olur. O, Hacı Mehdi'den kızına iyi bakmadığı için onu boşamasını ister.

Meşhedi İman, kırk yaşında bir köylüdür. Hacı Mehdi'nin ona uzun müddet borçlu kalması onu çileden çıkarır. O, Hacı'nın borcunu ödemediği takdirde kendisini çarşıda rezil edeceğini söyler. Bunun üzerin Alesker Hacı'nın borcunu ödeyerek Meşhedi İman'ı da evden kovar.

¹¹² Haqverdiyev, **age.**, s.47.

¹¹³ Əziz Şərif, **Tapıntılar, Ə. Haqverdiyevin Əsərlərində Qadın Tipləri**, Yazıçı, Bakı-1987, s.138.

Giyas, Hacı Mehdi'nin hizmetçisidir. On sekiz yaşında olan bu genç, yalnız birinci perdede görünür. Eserin başında Hacı'yla diyalogu olan Giyas, kendisini azarlayan Hacı'ya içinden hakaret eder.

2.1.3.3. Mekân ve Dekoratif Unsurlar

Eserde yer alan en önemli kısımlardan biri de mekân tasvirleridir. Mekân, olay örgüsünün oluşmasında ve gelişmesinde aktif rol oynamaktadır. Bundan başka eserde yer alan şahıs kadrosunun şekillenmesinde de önemli faktörlerden sayılır.¹¹⁴

Bu eserde olaylar somut mekânda geçer. Somut mekânda eserdeki karakterlerin gerçek hayattaki gibi belli bir yerde yaşamaları ve gündelik yaşantıları anlatılır. Somut mekân açık ve kapalı olmakla ikiye ayrılır. Açık mekânda olaylar belli bir bölgede cereyan eder. Kapalı mekânda ise ev, oda, çalışma mekânı yer alır.¹¹⁵

Hakverdiyev, “Yeyərsən Qaz Ətini, Görərsən Ləzzətini” piyesinde açık mekân olarak bir tek olayların Karabağ vilayətində geçmesini göstermiştir. Yazar, eserdeki olayların tamamını kapalı mekânda, Hacı Mehdi'nin evinde vermiştir. Eser boyu mekân olarak yalnız Hacı Mehdi'nin odası tasvir edilmiş ve dekorlar odaya uygun şekilde düzenlenmiştir. Birinci perdenin başında yazar, sahne dekorunu şöyle anlatır: *“Yaxşı döşənmiş otağın iki tərəfində qabaq-qabağa iki döşək püştü salınmış. Otağın qapısı sol tərəfdə və iki qapı müqabildə. Hacı Mehdi əyləşib döşəklərinin birinin üstə, Şiraz qəlyanı damağında.”*¹¹⁶

İkinci perdede dekorda herhangi bir değişiklik yapılmaz. Üçüncü perdede ise artık aile fakirleştiği için, oda eskisi gibi süslü değildir. Birtakım değişiklikler yapılan dekorda, oda eşyalarla daha sade bir biçimde verilir.

2.1.3.4. Zaman

Eserlerde zaman genelde üç ayrı kavramda değerlendirilir. Bunlar “Nesnel Zaman”, “Vaka Zamanı” ve “Anlatma Zamanı”dır. Yazar bu eserinde iki farklı zaman kavramına, hem nesnel zamana, hem de vaka zamanına yer vermiştir.

Nesnel zamanda belli bir zaman süreci ve takvim vardır. Bu eserde de olayların XIX. yüzyılın sonlarına ait olması anlaşılır bir şekilde yazar tarafından

¹¹⁴ Şerif Aktaş, Roman Sanatı ve Roman İncelenmesine Giriş, Akçağ, Ankara-1991, s.141.

¹¹⁵ Çetin, *age.*, s.134.

¹¹⁶ Haqverdiyev, *age.*, s.27.

belirtilmektedir.¹¹⁷ Vaka zamanında ise olayların arasından belli bir süreç geçebilir. Bunu yazar bu eserde perdeler arasında uygular. Eserde her perde arasında belli bir süre vardır. Yazar birinci perdede merkezî kişinin evlenme isteğinden bahseder. İkinci perdede ise onun artık evlendiğini gösterir. Hatta son perdede olayların üzerinden dört yıl kadar uzun süre geçtiğini anlatır.

2.1.4. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri

Abdurrahim Bey Hakverdiyev'in kullandığı dil ve üslup oldukça sade ve anlaşılır bir şekildedir. Ekim devriminden önce edebî faaliyete başlayan yazarlar arasında daha çok Celil Memmetkuluzade ve Abdurrahim Bey Hakverdiyev'in edebî dili okuyucu tarafından beğenilmiştir. Yazar eserlerinde kullandığı sade ve anlaşılır kelimelerle yetinmemiş; bu ifadelerin ve cümlelerin özellikle estetik bakımdan güzel kurulmasına önem vermiştir. Eserlerinde atasözlerinden, deyimlerden, şiiirlerden çok istifade etmiştir. Halk konuşma dilinin zenginliklerini eserlerinde sıkça kullanmıştır. Hakverdiyev'in kullandığı dil ve üslup Azerbaycan Türkçesine büyük katkılarda bulunmuştur.¹¹⁸

Hakverdiyev bütün eserlerinde halkın anlayacağı bir dil kullanmıştır. Yazarın ilk eseri olarak kabul edilen bu oyunda da oldukça anlaşılır bir dil kullanılmıştır. Eserde kullanılan kelimelerin çok az bir kısmı günümüz Azerbaycan Türkçesinde kullanılmamaktadır. Yazar eserde konuşma dilinin önemli unsurlarından olan halk deyimlerine, atasözlerine ve beddualara yer vermiştir. Hakverdiyev eserlerinde daha çok eleştirel mazmunlu atasözleri kullanmıştır. O, oluşturduğu karaktere uygun atasözleri seçmeyi başarmıştır.¹¹⁹ Eserde kullanılan halk deyimlerinden ve atasözlerinden bazılarına şunlar örnek verilebilir: *“Erməniyə koxa dedilər, çuxasını özgəyə götürdü.”*, *“Həqiqət buğda çörəyi qarındaşən olur deyirlər, doğru imiş.”* *“Azacıq aşım, ağrımaz başım.”*

Eserde bundan başka yazar beddualara da yer vermiştir. Örnek olarak Hacı Mehdi'nin ve eşlerinin kullandığı bedduaları gösterebiliriz: *“Genə nə var nə qaşqabağını tökübsən?”*, *“Niyə qoymursuz bu dünyada bir parça zəhrimar çörəyi rahat yeyək, beş vaxt namazımı qılıb oturaq.”*, *Səsiniz tamam qonşuları az qalib*

¹¹⁷ Çetin, **age.**, s.127.

¹¹⁸ Mir Cəlal, Fəridun Hüseynov, **XX Əsr Azərbaycan Ədəbiyyatı**, Maarif Nəşriyyatı, Bakı-1982, s.181.

¹¹⁹ Təhsin Mütəllibov, “Ə. Həqverdiyevin Əsərlərində Xalq İfadələri”, **Elm və Həyat**, N.12, 1974, s.26.

köçürsün. Ay Allah sizə nələt eləsin?”, “A kişi, yenə burada nə qayıırırsan?”, “Sənin ayağın məgər bu evdən kəsilməyəcək?!”, “Ay Allah sənin evini yıxsın!”, “Allah sənin gününü qara eləsin!”, “Əlimlə verdiyim duz-çörək sənin gözündən gəlsin!”.

Yazar oyunda aynı zamanda benzetmeler de kullanmıştır. Buna örnek olarak Sanem’in kullandığı şu ifadeleri gösterebiliriz: *“Elə bil ayıya dəyirmançı dedilər. Urus barıtı kimi elə partladı. Dəxinə deyim?”*¹²⁰

Hakverdiyev bu eserinde eleştirel üslup kullanmıştır. Eleştirel üslupta yazan yazarlar belli bir olumsuzlukları ortaya çıkarır ve eleştirir. Bu eserde de daha çok dönemin sosyal sorunları ele alınmıştır.

2.2. DAĞILAN TİFAQ

2.2.1. Eser Hakkında

“Dağılan Tifaq”, ilk kez 1899 yılında Petersburg’daki İlyas Buraganski matbaasında basılmıştır. Abdurrahim Bey Hakverdiyev, “Dağılan Tifaq” adlı dramında; XIX. yüzyılın sonlarına doğru Karabağ’daki yüksek zümrenin yaşadığı sosyal sorunları anlatılır. Buradaki beylerin, ağaların ve onların aile fertlerinin yaşam tarzı yazar tarafından eleştirilir. Hakverdiyev’in bu eserde yüksek zümrenin iç yüzünü ortaya koymasına rağmen Sovyet döneminde birçok araştırmacı yazarın bu eserdeki olaylara bakış açısını beğenmemiştir. Nitekim yazarı, yüksek zümreyi fazla eleştirmemekle, hatta bazı araştırmacılar daha ileri giderek onları övmekle suçlarlar. Bu konuda Cafer Cabbarlı’nın “Dağılan Tifaq” eleştirel makalesi örnek gösterilebilir. Yazar makalesinde oyunla ilgili düşüncelerini şöyle dile getirir:

*“Cümə günü, oktyabrın 29-da Hökumət Teatrında Dövlət teatrı aktyorları tərəfindən türkcə ‘Dağılan tifaq’ adlı piyes oynandı. Əsərin özündə bir çox qeyri-təbiiliklər və qarışıq nöqtələr vardır ki, bunları nə qədər yazmaq arzusunda olsaq da, şərait namüsaidliyindən, məəttəsüfanə, bacarmırıq. Fəqət gələcəkdə bu xüsusda yazmaq üçün mümkün olacağı zənnindəyik.”*¹²¹

“Dağılan Tifaq”, yazarın en başarılı dram eserlerinden biri olarak gösterilmektedir. Oyun ister Çar Rusya’sı döneminde isterse de Sovyetler Birliği döneminde en çok sahneye konulan eserler arasında yer alır. Bu oyun, Azerbaycan

¹²⁰ Haqverdiyev, **age.**, s.35.

¹²¹ Cəfər Cabbarlı, **Seçilmiş Əsərləri C 3**, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı-1969, s.323.

1991’de bağımsızlık elde ettikten sonra da çeşitli tiyatrolar tarafından sahnelenmektedir.

2.2.2.Eserin Özeti

Birinci perdenin başında Necef Bey güzel ve şaşalı odasında dinlenir, aynı zamanda hayattan nasıl zevk aldığını da kendi kendine anlatır. Bu arada odaya hizmetçi Cevat girer ve misafirlerin geldiğini ağasına haber verir. Necef Bey arkadaşları Selim Bey, Aslan Bey ve Hamza Bey’i sofraya davet eder. Beraber içki sofrasında eğlenen arkadaşlar ardından kumar oynayarak eğlencelerine devam ederler. Ziyafet bittikten sonra herkes evine dağılır. Sona Hanım Necef Bey’in yaptığı keyif meclislerinden dolayı kendi kendine sitem eder.

İkinci perdenin başında Sona Hanım namaz kıldıktan sonra kendisi ve onun gibi haksızlıklara uğrayan etrafındaki başka kadınlar için dua eder. Eşi yüzünden ailenin felakete doğru gittiğini düşünerek çok üzülür. Bu arada oğlu Süleyman’ın odadan çıkarak gittiğini görür. Ondan eve geç saatte gelmemesini rica eder. Süleyman Bey gittikten sonra Peri Hanım Sona’yı ziyarete gelir. Sona Hanım ona gördüğü rüyayı anlatır. Rüyanın anlamının ailesi için çok kötü olacağını Peri’ye bildirir. Peri de onu teselli eder. Onlar aralarında konuşurken Nazlı Hanım üzgün bir şekilde gelir. O, Sona Hanım’a eşinin kumarda Necef Bey’e yenilerek bütün parasını kaybettiğini, bu parayı geri vermelerini rica eder. Fakat Sona Hanım ve Nazlı Hanım’ın bütün yalvarışlarına ve ricalarına bakmayarak Necef Bey kumarda kazandığı parayı vermez. Bunun üzerine Nazlı Hanım ona beddua ederek evden ayrılır. Daha sonra Necef Bey mahalleye gelen dervişle konuştuğu sırada oğlu Süleyman Bey koşarak eve girer. Onun ardından hizmetçilerin bütün çabalarına rağmen İmamverdi ve oğlu Kerim içeri girerek Süleyman Bey’i kızlarını kaçırmamasından dolayı ölümle tehdit ederler. Necef Bey onları evinden kovar ve oğlundan, kaçırdığı kızı geri götürmesini talep eder. Oğlu ona karşı çıkar ve Necef Bey onu evden kovar.

Üçüncü perdede olaylar şehir dışında cereyan eder. Süleyman Bey iki genç arkadaşıyla beraber tabii güzellikleri olan bir yerde dinlenmeye çekilir. Arkadaşları ondan çay hazırlamasını isterler, kendileri de onun hançerini alıp odun toplamaya giderler. Süleyman Bey yalnız kalınca Kerim ağaçlarının arasından çıkar ve onu kurşunla yaralar; olay yerinden kaçır. Böylece Süleyman Bey kendisine tuzak kurulduğunu anlar. Onun sesine etraftaki çocuklar gelir ve yakından geçen avcıları

olay yerine çağırırlar. Avcılar yaralıyı hemen tanır, ona su verirler. Süleyman Bey öldükten sonra avcılardan biri onun yanında kalır, diğeryse evlerine haber vermeye gider.

Dördüncü perdede artık Necef Bey müflis birisidir. O, kumar ve diğer eğlencelerde kaybettiği paralar yüzünden pişmanlık içindedir. Alacaklılar paralarını almak için evine gelirler. Bir zamanlar sofra arkadaşı olan Aslan Bey'den ona borç veremeyeceğine dair olumsuz mektup alınca daha çok üzülür. Necef Bey borçlu olduğu Meşhedi Cafer'e elinde olan son parasını da vererek onu evinden uğurlar. Sona Hanım ise bu duruma düşmelerinden dolayı eşini suçlar. Bu sırada avcı gelerek Necef Bey'e oğlu Süleyman Bey'in öldürüldüğü haberini verir. Bu haber karşısında Sona Hanım kalp krizi geçirir ve ölür.

Beşinci perde şehir sakinlerinden ikisi olan Abdül ve İsmail'in aralarındaki diyalogla başlar. Onların konuşmalarının esas konusu Necef Bey ve ailesinin başına gelen faciadır. Necef Bey'in müflis olduğunu ve yuvasının param parça olduğunu, bir zaman hizmetçisi olan Cevat'ın ise zenginleşerek ağa makamına geldiğini konuşurlar. Onlar gittikten sonra Necef Bey evinin önüne gelir ve içine düştüğü durumdan kendini sorumlu tutar, ölümüne neden olduğu Sona Hanım'ı düşünür ve fenalık geçirerek ölür.

2.2.3. Eserin Yapı Özellikleri

2.2.3.1. Olay Örgüsü

Serim: Eserde olaylar Necef Bey'in evinde başlar. O, odasında misafirleri bekler. Misafirler geldikten sonra keyif meclisi başlar. Ardından Necef Bey misafirleri kumar masasına davet eder. Burada da eğlendikten sonra misafirler evlerine dağılır.

Çatışma: Eserde gerginlikler ikinci perdeden itibaren başlar. Sona Hanım eşinin yaşadığı sefil hayattan bıkar ve derdini arkadaşına anlatır. Bu sırada Nazlı Hanım gelir ve eşinin kumarda Necef Bey'e bütün paralarını kaybettiğini söyler, paraları geri vermesini ister. Necef Bey ise onu evinden kovar. Sona Hanım eşine bu durumdan rahatsız olduğunu bildirir ve aralarında kavga başlar.

İkinci perdenin sonuna doğru Süleyman Bey eve telaşlı şekilde girer. Ardından ise hizmetçilerin bütün çabalarına rağmen İmamverdi ve Kerim zorla eve dâhil olurlar. İmamverdi Necef Bey'e oğlunun onun kızını kaçırdığını bildirir ve

bundan dolayı onu tehdit eder. Necef Bey ise onları evinden kovar. Daha sonra oğlundan kızı geri götürmesini talep eder. Fakat Süleyman Bey ona karşı çıkar ve evi terk eder.

Düğüm: Üçüncü perdede Süleyman Bey tuzağa düşürülerek Kerim tarafından öldürülür. Necef Bey kumarda bütün malını mülkünü kaybettiği için üzgün hâlde oturur. Bu sırada oğlunun ölüm haberini getirirler. Eşi Sona Hanım haberi duyunca sarsıntıdan ölür. Bir anda iki yakınına kaybeden Necef Bey bu durum karşısında aciz kalır.

Doruk Noktası: Beşinci perdenin başında iki şehirli, Abdül ve İsmail Necef Bey'in ailesinde yaşanan trajediden bahsederler. Onun zengin olduğunda yaptığı yanlışlıklar yüzünden ailesini ve bütün mal varlığını kaybettiğini konuşurlar. Bütün bu konuşmalar, Necef Bey'in viran kalmış evinin önünde geçer.

Çözüm: Necef Bey tanınmaz hâlde evinin önüne gelir ve düştüğü durum yüzünden kendini suçlar. Eşinin hayaleti gözünün önüne gelir ve onu rahatsız eder. Bu duruma daha fazla dayanamayan Necef Bey kalp krizi geçirir ve ölür.

2.2.3.2. Kişiler Kadrosu

2.2.3.2.1. Merkezî Kişi

Eserin başkahramanı Necef Bey'dir. O, 40-45 yaş arasında zengin zümrenin bir temsilcisidir. Doğduğundan itibaren hayatta hiçbir zorluk görmemiş, babasından geçen beylik makamı ile yaşamaya alışmış biridir. Necef Bey'e göre hayat yalnız para üzerine kurulmaktadır. Eserin başında yaşam tarzını kendisi şöyle anlatır:

*Atalar məsəlidir: dünya beş gündür, beşi də qara. Bədbəxt mən o kəsə deyirməm ki, bu beş qara günü ləzzət damaqla keçirib, baş gora aparmaya. Birisi görürsən, sübhdən axşamadək qarışqa kimi çalışır, pul qazanır, ama evi yıxılmış öz qazandığının yeyib, öz zəhmətinin meyvəsindən kamyab olmur. Pulu yığır sandıqlara, üstündə mişovul pişiyi kimi yatır.*¹²²

Hayatta kendini cömert olarak gösterse de gereken zamanda insanlara hiçbir yardımda bulunmaz, yalnız kendi menfaatini düşünür. Kumar oynamakla, parasını boşa harcamakla kendisiyle beraber, ailesinin de hayatını mahveder. Sonunda bütün bu zorluklara dayanamaz ve ölür.

¹²² Haqverdiyev, *age.*, s.48.

2.2.3.2.2. Yardımcı Kişiler

Eserde yardımcı karakterlerin başında Necef Bey'in eşi Sona Hanım gelir. O, 35-40 yaşlarında hayatı boyu mutluluğun ne olduğunu bilmeyen bir kadındır. Sona Hanım, eşinden farklı olarak vicdanlıdır ve hiç kimsenin hakkını yemez. Bunu kendine günah sayar. Sonunda ailesinde yaşanan facialara dayanamayarak ölür.

Süleyman Bey, yirmili yaşlarda Necef Bey'in oğludur. Babasının karakterinde bir gençtir. Eğitimini yarıda bırakmış, sorumsuzca yaşayan biridir. Hiç kimseye saygı göstermez, kendi hayatını istediği gibi yaşar. Bütün bunların sonucu olarak, hikâyenin sonunda kaçırdığı kızın kardeşi tarafından öldürülür.

Hamza Bey, 55-60 yaşlarında, Necef Bey'in sofra arkadaşlarından biridir. Gençlik yıllarında Çar ordusunda bulunmuş, hatta ordunun terkinde Varşova isyanını yatırmaya giden askerlerin arasında yer almıştır. Orada savaş sırasındaki korkaklığı şehirde hâlâ konuşulmaktadır. Ordudan ayrıldıktan sonra hayatını kumara ve içkiye harcar.

Selim Bey, 50-55 yaşlarında biridir. Necef Bey'in evine eğlenmek için gelenlerin arasında yer alır. Hayatta tek zevk aldığı şey kumar oynamak ve başkalarıyla dalga geçerek eğlenmektir. Aynı zamanda Hamza Bey'in Varşova'da başından geçen komik olayları herkesin içinde anlatarak onu rezil etmekten de zevk alır.

Aslan Bey, 50-55 yaşlarında biridir. Necef Bey'in diğer arkadaşlarından farklı olarak yalnız birinci perdede değil, dördüncü perdede de yer alır. Necef Bey'in parası olduğu zaman yanından ayrılmayan bu karakter, arkadaşının müflis olduğunu duyunca ondan uzaklaşır. Necef Bey ondan borç ister, fakat o bu isteğe olumsuz cevap verir.

Peri Hanım, 30-35 yaşlarında bir kadındır. Sona Hanım'ın arkadaşı olan bu karakter, eserde daha çok pozitifliğiyle bilinir. O, arkadaşını her zaman teselli eder; bir gün bütün bu yaşanan olumsuzlukların biteceğine dair onu inandırmaya çalışır.

Nazlı Hanım, 20-25 yaşlarında genç bir kadındır. Eşi kumarda Necef Bey'e bütün malını mülkünü kaybettiği için ona yalvararak paralarını geri ister. Bütün gururunu hiçe sayarak Necef Bey'in ayaklarına bile sarılır. Necef Bey'in parayı geri vermeyeceğine gördükten sonra ise ona beddua eder.

Mirza Bayram, orta yaşlı bir şairdir. Halk içinde mümin biri olarak bilinmektedir. Kendi yeteneklerini iyi kullanır. O, Necef Bey'i metheden şiirler söyleyerek ondan bahşiş almayı başarır. Bütün hayatı böylece beyleri, zenginleri methedip para kazanmakla geçer.

Cevat, 20-25 yaşlarında Necef Bey'in hizmetçisidir. Ömrünün büyük kısmını hizmetçi olarak geçiren bu karakter sonunda kurnazlığıyla zengin olmayı başarır ve etrafta herkes onu artık ağa olarak bilir.

İmamverdi, 55-60 yaşlarında köyde herkes tarafından tanınan ve saygı duyulan bir berberdir. Törelere bağlı olan bu karakter Süleyman Bey'in onun kızını kaçırdığı için Necef Bey'in evine hücum eder. Fakat Necef Bey onu evinden kovar. İmamverdi ondan bunun öcünü alacağına dair yemin eder.

Kerim, 20-25 yaşlarında oldukça kinli, törelere bağlı biridir. Süleyman Bey'i öldürmeyi kafasına koyar ve ilk fırsatta onu öldürür. Daha sonra Sibirya'ya sürgün edildiği söylense de çok kısa bir süre sonra hemşerileri tarafından İran'da olduğu anlaşılır.

Süleyman Bey'in arkadaşları, onunla aynı yaşlarda olan gençlerdir. Arkadaşlarına karşı Kerim'le birleşerek onun öldürülmesine göz yumarlar.

İsmail, orta yaşlarda Necef Bey'le aynı şehirde yaşar. İyi kalpli olduğu Necef Bey'in düştüğü duruma üzülmekten belli olur.

Abdül, orta yaşlarda İsmail ile beraber Necef Bey'in içinde bulunduğu durumu tartışan biridir. Bir müddet İran'da yaşar, fakat sonra memlekete geri döner.

Avcılar, Süleyman Bey'i kurtarmaya çalışan yardımsever tiplerdir. Onlardan biri Necef Bey'e oğlunun öldüğü haberini götürür.

Çocuklar, Süleyman Bey'in yaralı olduğunu gören ve onun imdadına ilk gelenlerdir.

2.2.3.3. Mekân ve Dekoratif Unsurlar

“Dağılan Tıfaq” eserinde olaylar somut mekânlarda geçer. Yazar, eserde hem açık hem de kapalı mekâna yer verir. Kapalı mekân eserin ilk perdesinde görülmektedir. Bu perdede Necef Bey'in oturduğu odadaki dekor kısaca şöyle tasvir

edilir: *“Nəcəf bəyin evində gözəl fərşlərlə döşənmiş bir otaq. Fərşdən əlavə sandal və kürsülər də qoyulub.”*¹²³

İkinci perdede de kapalı mekâna yer verilir. Perdenin başında Sona Hanım'ın odasının dekoru təsvir edilir. Yazar, odanın üç kapısı olduğunu, pəncərənin qarşısına bir sandalyenin yerləşirildiyini bildirir.

Yazar, eserdə açıq mekâna ilk olaraq üçüncü perdede yer verir. Burada şəhər kənarı və onun manzarası yazar tərəfindən təsvir edilir. Eserdə açıq mekâna eserin sonunda bir daha yer verilir. Şəhər sokaklarının birində Abdul və İsmail'in diyalogu açıq mekânda keçməkdədir. . Onlar kənardan Nəcəf Bey'in harabəyə dönüşmüş evinə bəkarək çox üzürlər.

2.2.3.4. Zaman

Eserdəki olayların XIX. yüzylın sonlarında keçtiyi anlaşılmaktadır. Bu yıllarda bəylər və ağaların yaşadığı buhranlar yazar tərəfindən açıq şəkildə anlatılır. Eserin ilk dörd perdesində olaylar art arda kısa sürədə oluşur. Son perdede isə olayların üzərindən belli bir sürənin keçtiyi anlaşılr.

2.2.4. Eserin Dil və Üslup Özellikleri

Abdurrahim Bəy Həkverdiyev digər eserlərində olduğu gibi bu eserində də anlaşılır bir dil və üslup kullanmaktadır. Eserlərində orijinal konuşma dilinə yer vererek okuyucuyu kendine çekmeyi başaran sanatçı, bu üslubuyla Batı edebiyatından Maupassant və Çəhov'u; Türk edebiyatından isə Aziz Nesin'i hatırlatmaktadır.¹²⁴

Yazar, “Dağılan Tifaq” eserində də anlaşılır bir dil kullanarak halk deyimlərinə və atasözlərinə yer verir. Piyeste dostlarıyla oğlu hakkında konuşan Nəcəf Bəy'e, Selim Bəy *“A kişi, mən imanım, döyməkdən deyil. Mal yiyəsinə oxşamasa haramdır. Ot kökünün üstündə bitər.”* der. Selim Bəy bu atasözlerini kullanmakla fikrini kinayeli bir şəkildə bildirir.¹²⁵

¹²³ Həkverdiyev, *age.*, s.48.

¹²⁴ Aynurə Paşayeva, *Məni Nə Vədə Şuşaya Yetirərsən? (Əbdürrəhim bəy Həkverdiyevin “Xortdanın Cəhənnəm Məktubları” Povesti Haqqında)*, Elm və Təhsil, Bakı-2012, s.89.

¹²⁵ Mütəllimov, *agm.*, s.26.

“Dağılan Tifaq” eserinde yazar, Azərbaycan Türkçesine sadık kalsa da bazı yerlerde dönemin şartlarına uygun olarak Farsçaya da yer verir. Birinci perdede Necef Bey’in Farsça söylediği,

*Ey an ki, dər in cəhan zi xud bixəbəri,
Hər şamü səhər dər tələbi simü zəri.
Sərmaeyi- tu dər in cəhan yek kəfənəst,
Ura ki, güman nist, bəri ya nəbəri.*¹²⁶

şiiiri, buna örnek gösterilebilir. Bundan başka, yazar eserinde “abi-kövsər”, “xudavəndi-aləm”, “dudi-ah” gibi Farsça tamlamalara da sık sık yer verir. Yazar, aynı zamanda oyuna renk katmak için,

*Mənim adım sarı laçın,
Fələk qoymur qəddim açım,
Gəl səni götürüm qaçım,
Bizim ellər o ellərə,
Şanə vurmuş o tellərə.
Dad əlindən, dad əlindən, yar əlindən.*¹²⁷

şeklinde çocukların dilinden söylenen bir türkü de yerleştirmiştir.

2.3. BƏXTSİZ CAVAN

2.3.1. Eser Hakkında

“Bəxtsiz Cavan” oyunu, ilk kez 1926 yılında Bakü’de Azərneşr, tərəfindən basılmışdır. Yazarın 1900 yılında bitirdiği bu trajedi oyunu, beş perdeden oluşmaktadır. Trajedide Rusya’da eğitim alarak vatanına dönen Ferhat’ın sosyal mücadelesi anlatılır. O, yaşadığı toplumdaki aksaklıkları eğitimin yetersizliğinde görür. Bu nedenle beylere ve ağalara karşı mücadele etmek zorunda kalır. Karşısındaki en büyük engelse amcası Hacı Samet Ağa olur. Ferhat bu mücadelesinde amcasına yenilir ve hayatı facialı bir şekilde biter.

Yazarın kaleme aldığı bu eser bütün dönemlerde Azərbaycan sahnəsində oynanmaktadır. Eserin zayıf yönü Ferhat’ın hemen pes etmesidir. Onun daha çok romantik hislere kapılarak hayata olumsuz bakması, mücadeleyi yarıda bırakması birçok eleştirmen tarafından da eleştirilmektedir.

2.3.2. Eserin Özeti

Oyun, Mirza Koşunali’nin Hacı Samet Ağa’ya ait süslü odasında oturarak tek başına konuşmasıyla başlar. Bu sırada Kerbelayı Bendali odaya dâhil olur ve Mirza

¹²⁶ Haqverdiyev, **age.**, s.49.

¹²⁷ **age.**, s.66-67.

Koşunali'yle Hacı Samet Ağa'nın hayırseverliği ve cömertliğinin şehirdeki namından bahsederler. Onlar aralarında konuşurken Hacı Samet Ağa gelir. Kerbelayı Bendali onunla selamlaştıktan sonra borcunu ona öder ve eşyalarını geri alır. Hacı Samet Ağa ise Mirza Koşunali'ye borcun üzerine gelen faiz parasını fakirlere dağıtmasını emreder. Kerbelayı Bendali gittikten sonra Hacı Samet Ağa bütün paraları Mirza Koşunali'den ister. Mirza Koşunali paranın bir kısmını fakirlere dağıtıp dağıtmayacağını sorar. Hacı Samet Ağa ise fakire dağıtacak parasının olmadığını söyler ve parayı ona vermesini talep eder. Fakat Mirza Koşunali onu bu düzenbazlığını herkese anlatmakla tehdit eder ve ondan paranın belli bir miktarını ister. Hacı Samet ise yalanı ortaya çıkmasın diye Mirza Koşunali'nin talep ettiği miktarı ona verir. Tam bu sırada odaya üstü tozlu şekilde Ferhat gelir. Eğitimini Rusya'da tamamlayan Ferhat, amcasıyla görüşür. Hacı Samet onun artık eğitim aldıktan sonra buradaki işlerin başına geçmesinin zamanı geldiğini bildirir. Ferhat'ın ise geleceğe dair yaptığı planında burada kalmak yoktur. O, Rusya'ya geri dönüp eğitimine devam edeceğini amcasına açık bir şekilde söyler. Ferhat gittikten sonra bu duruma telaşlanan Hacı Samet Ağa, bütün mal varlığının elinden çıkacağından korkar. Mirza Koşunali Ferhat'ın geri dönmemesi için Hacı Samet Ağa'ya bir plan teklifinde bulunur. Mirza Koşunali, eğer Ferhat'ı evlendirebilirlerse onun geri dönemeyeceğini ifade eder.

İkinci perde aynı odada başlar. Birkaç köylü Ferhat'ı ziyarete gelir. Ferhat onları eve davet eder ve güzel bir şekilde ağırlar. Köylüler Ferhat'a köydeki durumlarından bahsederler. Köyde doktor ve öğretmenin olmamasından yakınır. Aynı zamanda Ferhat amcasının köylülere yüklü miktarda faizle borç verdiğini öğrenir. Duydukları Ferhat'ı hayal kırıklığına uğratar. Bu sırada Hacı Samet Ağa ve Mirza Koşunali odaya girer. Hacı Samet Ağa köylüleri odada görünce onlara hakaret eder ve onları evden kovar. Ferhat ise amcasını yaptıklarından dolayı eleştirir.

Üçüncü perdenin başında Hacı Samet Ağa, Mihri Hanım ve Mirza Koşunali, Ferhat için nişan hazırlıkları yaparlar. Bu sırada Ferhat köyden geri döner ve ondan habersiz onu nişanladıkları için amcası ve annesine kızar. Ferhat karşı çıkmasına rağmen Hacı Samet Ağa onu evde kilitler, kendileri ise nişan törenine giderler.

Dördüncü perdede Ferhat artık zorla evlendirilir. O, odasına kapanarak ağlamaktan başka çare bulamaz. Mihri Hanım odaya girerek oğlunu teselli etmeye çalışır. Ferhat ise, Hacı Samet Ağa'nın kendisine kurduğu tuzakta ona yardım ettiği

için annesini suçlar ve ondan odasını terk etmesini talep eder. Mihri Hanım üzgün hâlde odayı terk eder. Daha sonra Ferhat'ın arkadaşı Musa gelir. İki arkadaş aralarında dertleşirler. Musa Ferhat'a Rusya'ya eğitimini devam ettirmeye gideceği haberini verir. Kendi hayalleri suya düşen Ferhat, bunu duyunca ağlamaya başlar.

Ferhat sevgilisi Züleyha'ya yazdığı mektubu Musa'ya verir ve ondan Züleyha'ya kendisinin bir daha oralara gelmeyeceğini iletmesini rica eder. Musa gittikten sonra Ferhat böyle şartlarda yaşamaya tahammül edemez ve kendini öldürmeye kalkışır. Tam tabancayı kafasına sıkmak isterken Hacı Samet Ağa odaya girer ve Ferhat yanlışlıkla onu vurur. Aldığı kurşun yarısından Hacı Samet Ağa olduğu yerde ölür. Tabancanın sesinden dolayı herkes olay yerine toplanır.

Beşinci, aynı zamanda son perdede olaylar hapishanenin içinde geçer. Burada Ferhat hastalıktan dolayı yıpranmış hâldedir. Annesi onu ziyarete gelir ve onu hapisten çıkaracağına söz verir. Fakat Ferhat bu acılara dayanamayarak annesinin kollarında vefat eder.

2.3.3. Eserin Yapı Özellikleri

2.3.3.1. Olay Örgüsü

Serim: Olaylar Hacı Samet Ağa'nın evinde başlar. Mirza Koşunali odada yalnız başına olduğu sırada Kerbelayı Bendali gelir. Onlar aralarında konuştu zaman Hacı Samet Ağa da odaya dâhil olur. Kerbelai Bendali Hacı Samet Ağa'nın geldiğini görünce borcunu getirdiğini söyler. O, parayı verdikten sonra gider. Mirza Koşunali getirilen bu paradan faiz ister. Hacı Samet'i kendisine para vermediği takdirde rezil etmekle tehdit eder. Onlar aralarındaki sorunu çözdükleri sırada Rusya'da eğitimini tamamlayan Ferhat gelir. Ferhat'ın açık fikirli olması amcasını düşündürmeye başlar.

Çatışma: Ferhat'ın kendisini ziyarete gelen köylüleri evde misafir ettiğini gören Hacı Samet Ağa, çok sinirlenir ve köylüleri evden kovar. Ferhat, amcasını bu hareketinden dolayı eleştirir. Aralarında polemik yaşanır. Daha sonra köye giden Ferhat'ı, Mecnun adlı bir adamın kızıyla hemen sözlendirirler. Ferhat, köyden döndüğünde kendisi için nişan hazırlıkları yapıldığını görür ve buna sinirlenir. Hacı Samet Ağa, Ferhat'ın kendisine karşı çıktığını görünce onu zorla odaya kapatır.

Düğüm: Olayların bu kısmında, Ferhat artık zorla evlendirilmiş ve eğitimini devam ettirememiş olduğundan çok üzgün hâldedir. Odasına kapanan Ferhat, kimseyle görüşmek istemez ve düştüğü bu durumdan dolayı ailesinden nefret eder.

Arkadaşı Musa, eğitimini devam etmek için Rusya'ya gider. Ferhat da onunla gidemediği için çok üzülür. Bütün hayalleri mahvolduğu için tabancayla kendini öldürmeye kalkışır. Fakat Hacı Samet Ağa odaya girince yanlışlıkla onu vurur.

Doruk Noktası: Amcasını öldürdüğü için hapsedilen Ferhat, hapisteki mahkumlardan biriyle arkadaşlık kurar. Arkadaşlık kurduğu mahkûm, Ferhat'ın eğitilmiş ve düzgün biri olduğunu düşünerek onun adam öldüremeyeceğine inanır. Bu arada Ferhat, daha önce yaşadığı birtakım olaylardan dolayı hapisanede sağlık sorunları yaşar.

Çözüm: Oğlu Ferhat'ı hapishanede ziyaret eden Mihri Hanım, ona tez zamanda hapishaneden kurtarma sözü verir; fakat Ferhat, bütün bu acılara dayanamayarak annesinin kollarında ölür.

2.3.3.2. Kişiler Kadrosu

2.3.3.2.1. Merkezî Kişi

Eserin başkahramanı Ferhat, daha çocukken babasını kaybetmiş 18 yaşında bir gençtir. Esas amacı, yurtdışında aldığı eğitimle halkına, milletine yararlı birisi olmaktır. Bu bakımdan Ferhat, Hakverdiyev'in dramlarında işlediği aydınlanmacı ilk karakterdir. Fakat Ferhat, kendi maksatlarına nail olamaz. Ona engel olurlar. Ferhat'ın en büyük eksikliği çabuk teslim olmasıdır. O, başlarda çok enerjik ve hevesli gözükse de sonlara doğru oldukça melankolik hâle gelir. Sonunda yaşadığı talihsizliklere dayanamayarak hapishanede ölür.

2.3.3.2.2. Yardımcı Kişiler

Hacı Samet Ağa 60 yaşında, ağabeyinin mirasına sahip çıkmak için onun eşiyle evlenen fırsatçı biridir. O, çıkarları için etrafındaki herkesi kurban vermeye razı olur. Tefecilik yaparak insanları kendine borçlandırır. Aynı zamanda herkese kendini yardımsever biri olarak tanıtır. Ferhat'ı da kendi maksatları için kullanmaya çalışır. Fakat Ferhat, amcasının düşüncelerine karşı çıkar.

Hacı Samet Ağa'nın hizmetçisi Mirza Koşunali; kurnaz, paragöz ve yaltak bir karakterdir. İran'da yaşadığı zaman mollahanede insanları aldatarak nasıl gelir elde ettiğini kendisi şöyle anlatır:

“Mənə deyən gərək, ay axmaq, məktəbdarlıqda nə yamanlıq gördünki, buraxıb, gəlib buna nökər oldun? Məktəbdarlıqdan min cür mədaxil götürürdüm! Bax (barmaqları ilə sayır), bu qurban

pulu, bu bayram pulu, bu rəğabət pulu, Quran çıxandan xələt, atası Məkkədən gələndən xələt, bəy uşaqlarından yağ, pendir... hesab eləsən ildə dörd yüz manatdan artıq eləyərdi. Bundan əlavə, yandırdığım odun, kömür həmişə müftə düşürdü."¹²⁸

Eserdeki olayların farklı müstəvidə dəyişməsinə Mirza Koşunali'nin önəmli rolü vardır. Onun verdiyi akılla Ferhat'a gizli bir şəkildə kız isteməyə giderlər.

Mihri Hanım, həyata baxış açısı zayıf olan bir qadın karakteridir. Oğlu Ferhat'ın iyiliğini düşünürkən onun bədbaht olmasına istəmeden iştirak edir. O, Hacı Samet Ağ'a ya inanaraq onun çirkin planlarının bir parçası halinə gəlir.

Cengiz, Hacı Samet Ağ'a'nın gənc yaşlardakı oğludur. Hiç kimseyə zərər olmayan bu gənc qocuk, ailəsində yaşanan trajedinin kurbanı olur.

Musa, Ferhat'ın yaxın arkadaşısıdır. Onlar Rusya'da birlikdə təhsil alaraq memləketlərinə geri dönerlər. Aldıkları təhsilə halka yararlı olmağa çalışırlar. Fəkat o, Ferhat'tan daha iradəli olduğu üçün məqsədindən vəzgeçməz və təhsilini davam ettirir.

Kərbəlayi Bəndəli, şəhirdə yaşayan saf kalpli bir insandır. O, borçlu olduğu Hacı Samet Ağ'a'nın ondan aldığı faizi həqiqətən fəkiirlərə dağıttığına inanır.

Dustak¹²⁹, Ferhat'ın həpishəndə tanıştığı pozitiv bir karakterdir. Son pərdədə yer alan bu isim, Ferhat'ın suçsuz olduğuna inanır.

Züleyha, Ferhat'ın Rusya'da aşık olduğu qız. İsmi sadəcə eserdə Ferhat'la Musa'nın konuşması sırasında gəçər.

Köylülər, Ferhat gəldiğinde onu ziyarətə gəlirlər. Eməkçi, saf və təmiz kalpli bu insanlar Ferhat'ı kəndiləri üçün bir umut ışığı olaraq görürlər.

2.3.3.3. Məkân və Dekorativ Unsurlar

Trajedide olaylar yalnız somut məkânlarda gəçər. Bunun dışında yazar, eserdə həm kapalı məkâna həm də açıq məkâna yer verir. İlk kapalı məkâna eserin başında yazar dekoru anlatırken rastlanılır. Burada Hacı Samet Ağ'a'nın odasının dekoru şöyle təsvir edilir: *“Otaq fərşlər, yumuşaq stullar və kürsülərlə Avropa qaydası ilə bəzənmiş. Otağın üç qapısı var: sağdan, soldan və müqəbildən.”*¹³⁰ Digər

¹²⁸ Haqverdiyev, **age.**, s.81.

¹²⁹ Dustak: Mahpus

¹³⁰ **age.**, s.77.

bir kapalı mekân olarak ise hapishane gösterilmektedir. Yazar çok kısa bir şekilde hapishaneyi tasvir eder. Burada iki koğuşun olduğunu bildirir.

Açık mekân olarak ise olayların Karabağ'da geçtiği belirtilir. Bundan başka adı geçen mekânlar olarak Petersburg ve Harkov gösterilmektedir.

2.3.3.4. Zaman

Yazarın bundan önceki oyunlarında olduğu gibi burada da olaylar XIX. yüzyılın sonlarında geçmektedir. Trajedide “Vaka zamanı” özetleme şeklinde kullanılmaktadır. Bazı ayrıntılar atlanarak veya kısaltılarak gösterilmektedir.¹³¹ Örnek olarak yazar Ferhat'ın nişanından bahseder. Fakat bir sonraki perdede Ferhat artık evlenmiş olur. Yazar onun ne zaman evlendiğinden ve düğününden hiç bahsetmez.

2.3.4. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri

Abdurrahim Bey Hakverdiyev'in edebî kişiliğine has olan dil ve üslup özellikleri “Bəxtsiz Cavan” eserinde de kendini göstermektedir. Yazar, bu eserinde de halk dilinden büyük ölçüde yararlanmışır. Eserde halk deyimlerine ve atasözlerine zaman-zaman yer verilmektedir. “*Yaxşı igidin adını eşit, özünü görmə*”, “*Buynuzsuz qoçun qisasını, buynuzlu qoçda qoymazlar*”, “*Polad sınar, əyilməz*”, “*Axtardığı yar idi, yetirdi pərvərdigar*” örnek gösterilebilir.

“Bəxtsiz Cavan” trajedisinde az da olsa argo kelimelere de yer verilir: “*Gic-gic danışma*”, “*Ay gədə*”, “*sarsaq*” gibi kelimeler kullanılmaktadır. Bunların dışında eserde “*Abrazon*”, “*nəməkbəhəram*”, “*xəllaqi-aləm*”, “*kani-səxavət*”, “*kani-bəlağət*”, “*əhvali-şərif*” gibi Rusça, Arapça, Farsça kelime ve tamlamalara rastlanılmaktadır.

2.4. PƏRİ CADU

2.4.1. Eser Hakkında

“Pəri Cadu” tiyatro eseri, 1956 yılında Abbas Zamanov tarafından Azərneşr'de basılan “Seçilmiş Əsərləri” adlı kitapta yer almıştır. Abdürrahim Bey Hakverdiyev'in altı perdeden oluşan bu tiyatro oyunu, yazarın edebî faaliyetinin birinci döneminde yer alan son eseridir. Daha önceki üç dramından farklı olarak “Pəri Cadu”da yazar folklordan yararlanmaktadır. Bu eserde nefis, vicdan ön plana

¹³¹ Çetin age., s.129.

çıkar. Eserde Azerbaycan edebiyatında nadir görülen sembolizm unsurları yer almaktadır. Bununla ilgili bazı Sovyet dönemi araştırmacıları farklı şekilde yorum yapsa da yazar kendisi “*Pəri cadu haqqında qeydlər*” adlı makalesinde bununla ilgili bilgi vermektedir. O, bu eseri yazarken Batı’daki sembolizmin etkisinde kaldığını söyler. Hakverdiyev özellikle bu yönde Alman yazar Gerhart Hauptman’ın “*Die versunkene Glocke*”¹³² dramından etkilendiğini yazar. Natüralist olan Gerhart Hauptman, “*Die versunkene Glocke*” oyununda sembolizmin etkisindedir.¹³³

Eser yazıldıktan kısa bir dönem sonra sahnelenir. Hatta Sovyet döneminde yapılan bütün eleştirilere rağmen oyun, 1920’li yıllarda devlet tiyatrosunun repertuarında en çok oynan eserlerden biri olmuştur. Bağımsızlık elde edildikten sonra ise “*Gənc Tamaşaçılar Teatrı*” başta olmak üzere Azerbaycan’ın birçok tiyatrosunda sahnelenmektedir.

2.4.2. Eserin Özeti

Eserin birinci perdesi (veya mukaddimesi) Peri Hanım’ın evine önünden başlar. Peri Hanım havuzun kenarında oturarak ağlar. Bu sırada bir derviş ona yaklaşıp neden ağladığını sorar. Peri Hanım ona, eşinin onu terk ettiğini ve yalnız başına kaldığını anlatır. Derviş, Peri’ye sabretmesini ve babasının yanına geri dönmesini tavsiye eder ve gider. Fakat öfkeli olan Peri Hanım onu dinlemez ve İblis’i çağırır. İblis etrafındaki cinlerle beraber gökten yere iner. İblis Peri’ye bütün erkeklerden intikam alması için yardım edeceğine söz verir. Ona kendi cinlerini ve yaşlı karı Şamama’yı veren iblis, Peri’ye istediği kadar erkelerden intikam alabileceğini; fakat bir gün birine âşık olduğu zaman öfkesinin geçeceğini söyler. Aynı zamanda Şamama karıya iyi davranmasını, onun kalbini kırmaması yönünde Peri’yi uyarır. Böylece İblis Peri’yi kendisiyle beraber götürür.

İkinci perdede Peri artık bir cadı hâline gelir. Erkeklerden kisas almakla uğraşır. Fakat Kurban adlı bir oduncuya âşık olur. O, cinlerden Kurban için gizli şekilde ormandan odun toplamayı emreder. Kurban arkadaşı Niyaz’la ormanda yürürken karşısına hazır toplanmış odun çıktığını görür. Bu duruma şaşımakla beraber yaşam koşullarının ağırlığından da şikâyet eder ve odunları alarak ormandan ayrılır. Peri artık Kurban’ın hasretine dayanamayarak Şamama’yı huzuruna çağırır. Ondan en kısa zamanda Kurban’ı kendisine getirmesini rica eder. Aynı zamanda o,

¹³² Batan Çanlar

¹³³ Burhanettin Batman, *Alman Edebiyatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul-1945, s.166.

Şamama'ya diğer kurbanlarından farklı olarak Kurban'a kötü davranmamasını emreder.

Üçüncü perde Hafize Hanım'ın evinde başlar. Burada Hafize Hanım, köyden gelen Rahim'i az para getirdiği için azarlar. Onu evden kovduktan sonra Şamama cadı ona seslenir. O, Şamama'yı falcı zannedip evine alır. Şamam cadı onun falına bakar ve kısmetinde oduncu Kurban'ın olduğunu söyler. İlk başta bir oduncuyla evlenmek istemediğini söyleyen Hafize Hanım, daha sonra buna razı olur. Böylece Şamama Cadı oradan ayrılarak Kurban'ı getirmeğe gider.

Dördüncü perde Kurban'ın fakir evinde başlar. Kurban'ın eşi Selime onu bekler. Akşama doğru Kurban yorgun şekilde eve döner. Yemek yedikten sonra tam uyumak isterken Şamama cadı evinin önünde ona seslenir. Kurban, davetsiz misafiri içeri alır. Şamama cadı, Kurban'a Hafize Hanım'ın ondan hoşlandığını söyler. O, Kurban'ı ikna ederek Hafize Hanım'a götürür.

Beşinci perdede artık Hafize Hanım'la Kurban evlenir. Perde, Hafize Hanım'ın hizmetçilerinin konuşmasıyla başlar. Daha sonra Kurban odasından çıkarak hizmetçisine gidip ona sigara almasını emreder. Hizmetçi gitmek istediğinde Hafize Hanım onun önünü keser ve ondan Kurban'ın eski eşi Selime ile buluşup buluşmadığını sorar. Emrah da Kurban'ın ona para götürdüğünü söyler. Hafize Hanım, Kurban'ı yanına çağırarak azarlar. Onun karşısına şart koyar; eğer bir daha Selime ile görüşürse onu evden kovmakla tehdit eder. Bu sırada Selime gelir ve Kurban'ın kendisine ve çocuklarına yaptığı kötülükten dolayı sitem eder. Selime'nin sesini duyan Hafize Hanım, hizmetçisine onu evinden kovmasını emreder. Emrah geri geldiğinde Selime'nin çocuğunu ve kendisini zehirleyerek öldürdüğü haberini verir. Bunun üzerine Hafize Hanım ve Kurban kavga eder. Kurban eşinin ettiği hakaretlere dayanamayarak onu öldürür ve dağlara kaçmak zorunda kalır.

Altıncı perde Peri cadının mekânında başlar. Kurban, Hafize'yi öldürdükten sonra Peri cadının mekânında bulunan ormana doğru kaçar. Şamama cadı, cinlere vahşi hayvan kılığına girerek Kurban'ı yakalamalarını ve Peri cadının huzuruna getirmelerini emreder. Kurban, vahşi hayvan kılığındaki cinlerden kaçarken bir çobana rastlar. Çoban burada onu hangi felaketler beklediğini anlatır. Kurban çobanın söylediklerine dayanamayarak kendinden geçer. Daha sonra cinlerin ve çobanın yardımıyla kendine gelir. Cinler onu Peri cadıya götürürler. Peri cadı Kurban'la karşılaşınca çok mutlu olur. Kurban ona başından geçenleri tek-tek anlatır.

Peri, Şamama cadıyı huzuruna çağırır ve Kurban'a yaptıklarından dolayı onu azarlar. Şamama cadıysa ona bunun hesabına ödeyeceğini söyleyerek gider. Kurban ve Peri, şarap sofrasında eğlenirler. Ama Kurban'ın gözüne sık-sık eşi Selime gözükür. Vicdan azabına dayanamayan Kurban Peri'ye eşine karşı haksızlık yaptığını itiraf eder. Peri, Kurban'ın bu sözlerine çok sinirlenir ve cinlerine onu öldürmelerini emreder. Kendisi de buna dayanamayarak ölür. Kurban'ı ise cinler bir mağaraya götürür ve burada Şamama cadı onu boynundan ısırarak kanını emer. Daha sonra Şamama cadı Peri'den öcünü aldığı için sevinir.

2.4.3. Eserin Yapı Özellikleri

2.4.3.1. Olay Örgüsü

Serim: Olaylar Peri'nin evinin önünde başlar. Peri havuzun başında tek başına oturur ve eşi onu terk ettiği için ağlar. Onun ağladığını duyan Derviş eve doğru gelir. Derviş, Peri'nin durumunu öğrendikten sonra ona babasını evine dönmeyi tavsiye eder. Peri ise Derviş gittikten sonra içindeki öfkesinden bir türlü kurtulamaz. O, erkeklerden intikam almak için İblis'i çağır. Peri'nin içindeki nefreti duyan İblis hemen gelir. Peri'ye yapacağı kötülükler konusunda yardım edeceğine dair söz verir. Böylece Peri'yi cadı haline getirir. Ona cinlerini ve Şamama karıyı verir. Fakat İblis, Peri'yi Şamama karıyı incitmemesi yönünde uyarır. Peri İblis'ten yardım aldığı için çok rahat bir şekilde erkeklerden öç almaya başlar. Ona bu konuda Şamama karı ve cinler yardım eder.

Çatışma: Üçüncü perdede ise durum değişir. Erkeklerden öç almaya doyamayan Peri, oduncu Kurban'a âşık olur. O, Şamama cadıdan Kurban'ı ona getirmesini talep eder. Fakat Peri Kurban'a âşık olduğu için Şamama'dan ona hiçbir eziyet etmemesini ister.

Düğüm: Şamam ise Peri'nin söylediği gibi değil kendi aklındaki gibi davranarak Kurban'ı getirmeyi planlar. O, bunun için ilk önce onu eşinden ayırarak Hafize Hanım'la evlendirir. Kurban başka biriyle evlendiği için eşi Selime kendini ve çocuğunu zehirleyerek öldürür. Kurban birinci eşinin ve çocuğunun ölümünden Hafize Hanım'ı sorumlu tutarak onu öldürür. O, hapse atılmamak için ormana doğru kaçar. Kurban'ın geldiğini gören Şamama cadı, onu yakalamak için cinleri farklı-farklı vahşi hayvan cildine sokarak peşine takar. Kurban daha fazla koşamadığı için yere yıkılarak bayılır. Daha sonra cinlerin yardımıyla Peri cadının huzuruna getirilir.

Doruk Noktası: Kurban'ı Peri cadının şatosuna getirirler. Peri Kurban'a neden böyle yorgun gözüktüğünü sorar. Kurban Şamama karının ona yaptığı kötülükleri tek-tek anlatır. Şamama karının Kurban'a ettiği eziyetten dolayı Peri onu azarlar ve kovar. Bu duruma öfkelenen Şamama karı Peri'ye bunun hesabını soracağına bildirir.

Çözüm: Peri, Kurban'la şarap içerek eğlenirler. Bir taraftan da müzik onların eğlencelerine renk katar. Peri Kurban'a kavuştuğu için oldukça mutlu görünür. Fakat Kurban, eşi Selime'ye yaptığı haksızlıktan dolayı bir türlü kendini toparlayamaz. İçindeki rahatsızlığı Peri'ye anlatır. Bu duruma öfkelenen Peri, cinlere Kurban'ı öldürmeyi emreder. Kendisi de bu duruma katlanamayarak ölür.

2.4.3.2. Kişiler Kadrosu

2.4.3.2.1. Merkezî Kişi

Peri genç yaşlarda bir kadındır. Eşi onu terk ettiği için kalbinde iki duygu oluşur. Birincisi İblis'e katılarak erkeklerle mücadele etmek, diğeri ise sabretmektir. Fakat o birinciyi seçerek nefsinin kurbanı olur. İçindeki öfke ve nefret onu bir cadıya çevirir. İblis'in yardımıyla erkeklerden öç almaya başlar. Buna rağmen kalbinde saklanan sevgi hissinden kurtulamaz. Sevdği insana da kavuşamayınca ölür.

2.4.3.2.2. Hayalî Figürler

Yazar tarafından insan dışı varlıklar için kurgulanan hayalî unsurlardır. Bunlara genellikle fantastik, heyecanlı, korkutucu eserlerde yer verilir.¹³⁴ “Pəri Cadu” trajedisinde bu tip karakterlere sıkça yer verilmektedir. Bu karakterlerin başında Şamama Cadı gelir. O, yazarın oluşturduğu mistik bir karakterdir. Bu karı Kurban'a, Hafize Hanım'a ve Peri'ye; onların nefsinden yararlanarak rahat yaşam tarzı vaat eder. Fakat onların bu nefsini kullanarak sonunda hepsini mahveder.¹³⁵

İblis: Oyunun birinci perdesinde yer alır. O, insanların acı çekmesinden zevk alır ve bunun için Peri'ye her türlü yardımda bulunur. İblis, kötülük yapmaktan nasıl zevk aldığını şöyle anlatır:

“Ha, ha, ha!... Yenə qulağıma qisas sədası gəlir. Hazıram cəmi qoşunumla cəmi kainatı təzəlzülə gətirən bir nütdədən əmələ gəlmiş bəni insanı neçə yüz firqəyə bölüb və onların arasında ilə inqirazi-ələm cəngü-cidal salam. Qardaşı qardaş, atanı oğul,

¹³⁴ Çetin age., s.167.

¹³⁵ Ə. Haqverdiyev, **Seçilmiş Əsərləri, C 2, (Bədii nəsr və məqalələr), “Pəri cadu” haqqında qeydlər**, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı-1971, s.380.

oğlu ata üzünə durquzam. Cəmi halalları haram, haramları halal edən öz fitnələrimglə qisas arzusunda olanlara kömək etməyə hazıram."¹³⁶

Cinler: İblis tərəfindən Peri'ye xizmetçi olaraq verilirler. Onun bütün verdiği emirleri seerek yerine yetirerek ona sadıq kalırlar.

2.4.3.2.3. Yardımçı Kişiler

Eserde yer alan önəmli karakterlerden biri de Kurban'dır. O, çocukken ailesini kaybeder ve komşuların yardımıyla büyür. Kimsesi olmadığı için komşuları tərəfindən da evlendirilir. Geçimini sağlamək için ormandan odun toplayarak pazarda satar. Fakat bu hayat tarzından ve eşinden hiç memnun kalmaz. O, hep zenginlik ve güzel görünüşlü bir kadın hayal eder. Piyeste üç kadın arasında kalan Kurban, önce paranın daha sonra çılgın ixtiraslarının kurbanı olur¹³⁷. Bu hayalleri yüzünden o, ailesini ve kendisini mahveder.

Selime, Kurban'ın eşidir. Güzel bir kadın olmamasına rağmen Kurban'ı çok sever ve ona her zaman saygı gösterir. Fakat karşılığında eşi ona karşı haksızlık eder, onu çocuğıyla tek başına bırakıp gider. Kurban'ın yaptığı bu haksızlığa dayanamayan Selime, kendini ve çocuğunu zehirleyerek öldürür.

Hafize Hanım, orta yaşlarda güzel görünüşlü bir kadındır. Eşi öldükten sonra onun bütün mülkünü tek başına idare eder. O, insanlara karşı; özellikle de xizmetçilerine karşı hep kaba davranır. Etraftaki herkes ondan nefret eder. Herkesin ona itaat etmesine alışan Hafize Hanım, yeni evlendiği Kurban'a söz geçiremeyince onu evden kovmaya kalkışır.

Niyaz, Kurban'ın arkadaşısıdır. O, Kurban'dan farklı olarak hayata pozitif bakar ve yaşam şartlarından hiçbir zaman şikâyet etmez. Bu yüzden de Kurban'ı hep eleştirir.

Eserde yer alan başka bir pozitif düşünceli karakter olan Derviş, birinci perdede Peri ile konuşur ve onu yalnız Allah'a sığınmaya davet eder. Peri'ye öfkeden ve nefretten hiçbir fayda göremeyeceğini anlatır.

Emrah, Hafize Hanım'ın xizmetçilerinden biridir. Genç yaştaki bu xizmetçi hep ev sahiplerinin arkasından konuşur. Kurban'ın Hafize Hanım'la evlenmesini bir

¹³⁶ Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev, **Seçilmiş Əsərləri, C 1**, Lider Nəşriyyatı, Bakı-2005, s.111.

¹³⁷ İsrail İsrailov, "Teatr Kllasikini Seçir", **Mədəniyyət**, S.10., 17 iyun, 2009, s.2.

türlü hazmedemez. Hep kendini Kurban'dan üstün görür ve Hafize Hanım'ın aslında onunla evlenmesi gerektiğini düşünür.

Sayad, Hafize Hanım'ın diğer hizmetçisidir. Genç yaşlarındaki bu kız, Hafize Hanım'ın ona ettiği hakaretlere rağmen hiçbir şey söylemez ve zorlu yaşam şartlarına katlanır. Emrah'a da hanımın evinde hizmetçilik yaptığı için sürekli hakaret eder. Ona erkeğe yakışır bir meslek bulmasını tavsiye eder.

Çoban, son perde yer alır. Peri'nin tuzağına düşen erkeklerden biridir. Eskiden zengin bir ailenin çocuğu olmasına rağmen Şamama cadının vaatlerine inanarak Peri'nin şatosuna gelir ve yalnız bundan sonra tuzağa düştüğünü anlar. Fakat Peri onu öldürmez, çoban olarak kendine hizmet etmesini talep eder. Kurban ile aynı kaderi paylaşan çoban ondan hemen buradan kurtulmasını tavsiye eder.

Rahim, orta yaşlarda köy ağasıdır. O, gururlu ve düzgün bir karakterdir. Hafize Hanım'ın ona ettiği hakaretleri haksız bulur ve Hafize Hanım'a karşı çıkar.

2.4.3.3. Mekân ve Dekoratif Unsurlar

Yazar, oyunda çeşitli mekân tasvirlerine yer verir. Oyunda somut mekânlarla beraber soyut mekânlar da görülmektedir. Yazar, birinci perdeye açık mekânla başlar. Bu perdedeki dekorda, Peri'nin evinin önü tasvir edilir. Yazar, evin önünde bir havuz olduğunu anlatılır.

Kapalı Mekâna üçüncü perdede yer verilir. Buradaki dekorda Hafize Hanım'ın süslü odası tasvir edilir. Dördüncü perdedeki dekorda Kurban'ın fakir evi anlatılır. Bu yazarın somut mekânlara yer verdiği son perde olur.

Bu oyunun en büyük özelliklerinden biri yazarın ilk kez soyut mekânlara yer vermesidir. Oyunun büyük bir kısmında olaylar fantastik mekânlarda cereyan eder. Fantastik mekânlar yazarın ürettiği hayalî yerlerdir.¹³⁸ Böyle bir mekân ilk kez oyunun ikinci perdesinde görülmektedir. Buradaki dekorda yazar bir orman tasvir eder. Bu ormanda Peri Cadı'nın şatosu bulunmaktadır. Son perdede yazar yeniden bu mekânı tasvir eder. Yazar, Peri cadının şatosunun bir tarafında dağların, diğer tarafında ise ormanın bulunduğunu anlatır. Oyunda şatonun etrafı tasvir edilse de içi hakkında hiçbir bilgi verilmemektedir.

¹³⁸ Çetin age., s.136.

2.4.3.4. Zaman

“Pəri Cadu” trajedisinde, Hakverdiyev belli bir zamana yer vermez. Olaylar yazar tarafından özet şeklinde sunulmaktadır. Birinci perdeyle ikinci perde arasında olaylar bir birine yakın zamanda cereyan etse de üçüncü perdede zaman kopukluğu görülmektedir. Genel olarak ise bütün perdeler arasında belli bir süre geçmektedir.

2.4.4. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri

Abdürrahim Bey Hakverdiyev “Pəri Cadu” trajedisinde de kendine has dil ve üslup özelliklerini kullanır. Oyun, halk masalları, rivayetler ve efsaneler üzerine yazılmaktadır. Bu sebepten de oyunda atasözlerine, türkülere de yer verilmektedir. Yazarın eserde kullandığı atasözleri ve deyimlere örnek olarak şunlar gösterilebilir: “*Onda gön suya verildi*”, “*Allah plovu bir adama verir, iştahı bir ayrısına*”, “*Sənin bacandan quyruq yağır*”, “*Ağ at arpa yeməz?*”, “*İtə bax qarpız yeyir*” və b.

Yazar, daha önceki eserlerinden farklı olarak “Pəri Cadu”da halk türkülerine sık-sık yer vermektedir:

*Əzizim Həsən əmi,
At oxun sinəmdə dəysin.
Bəs niyə ağaca çıxırdın?
Başmağın tayı itib,
Zülfü nə ilə darayım?
Ay ala gözlü kor canan,
İkimiz üçgözlü, üçgözlü canan...*¹³⁹

Bundan başka oyunda Arapça ve Farsça kelimeler ve tamlamalar; günümüzde kullanılmayan arkaik kelimelerde yer almaktadır: “*Mərdud*”, “*fövrən*”, “*mürəxxəs*”, “*qəzavü*”; “*inqirazi-aləm*”, “*aləti-cazibə*”, “*cəngü-cidal*”, “*qeylü-qal*”; “*darğa*”, “*yağır*” və b.

Oyunda zaman-zaman argo kelimelere de yer verilmektedir: “*İtil cəhənnəmə*”, “*qoca kaftar*”, “*itil buradan*”, “*qoca köpək*”, “*zəhrimar*”, “*gədə*”, “*mırtlamaq*”.

2.5. MİLLƏT DOSTLARI

2.5.1. Eser Hakkında

“Millət Dostları” tiyatro eseri, 1907 yılında Tiflis’te bulunan “Qeyrət Şirkəti” matbaası tarafından basılmıştır. “Millət Dostları” Hakverdiyev’in ilk komedisidir. Oyun tek perdeden oluşmaktadır. Bu eser, yazarın edebî faaliyetinin ikinci

¹³⁹ Haqverdiyev, **age.**, s.140.

döneminde kaleme alınır. Oyunda yazarın açıkça Molla Nasrettincilerin etkisinde kaldığı görülmektedir. Buna kadar trajedi yazarı olarak biline Hakverdiyev, Molla Nasrettincilerin etkisinde kalarak “Millət Dostları” komedisini kaleme alır.

Komedinin konusu, XX. yüzyılın başlarında kendini eğitimci adlandıran bir grup yalancı aydını eleştirmektir. Yazar, Asker Bey, Feridun Bey ve Sefer Bey’in simasında bu tip insanlara olan tepkisini bu küçük oyunda gösterir. Aslında sefil hayat yaşayan bu tip karakterler kendilerini aydın olarak kanıtlamaya çalışırlar. Fakat bir Rus bayan için birlik, beraberlikten konuşan bu şahıslar birbirine girer.

2.5.2. Eserin Özeti

Vaka, Asker Bey’in menzilinde geçer. O, evinde güzel bir meclis kurar ve çevresindeki en yakın arkadaşlarını davet eder. Misafirler tek-tek eve dâhil olur. Asker Bey Feridun Bey’e neden geç kaldığını sorar. O da Anna Petrovna’yı uğurladığını, bunun için geç kaldığını söyler. Herkes sofra başına geçer ve içki içerek eğlenmeye başlar. Fakat Mürsel Bey, kafasını kurcalayan sorudan bir türlü kurtulmaz ve Feridun Bey’e Anna Petrovna ile nasıl arkadaşlık kurduğunu sorar. Bunun üzerine Feridun Bey, Anna Petrovna ile tanışmak için yaptığı kurnazlığı herkesin içinde anlatır. Bu konuşmanın ardından herkes Feridun Bey’in şerefine bade kaldırır.

Daha sonra Asker Bey eline şarap dolu badeyi alarak konuşmaya başlar. O, Müslümanların zengin bir geçmişe sahip olduğunu, onların ilim ve irfana sahip olduğu dönemlerde Batı’nın onlardan çok geride kaldığını anlatır. Fakat şimdi Batı’nın doğu toplumundan daha iyi geliştiğini vurgular ve bu konuda az çalıştıklarını itiraf eder. O, Müslüman çocuklarının daha iyi eğitim alması için hazırladığı yeni planı herkese sunar. Bu planda yeni okulların açılması için belli bir miktar para toplanmasının önemi vurgulanır. Sefer Bey de bu plana bazı eklemelerde bulunur ve Asker Bey’i bu çalışmasından dolayı tebrik eder. Bu arada bazı misafirler, özellikle de Sefer Bey içkiyi fazla kaçırır. Onun coşkulu konuşması Veli Bey’i sinirlendirir. O, Sefer Bey’e Müslüman çocukları bu kadar düşünüyorsan Anna Petrovna’ya harcadığını paraları onları harcasaydın, der. Sefer Bey, Veli Bey’in söylediklerine sinirlenerek Anna Petrovna ile arkadaş olduğunu ve ona ne kadar para harcadığı hiç kimseyi ilgilendirmediği konusunda onu uyarır. Konuya dâhil olan Feridun Bey, Anna Petrovna’nın kendi namusu olduğunu söyler ve Sefer Bey’le kavga etmeye başlar. Aralarındaki kavga büyür ve diğer misafirler kalkıp giderler. Asker Bey, olup bitenlerden dolayı bütün misafirlerden özür diler.

2.5.3. Eserin Yapı Özellikleri

2.5.3.1. Olay Örgüsü

Serim: Asker Bey misafirleri geleceği için hizmetçisiyle beraber hazırlık yapar. O, hizmetçiye neden başka şarap aldığıнын hesabını sorar. Hizmetçi ona “*Qarakənt*” şarabının bittiğini açıklar. Asker Bey, alınan bu şarabı Feridun Bey’e içirmeğe karar verir.

Çatışma: Bu kısımda kapı çalınır ve misafirler gelir. Veli Bey, Asker Bey’e onları ayakta tutup sofraya davet etmediği için kızar. Asker Bey hemen misafirleri sofraya davet eder. Asker Bey’in misafirleri davet etmesinde esas amacı “eğitim, halkın geleceği” olsa da sofrada daha çok Anna Petrovna konuşulur. Yalnız bir müddet sonra Asker Bey halktan, millettten konuşmaya başlar.

Düğüm: İçki meclisinde misafirler yavaş-yavaş sarhoş olmaya başlayınca aralarında tartışmalar başlar. En büyük tartışmayı ise Veli Bey başlatır. O, Sefer Bey’den Anna Petrovna’ya harcadığı paraları hayırlı maksat için kullanmayı tavsiye eder. Onun bu sözlerini kabul etmeyen Sefer Bey onunla kavgaya girmeye başlar. Anna Petrovna’yı kendi namusu bilen Feridun Bey de kavgaya girince ortalık tamamen karışır.

Çözüm: Asker Bey ve diğer misafirler yaşanan kavgayı sakinleştirmeyi uzun çabadan sonra başarırlar. Asker Bey bütün bu olanlardan dolayı gelen misafirlerden özür diler ve onları tek-tek uğurlar.

2.5.3.2. Kişiler Kadrosu

2.5.3.2.1. Merkezî Kişi

Eserin başkahramanı Asker Bey’dir. Onun mesleği avukatlıktır. İçki sofraları kurmayı çok seven bu karakter kendini her zaman hayırsever, milletini düşünen biri olarak gösterir. Bu yolda da kendi karakterinde olan insanlarla arkadaşlık eder.

2.5.3.2.2. Yardımcı Kişiler

Feridun Bey’in mesleği mühendisliktir. O, oldukça kurnaz ve yalancı biridir. Anna Petrovna’yı elde etmek için kurduğu planı büyük başarı olarak nitelendirir. Aynı zamanda bir kadeh şarap bile onu sarhoş eder ve kontrolünü hemen kaybeder.

Sefer Bey, ormanda koruculuk yapar. İçkiye düşkün olan bu şahıs Anna Petrovna'ya ne kadar para harcarsa da bir türlü onu elde edemez. Hayirseverlikten ne kadar bahsetse de parasını içkiye ve Rus kadınlarına harcar.

Veli Bey, mesleği doktorluktur. İçkiye o kadar düşkün biridir ki içerken içkinin markası bile onun için önemli değildir. Onun için önemli olan, sofrada içkinin olmasıdır. Mecliste kavgayı da Sefer Bey'le o başlatır.

Şehirde savcılık yapan Mürsel Bey, kendini beğenmiş küstah biridir. Karşısındakileri aşağılamaktan zevk alır. Hatta Asker Bey'e onun çağrıldığı meclislere daha akıllı adamların çağrılmasını tavsiye eder.

Sefi, Asker Bey'in hizmetçisidir. Kendisi İslam'ın buyurduğu şartlarda yaşamaya çalışır. O, ilk başta bu eve toplananların hakikaten aklı başında birileri olduğunu düşünür. Fakat sondaki durumlarını görünce hayal kırıklığına uğrar.

Anna Petrovna, genç yaşlarda Rus bir kadındır. Oyunda yalnız ismi geçer. Fakat yaşanan olaylara hep etkisi vardır.

2.5.3.3. Mekân ve Dekoratif Unsurlar

Oyunda bütün olaylar kapalı mekânda; Asker Bey'in menzilinde geçer. Odada büyük bir masa ve etrafında sandalyeler yer alır. Sofranın üzeri yemekler ve şaraplarla doldurulur. Bundan başka anlatılanlardan dolayı olayların şehirde geçme ihtimali daha büyüktür. Yazar oyunun başında dekoru kısaca şöyle anlatmaktadır: *“Əhvalat keçir Əsgər bəyin mənzilində. Əsgər bəy stolun ətrafında gəzir. Nökər Səfi stolun üstündə boşqablar və ənva məşrubat düzür.”*¹⁴⁰

Bunun yanı sıra oyunda birkaç mekânın da adı geçmektedir. Bu tip mekânlara örnek olarak şunlar gösterilebilir: Askeran, Karakent, Almanya, Avrupa...

2.5.3.4. Zaman

Yazar, eserde “Vaka Zamanı” kullanır. Eserde olaylar, başladıktan birkaç saat sonra biter. Asker Bey, misafirleri karşılar ve sonra aralarında kavga yaşanır herkes evine dağılır.

Oyunda belli bir takvime yer verilmemektedir. Fakat bu eser, yazarın Molla Nasrettin dergisine katıldıktan sonra kaleme alındığı için yazarın daha önceki eserlerinden farklı olarak satirik tarzdadır. Yazarın ikinci dönem edebî faaliyetine

¹⁴⁰ Haqverdiyev, **age.**, s.144.

(1905-1920) denk gelen bu eserde de diğər mizah türündə kalem aldığı eserlerde olduğu gibi yaşadığı dönemin aksaklıklarını anlatmaktadır. Bu nedenle eserdeki olayların, XX. yüzylın başlarında geçme ihtimali büyüktür.

2.5.4. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri

Abdurrahim Bey Hakverdiyev'in "Millət Dostları" komedisi, yazarın Molla Nasrettin cephesine katıldığı yeni dönemlerde kaleme alınmıştır. Bu sebepten eserde bu mecmuanın özellikleri de gözükmeğedir. Yazar daha önceki eserlerinden farklı olarak bu komedisinde Rusça kelimelere sık sık yer vermektedir. Bu, yazarın Rusçaya olan merakından kaynaklanmaz. Esas amaç, komedide yer alan kahramanların dilinden bu kelimeleri söyleyerek, Rusça kelimeler kullanmanın bir marifet olduğunu düşünenleri eleştirmektedir. Komedide karakterlerin dilinden çıkan Rusça kelimelerin bazıları şunlardır: "*Şkaf*", "*provodit*", "*apazdat*", "*damski*", "*naxal*", "*zakuska*", "*iskandal*", "*şkola*" ve "*idi suda*".

Yazar, diğər eserlerinde farklı olarak bu eserde fazla halk deyimlerine ve atasözlerine yer vermemektedir. Hatta daha önceki eserlerinde sık-sık rastlanan şarkılara da bu komedide rastlanmaz.

2.6. AĞA MƏHƏMMƏD ŞAH QACAR

2.6.1. Eser Hakkında

"Ağa Məhəmməd Şah Qaçar" tiyatro oyunu, 1912 yılında "Orucov Qardaşları" matbaası tarafından Bakü'də basılmıştır. Oyun, dokuz perdeden oluşmaktadır. Abdurrahim Bey Hakverdiyev bu tiyatro eserini, Petersburg ve Mazenderan şehirlerinde uzun müddet süren araştırmalarından sonra kaleme alır. Eserde, Nadir Şah'ın ölümünden sonra İran'da yaşanan siyasi krizin başlanması ve Ağa Muhammet Han Kaçar'ın bu durumdan yararlanarak hâkimiyeti ele almasından bahsedilir. Daha sonra Kaçar'ın Kafkas'a yaptığı işgalci yürüyüşleri anlatılmaktadır.

Kaçar'ı başarılı bir diplomat olarak tasvir eden yazar, bununla beraber onun nasıl acımasız biri olduğunu eserde sık sık anlatır. O, işgal ettiği yerleri harabeye çevirmekten ve ahaliye işkence vermekten zevk alır. Uzun süre işgal etmeye çalıştığı Karabağ Hanlığını sonunda işgal etmeyi başarsa da burada yalnız bir gün kalabilir ve burada kendi hizmetçileri tarafından öldürölür.

Oyun, yazıldıktan kısa bir süre sonra sahnelenir. Kaçar karakterini ise Azərbaycan tiyatrosunun ilk oyuncularından biri, Hüseyn Araplinski canlandırır.

“Ağa Məhəmməd Şah Qaçar”, sahnələndiyi ilk gündən itibaren günümüze kadar tiyatro sahnələrində yer almaktadır.

2.6.2. Eserin Özeti

Olaylar Mazendaran’da Ağa Muhammet Han Kaçar’ın evinde başlar. Kaçar, Cafer Kulu Han’ın yardımıyla esirlikten kurtarılır ve Mazenderan’a yerleşir. Kaçar kardeşleri Rıza Kulu Han ve Mürteza Kulu Han’ın onun üzerine orduyla ilerlediği haberini alır. O, yakınlarını bir araya toplayarak bu haberi onlara iletir ve ordu komutanına askerleri hazır duruma getirmeyi emreder.

İkinci perdenin başında Mürteza Kulu Han Kaçar’ın çadır tasvir edilir. Etraftan top, tüfek sesi gelir. Savaş sırasında Ağa Muhammet Han esir alınır. O, kendi kardeşleri tarafından aşağılanır ve Cafer Kulu Han da yakalandığında onunla beraber öldürülmesine karar verilir. Fakat Cafer Kulu Han savaşı kazanır ve Ağa Muhammet Han’ı esirlikten kurtarır. Rıza Kulu Han’ı ise esir alarak gözlerini çıkarırlar. Daha sonra Ağa Muhammet Han Kaçar ordunun önüne çıkarak parçalanmış İran’ı birleştirdiği müjdesini verir.

Üçüncü perdede olaylar Tahran’da, Ağa Muhammet Şah’ın evinde başlar. Şah, tahtında oturur ve veziriyle son durumları müzakere eder. O, son dönemde elde ettiği başarının İran tarihine geçeceğini ve başkentin bundan Tahran olduğunu ilan eder. Vezir, şaha Ali Han Afşar’ın onların üzerine orduyla geldiği haberini verir. Fakat Ağa Muhammet Şah, Ali Han’la şimdiki durumda savaşmanın o kadar da akıllı bir karar olmayacağını düşünür ve ona elçilerini gönderir. Elçilerin vasıtasıyla Ali Han’ı ikna etmeyi başarır ve onu kendi askerleriyle beraber ordusuna alır. Daha sonra şah, Ali Kulu Han’ı Kirman’a gönderir. Onun emrine göre Kirman’da herkes kılıçtan geçirilmelidir.

Dördüncü perdenin başında Şah Ali Han’la ilgilenir. Hacı İbrahim Han onun devlet işleriyle çok az ilgilendiğini söyler. Fakat şah, kendisinden kuşku duyduğu Ali Han’ı öldürtür. Daha sonra şah ordu komutanın çağırır ve ondan ordunun Kafkas’a sefere hazır olmasını emreder.

Şahın Kardeşi Cafer Kulu Han, Mazenderan’dan gelir. Şah, ona kardeşler arasında küslülüğün olmaması gerektiğini bildir ve kardeşiyle barışır. Fakat ağabeyinin kurnazlığından habersiz olan Cafer Kulu Han şahın görevlileri tarafından

öldürölür. Kardeşinin ölümüne üzülen şah, bunu İran'ın geleceğı namına ettiğini söyleyerek kendini teselli etmeğı çalışır.

Beşinci perdede olaylar Tiflis'te, İkinci İrakli'nin sarayında geçer. İkinci İrakli, Ağa Muhammet Şah'ın Kafkas'a seferinin haberini aldıktan sonra seferberliğe başlar. O, Rusya ve İmeretiya devletlerinden yardım ister. Onun yardımına ilk olarak Tavat Sereteli'nin komutanlığında on bin asker Tiflis'e gelir. Daha sonra İkinci İrakli Ağa Muhammet Şah Kaçar'dan tehdit dolu mektup alır. Mektuba cevabında ise onunla savaşmaktan korkmadığını beyan eder.

Altıncı perdede kanlı savaş başlar. Gürcü halkının bütün direnişine bakmayarak İran ordusu Tiflis'i ele geçirir. Ağa Muhammet Şah'ın emriyle Tiflis viran edilir. Kadınlar ve çocuklar esir alınır. Şah ise bütün bu yaptıklarından zevk alır.

Altıncı perdede olaylar Muğan'da geçer. İran ordusu Şuşa Kalesi'ni muhasaraya alsa da halk direnir ve teslim olmaz. Ağa Muhammet Şah olayların böyle geliştiğini görünce ordunun bir kısmını burada bırakarak Horasan seferine çıkar.

Yedinci perdede Ağa Muhammet Şah Kaçar, Horasan'ı ele geçirir. O, Nadir Şah'ın oğlu Şahrüh'den hazinenin yerine söylemesini talep eder. Fakat Şahrüh hazinenin yerini söylemeyince Ağa Muhammet Şah'ın emriyle o, çoklu işkencelere maruz kalır. Şah, Horasan'dayken Rusya'nın Kafkas'a seferi haberini alır.

Son perdede İran ordusu aylarla muhasarada tutuğı Şuşa Kalesi'ni işgal eder. Karabağ Han'ı ele geçmemek için Şuşa'dan kaçır. Şuşa'da yaptırdığı zulümlerden zevk alan Ağa Muhammet Şah Kaçar uyuduğı sırada kendi hizmetçileri tarafından öldürölür.

2.6.3. Eserin Yapı Özellikleri

2.6.3.1. Olay Örgüsü

Serim: Birinci perde, Kaçar'ın evinde iki Şirazlı'nın kendi aralarında konuşmasıyla başlar. Onları Kaçar'ın gelecek planları düşündürölür. Herkes gittikten sonra Kaçar odaya gelir ve gördüğü rüyanın sonucu olarak Kaçarların hâkimiyete gelmesinin kaçınılmaz olduğunu düşünölür. Daha sonra kardeşleri odaya girer ve İran'ın geleceğıyle ilgili konuşma yaparlar. Bu sırada ordu komutanı içeri girer ve Kaçar'a diğler kardeşlerinin onun üzerine koşunla yürüdüğü haberini verir.

Çatışma: Ağa Muhammet Şah Kaçar'ın kardeşleri İran'da hâkimiyeti ele geçirmek için onun üzerine hücum ederler. Savaş sırasında Ağa Muhammet Şah Kaçar kardeşleri tarafından esir alınır. Cafer Kulu Han ağabeyini kurtarmak için sonuna kadar savaşı ve isteğine nail olur. Kaçar savaş bittikten sonra ona karşı çıkan Murtaza Kulu Han'ın gözlerini çıkarttırır. Savaşı kazandığı için ordunun karşısına çıkar ve İran'ın tek hükümdarı olduğunu beyan eder.

Düğüm: Ağa Muhammet Şah Kaçar'ı kardeşi Cafer Kulu Han'ın ondan küsmesi düşündürdüğü için onu Tahran'a davet eder. Kaçar gelecekte kardeşinin ona karşı çıkacağına inandığı için onu öldürtür. Daha sonra verdiği karara pişman olsa da bunu İran'ın geleceği için ettiği yönünde kendini savunur. Bu kararından sonra daha da acımasız olan İran hükümdarının Kafkas'a yürüyüşü başlar. Şuşa Kalesini ele geçire bilmediği için Tiflis'e doğru gider. Tiflis'te Gürcü halkı kahramanlık gösterdiği için Kaçar zor bir galibiyet elde eder. O, içindeki nefreti Tiflis yakmakla soğutur.

Doruk Noktası: Kaçar uzun müddet ele geçirmeğe çalıştığı Şuşa Kalesi'ni sonunda işgal eder. Şuşa Han'ı yenildiğini görünce küçük bir grupla kaçmayı başarır. Kaçar onu yakalayamadığı için ordu komutanın kızar ve onu idam ettireceğini bildirir. İçinde insanlara olan nefreti daha da arttığı için bütün halkı cezalandırmaya karar verir.

Çözüm: Kaçar, Seferali ve Abbas Bey'e kızdığı için sabah açıldığında ikisini de idam ettireceğini bildirir. Halka yaptığı zulümden dolayı ve kendilerini öldüreceği için Seferali ve Abbas Bey şahı öldürmek kararına gelirler. Şah uyuduğu için rahat bir şekilde odaya girerek onu öldürürler.

2.6.3.2. Kişiler Kadrosu

2.6.3.2.1. Merkezî Kişi

Ağa Muhammet Şah Kaçar, İran'da Kaçarlar sülalesinin hâkimiyete gelen ilk padişahıdır. Kaçar, feodal hükümdarlarına has özellikleri taşıyan bir karakterdir. Hakverdiyev Kaçar'ın simasında dramatik karakter oluşturmaktadır. Bu karakterde, hâkimiyete sahip olmak için sağlam inam ve irade vardır. Taht-ı taca sahip olmak için o, her türlü iğrenç yollara el atar¹⁴¹. Hatta bu yolda o, kendi yakınlarını bile

¹⁴¹ Davud Hacıyev, **Azərbaycan Ədəbiyyatında Tarixi Dram**, Yazıcı, Bakı-1983, s.18-19.

öldürmekten çekinmez. Kaçar kendi kardeşini öldürdükten sonra bunu neden yaptığını ağlayarak şöyle anlatmaya çalışır:

“Mən bədbəxtin, mən birəhmin hökmünə əncam oldu. Nə yaman iş gördüm! Öz belimi sındırdım! Bilirsən, Hacı İbrahim xan, əlacım yox idi. And olsun Məhəmmədhüseyn xanın qəbrinə, o nəcib ruh ki, bu nəcib bədəni mühəyya eləmişdi, bir dəqiqə səltənət tacını mənim varisimin başında rahat qoymayacaqdı. Qoy mənim varisim görsün ki, gözümün işığı, məni həlakətdən qurtaran, məni İran xətti-səltənətinə əyləşdirən qardaşımı onun ayağının altında qurban kəsirəm ki, onun səltənəti salamat olsun və gələcəkdə İran parçalanmasın. Götürün bu bənəvanın bədənini.”¹⁴²

Azərbaycan edebiyatında “Ağa Məhəmməd Şah Qaçar” tarixi dramından önce “Nadir Şah”, Neriman Nerimanov tərəfindən kaleme alınır. Bu eser Azərbaycan edebiyatı tarixində ilk tarixi dramdır. Her iki eserdə də başkahramanlar İran şahlarıdır. Fakat Nerimanov oyununda, Nadir Şah’ı olumlu karakter olaraq canlandırır. Hakverdiyev’in oyununda isə okuyucu tam fərqli karakter görməkdədir. Yazar, oyunda tarixi kaynaklardan yararlanaraq Ağa Muhammet Şah’ı orijinal şəkildə canlandırmaya çalışmaqdadır. Fakat kendi isteklərini də bu karakterə edebi yöntemlərlə yerləşdirməkdədir. Çünki heçbir edebi eserdə yazarlar tarixi şəxsiyyətləri olduğu kimi göstərməzlər. Edebî eserlərdə düşünce, həyal və his əynə əndə kullanılmaktadır. Bu üç üyenin yer aldığı eserdə karakteri olduğu kimi canlandırmak neredəyse mümkünsüz gözükmeğdər.¹⁴³

2.6.3.2.2. Yardımçı Kişilər

İkinci İrakli, Gürcistan hükümdarıdır. Tarihte də kendi kahramanlığıyla bilinen İrakli, yaşlı olmasına rağmen korkaklık yapmayarak sonuna kadar mücadele eder. İkinci İrakli Kaçar’dan fərqli olaraq halkını seven; zalimliğe karşı mücadele eden bir hükümdardır.¹⁴⁴ Düşmandan korkmayan cesur İrakli, Kaçar’ın tehdit dolu mektubunu şöyle cevaplandırır: “*Get, öz şahına deginən, çox da öz zoruna məğrur olmasın! Nəinki səksən min, bəlkə yüz səksən minlə gələ, yenə ona bəyət*

¹⁴² Haqverdiyev, **age.**, s.174.

¹⁴³ Selçuk Çıkla, “Romanda Kurmaca ve Gerçeklik”, **Hece**, Aylık Edebiyat Dergisi Yıl: 6 Sayı: 65/66/67, Mayıs/Haziran/Temmuz, 2002, s.115.

¹⁴⁴ Hacıyev, **age.**, s.19.

*eləməyəcəyəm. Mən dalımı Rusiya tək möhkəm dağa söykəyib onunla söhbət eləcəyəm. Buyura bilər...*¹⁴⁵

Cafer Kulu Han, Ağa Muhammet Şah'ın kardeşidir. O, ağabeyine her zaman sadık biri olur. Hatta iki kere Kaçar'ı esirlikten kurtarır. Fakat ağabeyinden ona verdiği sözü tutmamasından dolayı küser. Buna rağmen ağabeyini çok sever ve onun için canını feda etmeğe bile razı olur. Bütün bu yaptığı iyiliklerin karşılığında ise Ağa Muhammet Şah'ın kuşukları yüzünden öldürülür.

Mustafa Han, ilk başta Ağa Muhammet Kaçar'ın yanında yer alan kardeşlerinden biridir. O, kurnaz ve ikiyüzlülük yaparak savaş sırasında ağabeyini bırakıp karşı tarafa geçer. Fakat korkaklığı yüzünden diğer tarafta da fazla kalamayarak savaş meydanından kaçır.

Murtaza Kulu Han, Kaçar'ın ona muhalif olan kardeşlerinden biridir. Hâkimiyeti ele geçirmek için Ağa Muhammet Şah'ın üzerine koşun yürütür. Savaş sırasında ağabeyini esir alır. Ona olanı nefreti Kaçar'la konuşmasında belli olur. Kaçar'ın vücudundaki kusurları dile getirerek, onu aşağılar. Fakat savaş kaybedince kaçır canını zor kurtarır.

Rıza Kulu Han, ağabeyi Kaçar'a karşı muhalif olur. Savaş sırasında eseri alınarak gözleri çıkartılır.

Ali Kulu Han, Kaçar'ın kardeşlerinden ve aynı zamanda en iyi ordu kumandalarından biridir. En önemli savaşlarda kumandan olarak kendisi görevlendirilir. Ağabeyine karşı her zaman sadık kalır.

Hacı İbrahim Han, şahın veziridir. Kısa zamanda Kaçar'ın güvenini kazanır, birçok konularda ondan fikir alır.

Mirza Cafer Han, şahın sarayında yer alan devlet adamlarından biridir. O, cesurluğuyla şahın sevgisini kazanır. Kaçar var oldukça bütün rakiplerini yenebileceklerini düşünür.

Ali Han Afşar, Nadir Şah'ın neslindendir. Ordu toplayarak Kaçar'ın üzerine gelir. Fakat Kaçar kurnazlık yaparak onunla anlaşır. Ali Han, Kaçar'ın ona hanlık vereceğine inanır ve ordusuyla beraber şahın hizmetine geçer. Kaçar ise ilk fırsatta onu öldürür.

¹⁴⁵ Haqverdiyev, *age.*, s.179.

Yuhan, İkinci İrakli'nin torunudur. Cesur ve iradeli bir karaktere sahiptir. Dedesini savaş sırasında esir düşmekten kurtarır. Sona kadar İran ordusunun askerleriyle savaşır.

Tavad Amilhahvari, Gürcistan ordusunun komutanıdır. Padişahın en çok güvendiği devlet adamlarından biridir. Harp alanında çok başarılıdır. Savaştan önce İkinci İrakli'yle taktikleri beraber müzakere ederler.

Tavad Sereteli, İmeretiya devletinin ordu komutanı. Kaçar'la savaşmak için devleti tarafından Gürcistan'a gönderilir. Kurnaz ve yalancı biri olan Tavad, savaş sırasında kaçır.

Sadık Han, Kaçarın elçisidir. O, diplomaside elde ettiği başarıları Tiflis'te de göstermeğe çalışır. Fakat İkinci İrakli tarafından kovulur. Kaçar'a kendi padişahlığını Muğan'da ilan etmesinde önemli rol oynar.

Şahruh Rıza Kulu Mirza, Nadir Şah'ın oğludur. Kaçar tarafından esir alınır. Yaşlı olmasına rağmen yapılan bütün ağır işkencelere dayanır. Nadir Şah'ın servetinin büyük bir kısmının yerini Kaçar'a söylemez.

Serdar Mustafa Han, İrevan hanıdır. Kaçar'ın himayesine geçmeği kabul etmek zorunda kalır. Kendi çıkarları için başkalarını kurban vermeğe çalışır. Şahın gözüne girmek için diğer hanlar hakkında ispiyonculuk yapmayı planlar.

Cevat Han, Gence hanıdır. Ağa Muhammet Şah Kaçar'ın Gürcistan'da yaptığı vahşeti gördükten sonra kan dökülmeden teslim olur. Milletini ve halkını düşünen akıllı devlet adamıdır.

Hüseyin Han, Kaçar'ın sevimli serdarlarından biridir. İnsancıl davranarak yaralı İrakli'ye dokunmaz. Bunu etrafındakilere anlatır. Göze girmek için bazıları hatta onun bu hareketini şaha söylemeyi düşünürler.

Sefer Ali, şahın hizmetçilerinden biridir. Şah onu idam edeceğini bildirir. Karabağ'ı düştüğü bu durumdan kurtarmak için şahı öldürmeyi karara alır.

Abbas Bey, Karabağ'da önemli devlet adamlarından biridir. Fakat Kaçar Şuşa'yı işgal edince onu kendine hizmetçi yapar. Kaçar'ın hakaretlerine dayanamayarak onun öldürülmesinde iştirak eder.

Bundan başka eserde, serdarlar, esirler ve çeşitli şehirlerin insanları da yer almaktadır.

2.6.3.3. Mekân ve Dekoratif Unsurlar

Yazar, oyunda çeşitli mekân unsurlarına yer vermektedir. Eserin bütün kısmında yalnız somut mekânlar kullanılmaktadır. Burada hem kapalı hem de açık mekâna rastlanılmaktadır. Birinci perdeyi yazar kapalı mekân tasviriyle başlar. Burada olaylar şahın Mazenderan'daki evinde geçer. Şaha ait olduğu için sahne dekorunun süslü olması kaçınılmazdır. Bundan başka dekorda merdivenin de bulunması, buranın en az iki katlı olmasından haber verir.

Oyunda kapalı mekâna üçüncü perdede bir daha yer verilir. Burada olaylar şahın Tahran'daki evinde geçer. Eserin ilginç noktalarından birisi de yazar, şahı sarayda değil, evde anlatır. Yazar sık sık kullandığı kapalı mekâna İkinci İrakli'nin bargâhında geçen olayları anlatırken yer verir ve burada da mekânın içeriğinden bahsetmez.

Yazar, kapalı mekâna son perdede de yer verir. Burada Kaçar'ın işgal ettiği Şuşa'daki evinin sahne dekorunu şöyle anlatır:

“Şuşa qələsi. Məhəmməd ağanın evində Ağə Məhəmməd şahın mənzili. Məclis ortadan iki bölünüb: sağ tərəfdə Səfərəli və Abbas bəy pişxidmətlərin otağı, sol tərəfdə Ağə Məhəmməd şah Qacarın yatacaq otağı. Otağın ortasında qırmızı ipək pərdə çəkilib. Pərdənin dalında Ağə Məhəmməd şah Qacarın taxtı qoyulub. Ağə Məhəmməd şah Qacar döşək üstündə əyləşib, yanında piysuz, qabaqda Hacı İbrahim xan ayaq üstündə durub.”¹⁴⁶

Hakverdiyev, oyunda kapalı mekânla beraber açık mekânlara da yer verir. Olaylar İran, Azərbaycan və Gürcistan'da geçer. Oyunun altıncı perdesindeki olaylar tam olarak açık mekânda geçer ve yazar dekoru şöyle təsvir edir: *“Tiflisin ətrafı. Pərdə qalxanda bərk top-tüfəng səsi gəlir. İkinci İrakli uca yerdə durub, yanında Tavad Amilaxvari, Tavad Maçabeli və üç ayrı sərkəddə¹⁴⁷”*. Yedinci perdenin başında isə yazar olayların Muğan çölündə geçtiğini anlatır. Çölde Kaçar'ın kurulan çadırlarından bahseder.

2.6.3.4. Zaman

“Ağə Məhəmməd Şah Qacar” tarixi dram olduğu üçün olaylar nesnel zamanda keçmektedir. Yazar eseri kaleme almadan önce birkaç yıl tarixi kaynakları araşdırır.

¹⁴⁶ Haqverdiyev, **age.**, s.193.

¹⁴⁷ **age.**, s.180.

Yalnız bundan sonra eseri kaleme alır. Eserde olaylar Kaçar'ın İran'da hâkimiyete gelmesiyle başlar ve onun Şuşa'da öldürülmesiyle biter.

Hakverdiyev oyunda kesin bir zaman belirtmez. Fakat anlattığı olaylar tarihte yaşanmıştır. Oyunda olaylar kronolojik sıralamayla geçmektedir. XVII. yüzyılın sonlarında cereyan eden tarihî olaylara yazar dramatik yönden yaklaşmaktadır.

Tarihe baktıkta ise Kaçar 1779 yılında hâkimiyeti ele alır. Bundan sonra parçalanmakta olan İran'ı birleştirir ve Kafkas'a doğru işgalci yürüyüşlere başlar. 1797 yılında ise Şuşa'da öldürülür.¹⁴⁸

2.6.4. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri

Trajedi daha çok İran'la bağlı olduğu için yazar özellikle Kaçar'ın dilinden sık sık Arap ve Farsça kelimelere, tamlamalara ve cümlelere yer vermektedir. Örnek olarak şunlar gösterilebilir: *“Fariq”, “istixasə”, “şir-jəyan”, “bain-həmə”, “rubəru”, “türfətüleyin”, “nabud”, “şayistə”, “zəhi”; “ənani səltənət”, “bəlayi nagahan”, “qibleyi aləm”, “xəyali xam”, “ihzari-təbəiyyət”, “dərbari-aliyə”, “bəndeyi-həqir”, “məruzi-hüzuri-ali”*.

Yazar diğer oyunlarında olduğu gibi bu oyununda atasözlerine ve deyimlere yer vermektedir. Fakat buradaki atasözleri ve deyimlerin nerdeyse tümü Farsçadır. Eserde özellikle Kaçar'ın dilinden söylenen atasözleri ve deyimler şunlardır: *“Səli ki, nikust əz bəharəş peydəst.”*, *“Əlaci-vaqiə piş əz vüqu, bayəd kərd.”* Yalnız bir yerde yazar, Murtaza Kulu Han'ın dilinden Azərbaycan Türkçesinde atasözü söyler: *“Qulaq asma, naxoş öləndən qabaq işıq verər”*.

Oyunda yazar birkaç yerde iki mısralık nazım türlerine de yer vermektedir. Bu şiirler de hepsi Farsçadır. Böyle şiirlere ilk olarak ikinci perdede rastlanılmaktadır. Burada Kaçar'ı esir alan kardeşi şöyle der:

*Hər on köhtər ki, bə mehtər sitizəd
Çinan üftəd ki, hərgiz bər nəxizəd.*¹⁴⁹

Dördüncü perdede bu kes Ağa Muhammet Şah Kaçar kardeşi Cafer Kulu Han'la konuşması sırasında iki mısralık şiir kullanır:

¹⁴⁸ Nailə Alışova, Adilə Abdullayeva, **Şuşa Həsərti**, M. F. Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, Bakı-2007, s.9.

¹⁴⁹ Haqverdiyev, **age.**, s.159.

*Rəiyyət çü bixəst, sultan dirəxt,
Dirəxt, ey pəsər, başəd əz bix səxt.*¹⁵⁰

2.7. KİMDİR MÜQƏSSİR

2.7.1. Eser Hakkında

“Kimdir Müqəssir” tiyatro eseri, 1909 yılında Kaspi matbaası tarafından Bakü’de basılmıştır. Abdurrahim Bey Hakverdiyev’in 1909 yılında kaleme aldığı bu vodvil, iki perdeden oluşmaktadır. Vodvilde genç çift, Mahmut ve Bahar’ın başından geçen olaylar anlatılmaktadır. Fakirlikten bıkan Mahmut ve Bahar hep zengin olmayı hayal ederler. Onlara bu imkânı Kasım Bey sunar. Fakat zengin olmaları için iki saat sabredemezler. Sonda yine fakir kalırlar. Bu yolla yazar, zengin olmak için insanın akıllı olmasının önemini vurgular. İnsanın başına ne gelirse hep merakı yüzünden geldiğini bu eserde dile getirir.

Bu vodvil, yazarın ünlü oyunları arasında yer almamasına rağmen bazı tiyatroların repertuarında hâlâ yer almaktadır.

2.7.2. Eserin Özeti

Oyunun birinci perdesi köyde, Mahmut’un evinde geçer. Köyde fakir bir hayat yaşayan Mahmut eşinden çok şikâyetçidir. Bu durumda yaşamalarının tek sorumlusunun eşi olduğunu düşünür. Fakat kendisi de odun toplamakta bile zorlanan tembel biri olarak bilinir. Yine bir gün odun kestiği sırada eşi pazardan eve dönmektedir. Mahmut, eşi Bahar’a böyle yaşamaktan usandığını ve bu durumun tek sorumlusunun o olduğunu söyler. Hatta eşine Âdem’le Havva’nın hikâyesini örnek vererek ailede yaşanan bütün felâketlere kadınların neden olduğunu anlatmaya çalışır. Bahar ise ona kendisini daha az suçlamayı; bunun yerine biraz çalışmayı önerir. Aralarında küçük bir tartışma çıksa da sonra barışırlar.

Evlerinin önünden geçerken eşlerin konuşmalarını duyan Kasım Bey, içeriye girer. O, zengin biri olduğunu; fakat mirasını bırakacak hiç kimsenin olmadığını söyler. Onların konuşmasını duyduğunu ve mirasının bir kısmını onlara bırakmayı düşündüğünü söyler ve bir saat sonra evinde beklediğini bildirerek gider.

İkinci perdede olaylar Kasım Bey’in evinde geçer. Mahmut ve Bahar’ı karşılayan Kasım Bey, onları içeri davet eder. Gördükleri evin onlara mahsus olabileceğini bildirirken tek bir şart öne sürer. O da odada bulunan üstü kapalı kabi

¹⁵⁰ age., s.173.

açmamalarıdır. Açtıkları takdirde kendi evlerine geri dönecekleri yönünde uyarır ve üç saat sonra geri geleceğini söyleyerek gider.

İlk iki saatte sofradaki yemeklerden tadarak eğlenen çift, üstü kapalı olan kaba hiç bakmazlar. Onlar artık zengin olmalarının sevincini yaşarlar. Fakat iki saat sonra üstü kapalı kap, Bahar'ın ilgisini çekmeye başlar. Bahar kaba yaklaşmak isterken eşi ona bağırarak oradan uzaklaşmasını ister. Bir türlü rahat duramayan Bahar, eşiyle kavga eder. Onun ısrarına dayanamayan Mahmut, üç saat dolmadan kabı açar. Kabın içinden bir kuş çıkarak odada uçmaya başlar ve bütün çabalara rağmen onu yakalayamazlar. Üç saat sonra Kasım Bey gelir ve kabın boş olduğunu görünce onları evinden gönderir. Bahar ve Mahmut ise üzüntülü bir şekilde evlerine geri dönerler.

2.7.3. Eserin Yapı Özellikleri

2.7.3.1. Olay Örgüsü

Serim: Birinci perdenin başında Mahmut evinin bahçesinde odun kırar. Odun sert olduğu için onu kırmakta zorluk çeker. O, yaşadığı bütün zorluklara fakirliğin neden olduğunu düşünür. Fakir olduğu için de eşini suçlar. Bu sırada eşi gelir ve kendisini suçladığı için sinirlenir. Eşi Bahar da buna karşılık Mahmut'u tembellikle suçladığında, aralarında küçük bir kavga yaşanır.

Çatışma: Mahmut ve Bahar barıştıktan sonra, Kasım Bey evlerine gelir. Kasım Bey gibi zengin birini evlerinde gören çift şaşırır. Bey, onların tartışmasını duyduğunu ve onlara zengin olmak için yardımda bulunmak isteğini söyler ve onları evine davet eder. Mahmut eşiyle beraber Kasım Bey'in daveti üzerine evine giderler. Kasım Bey kimsesi olmadığı için mal varlığının bir kısmını onlara hediye etmek ister. Fakat bunun için onların önüne bir şart koyar. Üç saat içinde üstü kapalı kaba dokunmamalarını tembih eder; eğer bu kabı açarlarsa onlara hiçbir şey vermeyeceğini söyler.

Kasım Bey gittikten sonra, eşlerin dikkatini sofradaki yiyecek ve içecekler çeker. Dolayısıyla bu kapla hiç ilgilenmezler ve karınları doyduktan bir süre sonra, zenginliğin tadını çıkarmaya başlarlar.

Düğüm: Belli bir süre sonra üstü kapalı kap, Bahar'ın dikkatini çekmeye başlar. O, merak ettiği için kabın üstünü açmaya çalışır. Fakat Kasım Bey'in uyarısını hatırlatan eşi, ona izin vermez ve bu yüzden aralarında kavga başlar. Bahar

eğer onu açmazlarsa öleceğini söyler. Eşinin yere düşerek bayıldığını gören Mahmut, kabın açılmasına ikna olur. Kabı açınca içinden bir kuşun çıktığını görürler. Kasım Bey gelmeden kuşu yakalamaya çalışsalar da başarılı olamazlar.

Çözüm: Kasım Bey üç saat sonra evine döner ve kabın açıldığını görür. Kabı açtıkları için Mahmut ve Bahar’a kendi mirasını bırakmayacağını bildir. Verdikleri söze sadık kalmadıkları için zenginlikten mahrum olurlar. Sonunda fakir bir şekilde beraber evlerine dönmek zorunda kalırlar.

2.7.3.2. Kişiler Kadrosu

2.7.3.2.1. Merkezî Kişiler

Yazar, oyunda üç karaktere yer vermektedir. Bu karakterlerden Mahmut ve Bahar merkezî karakterlerdir. Mahmut, köyde fakir hayat yaşayan tembel biridir. O, çalışmamakla beraber yaşam tarzından her zaman şikâyet eder. Geldiği bu duruma göre ise hep eşini suçlar. Çalışmayı sevmemesine rağmen köyün diğer erkeklerinden farklı olarak eşini hiçbir zaman dövmez, ona sadık kalır. Eşinden farklı olarak daha sabırlı ve temkinli biridir. Bütün çabalarına rağmen eşini kabı açmaması yönünde ikna edemez.

Bahar, Mahmut’un eşidir. Genç kadın, zorlu yaşam tarzına alışmış eşinin tembelliğinden hiç de rahatsız olmaz. Fakat fakir oldukları için kendisi suçlandığında eşiyle hep kavga eder. Bütün anlaşmazlıklara rağmen eşinden memnun olduğunu şöyle dile getirir:

“Qoyasan elə axşamadək özündən gop vurb danışa, iş görməz, güc görməz, elə zoru verir çənəsinə. Deyəndə də tənbəlsən, atını, itini alıqlayır, düşür mənim üstümə. Tənbel olmasa, əvəzi yoxdur. Heç indiyədək bir dəfə mənim üstümə əl qalxızmayıb. Özgə kişilər övrətlərini gündə bir döyürlər, amma bu mənə heç bir çırtma da vurmur.”¹⁵¹

Bahar aynı zamanda çok sabırsız iradesiz biridir. O, Bey’in verdiği süreye dayanamaz ve kabın açılması konusunda ısrarcı olur. Hatta eşini onu terk etmekle korkutur. Sonunda bu gereksiz isteği yüzünden Kasım Bey’in vaat ettiği mal ve mülkten mahrum olurlar.

¹⁵¹ age., s.203.

2.7.3.2.2. Yardımcı Kişi

Kasım Bey, belli bir mal ve mülke sahip biridir. Fakat kimsesiz olduğu için mirasını bırakabilecek biri yoktur. Zengin olmasına rağmen cömerttir ve fakirleri kendinden aşağı görmez. Onlara karşı oldukça saygılı davranır. Hatta malını, mülkünü fakir bir aileye dağıtmaktan bile çekinmez.

2.7.3.3. Mekân ve Dekoratif Unsurlar

Yazar, oyunun birinci perdesin açık mekân, ikinci perdesinde ise kapalı mekân kullanmaktadır. Birinci perdenin başında yazar sahne dekorundan şöyle bahseder: *“Kənd. Mahmudun evinin qabağı. Sol tərəfdə evin qapısı, qapının yanında bir cəhrə qoyulub. Evin qabağı bağdır. Sağ tərəfdə, ağacın altında bir kötük var və kötiyün yanında neçə dənə odun. Mahmud odun yarır.”*¹⁵²

Kapalı mekâna ikinci perdede yer verilir. Perdenin başında sahne dekoru; Kasım Bey’in evindeki oda şöyle anlatılır: *“Qasım bəyin evində bir otaq. Otağın ortasında stol qurulub, stolun üstündə hər növ xərəklər və şərbətlər. Otağa xalılar salınıb və yumşaq divan və kürsülər qoyulub. Sol tərəfdə girdə stolun üstündə ağzı örtülü bir qab var. Mahmud və Bahar daxil olur.”*¹⁵³

2.7.3.4. Zaman

Yazar, oyunda nesnel zamana yer verir ve belli tarih sunmaz. Olaylar bir gün, hatta birkaç saat içinde ortaya çıkar ve biter. Mahmut ve Bahar, Bey tarafından evine davet edilir. Kasım Bey onlara üç saatlik bir zaman dilimi ayırır. Bu zaman dilimi içinde yazar okuyucuya ne kadar süre kaldığını her saat başında hatırlatır. Mahmut ilk başta sürenin çabuk geçtiğine sevinir ve şöyle der: *“Şüşəsini götür çək başına. Bir az tök ver nədir, ay səfeh? Bunlar hamısı bizim ixtiyarımızdadır. Bircə ağzı örtülü qabdan savay. (Saat iki dəfə vurur). Gör vaxt nə tez keçir? Saatın biri heç bilmədik nə tövr keçdi.”*¹⁵⁴

Verilen üç saatlik süre dolmadan Mahmut, eşi Bahar’ın ısrarıyla kabı açar. Üç saat sonunda Kasım Bey gelir ve onların sözlerini tutmadığına şahit olur. Böylece onları evinden uğurlar.

¹⁵² age., s.198.

¹⁵³ age., s.205.

¹⁵⁴ age., s.207.

2.7.4. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri

“Kimdir Müqəssir” oyununda, yazar diğer eserlerinden farklı olarak Farsça ve Arapça kelimelere fazla yer vermemektedir. Yazarın kullandığı dil, günümüz Azərbaycan Türkçesinde rahat bir şekilde anlaşılmalıdır. Hakvediyev oyunda halkın kullandığı deyimlere sık sık yer vermektedir: *“İlan dili çıxartdı.”*, *“Ayaqlarım tökülür.”*, *“Göyşək mal kimi o yan-bu yana tutursan”*, *“Başımı daşın böyüyünə döymüşəm.”*, *“Çörək bacadan düşür.”*, *“Qarım sabunsuz araba çarxı səsi verir.”*, *“Atını, itini alıqlayır”*. Bundan başka halk içinde kullanılan beddualara da rastlanılmaktadır: *“Evi yıxılmış!”*, *“Başın batsın!”*, *“Allah səni döysün!”* vb.

Yazar, diğer dramlarından farklı olarak bu eserde argo kelimeler daha çok kullanılmaktadır. Bu tip kelimeleri vermekle yazar, eserin dilini orijinal tutmaya çalışmaktadır. Argo kelimeler, Mahmut ve Bahar’ın kendi aralarındaki konuşmalar sırasında geçmektedir: *“qələt eləmişəm”*, *“cəhənnəmə istəsin”*, *“qanmaz”*, *“axmaq”*, *“səfeh”*.

2.8. AC HƏRİFLƏR

2.8.1. Eser Hakkında

“Ac Həriflər” tiyatro eseri, 1911 yılında “Orucov Qardaşları” matbaası tarafından Bakı’de basılmıştır. Abdurrahim Bey Hakverdiyev’in 1911 yılında kaleme adlıığı bu komedi, bir perdeden oluşmaktadır.

Oyunda küçük bir lokanta sahibi olan Hasan’ın müşterileri tarafından nasıl aldatıldığı ve düştüğü komik durumlar anlatılmaktadır. Bundan başka yazar, çok küçük miktarda parayı ödememek için çeşitli yalanlar uyduran devlet memurlarını, beyleri ve tiyatro oyuncularını satirik bir üslupla eleştirir. Özellikle yazarın oluşturduğu Mirza Mahmut karakteri, dönemin bazı gazetecilerine yönelmektedir. Nitekim “İftira” adlı gazetede çalışan bu muharrir, etrafındakileri kendi makaleleriyle korkutur. Yazar, bu karakter vasıtasıyla dönemin bazı muharrirlerine gönderme yapmaktadır.

Çar Rusya’sı döneminde yazılmasına rağmen “Ac Həriflər” günümüzde de aktüelliğini korumaktadır. Oyun, 1992 yılında Azərbaycan Devlet Televizyonu tarafından filme uyarlanmıştır.

2.8.2. Eserin Özeti

Olaylar kebabçı Hasan'ın lokantasında geçmektedir. İbrahim Bey, lokanta sahibi Hasan'ı oturduğu masaya çağırır ve ondan hesabı ister. Hesabı öğrendikten sonra üzerinde para olmadığını, yarın diğer borcuyla beraber bütün borcunu kapatacağına dair söz verir. Hasan, ona itiraz edince kendisini iterek lokantadan gider. Daha sonra lokantadaki müşterilerden Latif, Zerbali'yi çağırarak ondan borç ister ve ay sonunda faiziyle ödeyeceğine söz verir. Latif, lokantadaki hizmetçiden aldığı borçla Hasan'a hesabı öder.

Hasan, Latif'i sevinçli bir şekilde uğurladıktan sonra tiyatro oyuncuları Hüseyin ve Veli lokantaya gelir. Hasan'dan alkollü içecek isterler. Hasan, bunun mümkün olmadığını ısrarla bildirir. Oyuncular o zaman başka lokantaya gidecekleri konusunda onu uyarırlar. Müşterilerini kaybetmek istemeyen Hasan, onları mutfağa davet eder. Mirza Mahmut arkalarından onlara seslenir ve kendisini davet etmedikleri için onları gazetede rezil etmekle tehdit eder. Oyuncular onun kollarına girerek mutfağa götürürler. Daha sonra ellerinde ekmek ve peynir mutfaktan çıkarak masaya geçerler.

Ortalık sakinleştiği sırada, Mirza Mahmut bağırarak Hasan'ı yanına çağırır. Ona etin içinde fare kuyruğunun bulunduğunu ve ülkede veba, taun gibi hastalıkların ortaya çıkmasında Hasan'ın lokantasının bizzat rolü olduğunu bildirir. Bunu makalesine yazmakla Hasan'ı tehdit eder. Veli ve Hüseyin ne yapacağını bilemeyen Hasan'ı masalarına çağırarak ona, Mirza Mahmut'a rüşvet vermesini tavsiye ederler. Önce parayı kabul etmeyen Mirza Mahmut, daha sonra parayı alarak lokantadan gider.

Hasan, Mirza Mahmut'tan kurtulduktan sonra müşterilerden Ahmet, onu yanına çağırarak borcunu öder. Ahmet'in sadece içtiği çayın parasını ödediğini gören Hasan, ondan giden arkadaşının da parasını ödemesini ister. Ahmet ise başkasının parasını ödemeyeceğini bildirir. Bu durumda Hasan, hizmetçisi Zerbali'yi suçlu görür ve ona ağır hakaretler eder.

Hasan, Zerbali ile birlikte mutfağa gittikten sonra Hüseyin ve Veli para vermemek için önceden kurdukları planı hayat geçirmeye başlarlar. Onların aralarında kavga ettiğini gören Hasan, hemen mutfaktan gelir. Kavganın büyüdüğünü gören Hasan, onlardan para istemez ve gitmelerini rica eder. Onlar gittikten sonra

Salman ve Süleyman yemeklerini bitirir ve gitmek isterler. Fakat hiçbirinde hesabı ödemek için para bulunmaz ve Hasan'ın gözlerini kapatarak hangisini yakalarsa parayı da ondan almasını rica ederler. Hasan'ın gözlerini kapattıktan sonra lokantayı terk ederler. Hasan, Zerbali onun gözlerini açtığı anda, aldandığını anlar ve bütün sinirini hizmetçisinden çıkarır.

2.8.3. Eserin Yapı Özellikleri

2.8.3.1. Olay Örgüsü

Serim: Olaylar, Hasan'ın lokantasında geçmektedir. Yemeğini bitiren İbrahim Bey hesabı ister ve üstünde parası olmadığı için Hasan'dan borcunu veresiye defterine yazmayı rica eder. Hasan, onun daha önce de para ödemediğini vurgulayarak hesabı ödemesini talep eder. İbrahim Bey, parayı ödemediği için aralarında münakaşa yaşanır ve kendisi lokantadan gider. Bunun üzerine her zaman olduğu gibi Hasan yine sinirini hizmetçisi Zerbali'den çıkarır.

Çatışma: Tiyatro oyuncular, Hüseyin ve Veli lokantaya gelir. Onlar, Hasan'dan alkol getirmesini talep ederler. Hasan Müslüman olduğu için lokantasında alkol bulunmadığını söyler. Oyuncular onu, başka lokantaya gitmekle tehdit ettikleri için Hasan, onları gizlice mutfağa götürmek ister. Yaşananları sessiz bir şekilde izleyen Mirza Mahmut, onu içki içmeye davet etmedikleri içi için de gazetesinde rezil etmekle tehdit eder. Gazetede rezil olmamak için Hüseyin ve Veli onun kollarından tutarak mutfağa götürürler. Orada içki içtikten sonra geri dönerler.

Düğüm: Mirza Mahmut, hesabı ödememek için bahane arar ve bulur. Hasan'ı yanına çağırarak yemeğine fare atıldığını iddia eder. Hatta ülkede yayılan veba ve taun hastalığının böyle oluştuğunu söyler ve bundan dolayı Hasan'ı, gazetesinde rezil edeceğine yemin eder. Hasan, bu durumda çaresiz kaldığı için ne yapacağını bilemez. Hüseyin ve Veli'nin tavsiyesiyle Mirza Mahmut'a para teklif eder. Fakat Mirza Mahmut, vicdanlı insan olduğunu bildirerek rüşveti kabul etmez. Yalnız oyuncuların ısrarıyla parayı kabul eder ve lokantayı terk eder. Daha sonra Hüseyin ve Veli yemekleri bittikten sonra hesabı ödememek için aralarında yalandan kavga etmeye başlarlar. Arlarındaki kavganın büyüdüğünü gören Hasan onları zorla lokantadan çıkarır ve para bile istemez.

Doruk Noktası: Salman ve Süleyman yemeklerini bitirdikleri için lokantadan gitmek isterler. İlk başta her ikisi hesabı ödemek için adeta yarışa

girerler. Fakat sonradan ikisinin de lokantaya ödeyecek kadar paralarının olmadığı ortaya çıkar. Bu yüzden aralarında anlaşarak Hasan'ı yanlarına çağırırlar. Hasan'ın gözlerini mendille kapatırlar ve onlardan ilk önce hangisini yakalarsa hesabı da onun ödeyeceğini söylerler. Bu yalana inanan Hasan, razı olur ve gözlerini kapatınca Salman ile Süleyman oradan kaçıp giderler.

Çözüm: Hasan, Salman ve Süleyman'ın hâlâ orada bulunduğuna inandığı için onları gözü kapalı şekilde armaya devam eder. Zerbali, oraya gelir ve Hasan onu yakaladığı için sevinir. Fakat Hasan, Zerbali gözünü açtığında aldatıldığını anlar ve sinirini yine Zerbali'den çıkarır.

2.8.3.2. Kişiler Kadrosu

2.8.3.2.1. Merkezî Kişi

Hasan, küçük bir lokanta sahibidir. Olaylar onun lokantasında geçer. Buraya gelen müşteriler hesabı ödememek için çeşitli bahaneler uydururlar. Geçimini bu lokantadan sağlayan Hasan, her şeye inan “saf” bir karakter olduğu için müşterilerinin yalanlarına hep aldanır. Bütün bunlar yüzünden zarara uğrar ve hiç kimseye bir şey diyemediği için sürekli hizmetçisi Zerbali'yi azarlar.

2.8.3.2.2. Yardımcı Kişiler

Zerbali, Hasan'ın hizmetçisidir. Sahibine karşı hiçbir zaman kusur etmez ve ona karşı hep saygı gösterir. Eğitimsiz olan bu genç, müşterilerin her türlü yalanına inanır. Hatta hesabı ödeyebilmesi için müşteriye borç bile verir. İstemeden yaptığı bu hatalar yüzünden sahibi tarafından hakaretlere maruz kalır. Hasan, sürekli onu işten kovmakla tehdit eder.

İbrahim Bey, Çar Hükümetinde memurluk yapan kendini beğenmiş biridir. Memur olmasına rağmen cimrilik yaparak lokantaya olan borcunu ödemez. Maaşını kumarda kaybettiğini söyleyerek Hasan'ı aldatır.

Mirza Mahmut, “İftira” gazetesinin muharriridir. Etrafındakileri şantaj etmekle para kazanır. Kendisi hakkında şöyle der:

“Bəli, Mirzə Mahmudam, necə Mirzə Mahmud? ‘İftira’ cəridəsinin məşhur mühərriri. Mən, əlbəttə, gərək öz hisfzi-səhhəti üçün müqəyyəd olanları müttələ edəm. İştə, sabah ‘İftira’nın əvvəlinci səhifəsində yüz sətirdən ibarət bu sərlövhəli məqaləni oxuyarsan: ‘Təxribi-mədəhayi-xələyiq, yaxud kotlet

içində siçan quyruğu`. O məqaləni oxuyanlar hamısı belə məbdəyi-imrazdan əlbəttə ictinab edərlər.”¹⁵⁵

Veli ve Hüseyn, Bakü'de tiyatro kumpanyalarının birində oyunculuk yaparlar. İçki düşkünə olan bu oyuncular, Hasan'ı onlara alkol vermeyeceği taktirde lokantadan gitmekle tehdit ederler. Oyunculuk maharetlerini lokantada da gösterecek hesabı ödemeden gitmeyi başarırlar.

Süleyman, birkaç yıl Sibirya'da çalıştıktan sonra işindeki noksanlar yüzünden orayı terk etmek zorunda kalır. Yalnızca yol parasını biriktirerek memleketine dönmeyi başaran Süleyman fakirlik içinde yaşadığı için, cebinde hesabı ödemeye bile parası yoktur.

Latif, kurnaz ve yalancı biridir. Lokantada yemek yedikten sonra borcu ödemek için hizmetçiyi aldatarak ondan borç alır. Hizmetçiden aldığı parayla Hasan'a hesabı öder.

Rıza, Ahmet ve Samet de diğer misafirler gibi lokantada hesabı ödememek için çeşitli yalanlar ve bahaneler uydururlar.

2.8.3.3. Mekân ve Dekoratif Unsurlar

Yazar, eserde açık mekâna yer vermez. Komediye olaylar yalnız kapalı mekânda; Hasan'a ait lokantada geçer. Yazar, küçük bir lokantaya sahip Hasan'ın mekânının dekorunu eserin başında şöyle anlatır:

“Kababçı Həsənin dükanı. Beş dənə qırmızı süfrə ilə örtülmüş stol qoyulub, ikisi müqabildə, ikisi daldə, biri ortada. Dükanın iki qapısı var: biri ortadan küçə qapısı və sağ tərəfdən mətbəx qapısı. Müqabildə, sağ tərəfdə qoyulmuş stolun dalında üzə camaata tərəf İbrahim bəy əyləşib. Dal stolların birində Lətif və Səməd, ortalıqda Rza əyləşiblər. Hamı çörək yeməyə məşğuldurlar. Mətbəxdən dəhra-taxta səsi gəlir.”¹⁵⁶

Bundan başqa komedide mutfaktan da sık sık bahsedilmesine rağmen içeriğiyle ilgili hiçbir bilgi verilmemektedir. Yazar, sadece Hasan'ın ve hizmetçisi Zerbali'nin mutfakta bulunmasından bahseder. Bundan başqa müşterilerden, Veli ve Hüseyn alkol içmek için mutfığa geçtiği de eserde anlatılmaktadır. Mutfak dışında, adı geçen adı geçen mekânlar arasında Sibirya

¹⁵⁵ age., s.218.

¹⁵⁶ age., s.212.

da yer almaktadır. Burada Süleyman, arkadaşına orada geçirdiği yıllardan bahseder.

2.8.3.4. Zaman

Yazar, oyunun başında zamanla ilgili kısa bilgi vermektedir. Olayların XX. yüzyılın başlarında geçtiğinden kendisi şöyle bahseder: “*Əhvalat keçir kababçı Həsənin dükanında, bizim əsrimizdə.*”¹⁵⁷ Komedide, yazar nesnel zaman kullanmaktadır. Hasan’ın lokantasındaki sıradan bir gün anlatılmaktadır. Yazar, komedideki olayları sırayla belli bir zaman diliminde okuyucuya ulaştırmaktadır. Vaka bir gün içinde başlar ve o günde de biter.

Abdurrahim Bey Hakverdiyev, 1911 yılında kaleme aldığı bu eserde yaşadığı dönemi anlatmaya çalışmaktadır. Molla Nasrettin mecmuasına 1907 yılında katıldıktan sonra komedi eserleri de yazmaya başlayan yazar, bu oyunda da olayların 1907-1911 yılları arasındaki bir zaman diliminde geçmektedir.

2.8.4. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri

Abdurrahim Bey Hakverdiyev, kaleme aldığı bu komedide, Molla Nasrettin dergisi ekoluna sadık kalarak satirik üsluba yer verir. Gerçekçi eleştirel yolla dönemin sıkıntılarını dile getirir¹⁵⁸. Komedi, halkın anlayacağı bir şekilde kaleme alınır. Hatta yazar, “Mirza Mahmut” karakteri vasıtasıyla bu eserde halkın anlayacağı dilde konuşmayan aydınları eleştirir. Yazar, diğer eserlerinde olduğu gibi burada da deyim ve atasözlerine sık sık yer verir: “*Qaş-qabağını turşuladıbsan.*”, “*ürək qısmaq*” vb. Bundan başka yazar, eserde argo kelimelere de sık sık yer vermektedir: “*Sürük*”, “*gədə*”, “*zəhrimar*”, “*cəhənnəmə ver, gora ver*” vb.

Yazar, eserde daha çok dönemin şartlarına uygun olarak Rusça kelimeler kullanmaktadır. Bunlardan bazısını kinayeli şekilde kullansa da diğerleri daha çok halk içinde kullanılan kelimelerdi: “*Xozeyn*”, “*çortkə*”, “*spiçka*”, “*porsiya*”, “*qaradavoy*”, “*şpiyonluq*”, “*julik*”, “*konka*”... Bununla beraber yazar, eserde azda olsa günümüz Azərbaycan Türkçesinde kullanılmayan Arapça ve Farsça kelimelere ve tamlamalara yer vermektedir: “*Xub*”, “*imrazi-misriyyə*”, “*mənafeyi-şəxsiyyət*”, “*cifeyi-dünya*” ve diğer kelimeler örnek gösterilebilir.

¹⁵⁷ age., s.212.

¹⁵⁸ Məmməd.T.Q, “XX Əsr Azərbaycan Tənqidi Realist Dramaturgiyası”, **Azərbaycanşünaslığın Aktual Problemləri**, Bakı Slavyan Universiteti, 5-7 may 2015-ci il, s.265.

2.9. XƏYALƏT

2.9.1. Eser Hakkında

“Xəyalət” tiyatro eseri, 1911 yılında “Orucov Qardaşları” matbaası tarafından Bakü’de basılmıştır. Bir perdeden oluşan “Xəyalət” piyesini yazar, 1911 yılında kaleme alır. Piyes, yazarın kendine üstat bildiği Mirza Fethali Ahnudzade’nin doğumunun 100. yılına armağan edilmektedir.

Oyunda, Mirza Fethali Ahundzade’nin zorlu geçen hayatı anlatılmaktadır. Ömrünün son yıllarına kadar halkın aydınlanması yolunda mücadele eden Ahundzade, hep zorluklarla karşılaşır. Bu yolda ona beyler, ağalar ve sahte din adamları karşı çıkar; kendisini kâfirlikle ve halkın ahlakını bozmakta suçlarlar. Fakat Mirza Fethali, mücadelesinden hiçbir zaman vazgeçmez. Her zaman halkının yanında olur ve ömrünün sonuna kadar onlara hizmet eder. Sonunda mücadelesinin bir sonucu olarak oyunu ilk kez Azerbaycan tiyatrosunda sahnelenir. Bundan duyduğu mutluluk ise ona bütün sorunlarını unutturur.

Bu oyunla birlikte Abdurrahim Bey Hakverdiyev’in, Mirza Fethali Ahundzade’yle ilgili birçok araştırmaları ve makaleleri bulunmaktadır. Oyun ilk kez yazıldığı yıl, Ahundzade’nin doğum gününde sahnelenir.

2.9.2. Eserin Özeti

Olaylar Mirza Fethali Ahundzade’nin Tiflis’teki evinde geçer. Halkını aydınlatmaya çalışan Mirza Fethali, bu yolda hep zorluklarla karşılaşır. Oyun, Mirza Fethali’yle kitap dağıtıcı arasındaki diyalogla başlar. Kitap dağıtıcısı, Mirza Fethali’ye kitaplarının hiçbirinin ücretsiz olmasına karşın Müslümanlar tarafından alınmadığını bildirir. Hatta mollaların halka bu kitapların okunmasının günah olduğunu söylediklerini ifade eder. Kitapların yalnız birkaç Ermeni’nin dikkatini çektiğini söyler ve gider. Kitapçı gittikten sonra, Mirza Fethali’nin oğlu Reşit gelir ve babasına okula rahat gidip gelemediğinden ve herkesin hakaretlerine maruz kaldığından şikâyet eder. Mirza Fethali, oğluna sabretmesini tavsiye eder ve onu annesinin yanına gönderir.

Raşit, gittikten sonra Hatem Han Ağa sinirli şekilde odaya girer ve Mirza Fethali’ye eserinde neden kendi adını geçirdiğini sorar. Bu konuda Mirza Fethali’yi tehdit eder ve diğer beyleri de onun üzerine kışkırtacağına yemin eder. Mirza Fethali, hizmetçilerinin yardımıyla onu evden çıkarmayı başarır. Daha sonra kendisini

kürsüsüne bırakarak üzgün halde oturur. Bu sırada hizmetçisi, Hacı Kara'nın geldiğini söyler. Hacı Kara, odaya girerek onunla selamlaşır. Mirza Fethali, Hacı Kara'ya kavga yapmaya geldiğini mi sorar. Hacı Kara, ise sadece ona küstüğünü ve isminin eserinde geçmesinden rahatsız olduğunu söyler. Mirza Fethali, onun gönlünü alarak onu evden gönderir.

Mirza Fethali, kendi-kendine konuşurken dışarıdan bağırıtı sesleri gelir. Derviş Mesteli Şah, sinirli şekilde odaya girer ve Mirza Fethali'yi tehdit etmeye başlar. Mirza Fethali, kendisinden özür diler ve eserden ismini çıkaracağına dair ona söz verir. Yalnız bundan sonra sakinleşen Derviş Mesteli Şah evden gider. Derviş uğurlayan hizmetçi geri döndüğünde, Ahundzade'ye Molla İbrahim Halil'in geldiğini söyler. Molla İbrahim Halil, Mirza Fethali'ye ağır hakaretler ederek kendisini kimya ilminden habersiz olmakla itham eder. Mirza Fethali ise ona insanları aldatmaktan vazgeçmesini tavsiye eder. Molla İbrahim, evden çıktığında dışarıdan bağırıtı sesleri gelir. Bu sırada hizmetçi Bakü'den mektup geldiğini haber verir. Mektupta Hasan Bey Melikov, Mirza Fethali'nin eserini sahnelediklerini yazar. Bu durma çok sevinen Mirza Fethali, kötü günlerin biteceğini umar.

2.9.3. Eserin Yapı Özellikleri

2.9.3.1. Olay Örgüsü

Serim: Olaylar Mirza Fethali'nin kitapçıyla konuşmasıyla başlar. Mirza Fethali kitaplarının halka dağıtılıp dağıtılmadığını sorar. Kitapçı, eserlerin halk tarafından fazla ilgi çekmediği için çoğunu geri getirdiğini bildirir. Bunun üzerine üzülmeye rağmen Mirza Fethali, hâlâ halkın geleceğine umutla bakar.

Çatışma: Raşit yüzü solgun bir şekilde eve girer. Babasına dışarıdaki insanlar tarafından takip edildiği için korktuğunu ve onun (babası Ahundzade'nin) Müslüman olmadığı gerekçesiyle kendisine baskılar yapıldığını söyler. Mirza Fethali, onu sakinleştirerek annesinin yanına gönderir.

Düğüm: Hatem Han Ağa, adının tiyatrodan geçmesinden dolayı sinirli şekilde Mirza Fethali'nin evine gelir. Ona bundan dolayı rahatsızlığını bildirir. Onu daha çok sinirlendirense ailesinin de bu oyunda adının geçmesidir. Bu eserden dolayı Mirza Fethali'yi tehdit ederek gider.

Hatem Ağa'nın ardından Hacı Kara odaya girer ve Fakat Mirza Fethali'ye işi düştüğü için onuna karşı sert bir üslup kullanmaz. Sadece, adı eserde geçtiği için

rahatsız olduğunu belirtir. Mirza Fethali, Hacı Kara'nın elinden alınan eşyaların geri verilmesinde yardımcı olacağına dair söz verir. Bundan sonra Hacı Kara gider. Hacı Kara gittikten sonra sinirli şekilde Derviş Mesteli Şah gelir. İlk başta Mirza Fethali'yi onun olağanüstü güçlerine inanmadığı için tehdit eder. Daha sonra Mirza Fethali onun güçleri karşısında kendisinin ve toplumun aciz kaldığını itiraf eder. Derviş, yalnız bundan sonra onu affettiğini söyler ve gider. Onun ardından Molla İbrahim Halil gelir ve Mirza Fethali'nin kendisiyle alay ettiğini iddia ederek kendisinden özür dilemesini talep eder. Aksi takdirde halkı onun üzerine kışkırtmakla tehdit eden İbrahim Halil, dışarıya çıkararak halka Mirza Fethali'nin kâfir olduğunu beyan eder.

Doruk Noktası: Dışarıda bağırıtı sesleri gelir. Reşit, korktuğu için babasının yanına gelir ve insanların neden onları tehdit ettiğini sorar. Mirza Fethali, onu sakinleştirir ve teselli eder.

Çözüm: Bakü'den mektup gelir. Hasan Bey, mektupta Mirza Fethali'yi eseri ilk kez ana dilinde sahnelendiğini için tebrik ederler. Mirza Fethali, bu haberden dolayı mutlu olunca yaşanan bütün olumsuzlukları unuttur.

2.9.3.2. Kişiler Kadrosu

2.9.3.2.1. Merkezî Kişi

Mirza Fethali, artık yaşlanmış ömrünün son günlerini yaşamaktadır. Bütün ömrü boyu halkının aydınlanması için çaba gösterir. Fakat hep tehditlere ve hakaretlere maruz kalır. Bütün yaşanan olumsuzluklara rağmen o, halkının geleceği için umutludur ve bir gün her şeyin değişeceğine inanır:

*“Mən millətimin gələcəyinə və xoşbəxt günlərinə xatircəməm
və bu xəyalla da ölüb gedəcəyəm. Hər bir qaranlığın axırı işıqdır
və mənim millətim də yaqinimdir ki, zülməti-əbədi içində deyil,
onun da bir işıqlı günləri var. O vədə öz babalarının əməllərindən
xəcalət çəkib, xeyirxahları ilə bədxahlarını, əlbəttə, tanıyacaqlar.
Arzu edirəm ki, mənim tək təkfir olanların qədəri çox olaydı,
bəlkə millətin işıqlı günü tez gələydi.”¹⁵⁹*

Hakverdiyev'in, Ahundazade'ye duyduğu rəğbet yazdığı bu biyografik eserde açıqça görülməkdədir. Yazar, üstat olaraq gördüğü ve kendi perspektifindən yanaştığı

¹⁵⁹ Haqverdiyev, **age.**, s.225.

Ahundzade'nin hayatının son dönemlerini anlatmaya çalışmaktadır. Oyun biyografik bir eser olduğundan onun tarafsız bir şekilde yazıldığını söylemek zordur.¹⁶⁰

2.9.3.2.2. Yardımcı Kişiler

Reşit, Mirza Fethali'nin on beş yaşında okulda eğitim alan oğludur. Babasının edebî faaliyetleri nedeniyle toplumda baskılara ve hakaretlere maruz kalır ve bu durumdan etkilenir. Fakat babasının nasihatlerini hep dinler ve eğitimine devam eder.

Hatem Han Ağa, Karabağ'ın zengin beylerinden biridir. Ahundzade, onu kendi eserinde karakter olarak canlandırmıştır. Eserde olduğu gibi hayatta da oldukça zalim, aynı zamanda da cahil bir karakterdir. Bu yüzden, Mirza Fethali'yi eserinde kendi adını geçirdiği için tehdit eder ve bu duruma tahammül edemediğini söyler.

Hacı Kara, Ağcabedi bölgesinde yaşayan cimri bir tüccardır. Cimriliğiyle ün kazanan bu tüccarı, Mirza Fethali dramlarının birinden başkahraman olarak canlandırır. Bu duruma sinirlense de kendi çıkarları olduğu için Mirza Fethali'ye bir şey söylemez.

Derviş Mesteli Şah, insanları kandırarak para kazanır. “Derviş” adı altında halktan para toplamakla ve büyü yapmakla meşhur olur. Halk, onun Paris'i patlatacak kadar olağanüstü bir güce sahip olduğuna inanır. Kendisinin bu yalanlarını eserinde ifşa eden Mirza Fethali'yle konuşmasında kendi kudretinden şöyle bahseder:

“Mənim buraya gəlməkdən muradım sənə öz qüvvətimi sübut etməkdir. Mən sənənin bu evini başına uçurdaram, o vədə ağlın başına gələr və inanarsan ki, Parisi də uçurmuşam! Mən bu saat elə burada, bu otağın içində bir dairə çəkib əyləşərəm o dairədə, başlaram şah nəfəri çalmağa. Onda görərsən ki, necə sənənin evin tar-mar olub başına uçar.”¹⁶¹

Molla İbrahim Halil, kimya ilminde başarılı bir bilim adamı olduğunu iddia eder. İnsanları aldatarak paralarını elinden alır. Kendini Doğu ve Batıdaki bilim adamlarıyla kıyaslar. Hatta bazı yönleriyle kendisini onlardan üstün gören Molla

¹⁶⁰ Mustafa Apaydın, “Biyografik Romanlar ve Türk Edebiyatında Biyografik Romanın Gelişimi Üzerine Bazı Gözlemler”, **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.7, 2001, s.166.

¹⁶¹ Haqverdiyev, **age.**, s.230.

İbrahim Halil, Mirza Fethali yalanlarını ortaya çıkardığı için, ondan hesap sormaya gelir.

Kitap dağıtan, oyunda olumlu karakterlerden biridir. Mirza Fethali'nin kitaplarının halk arasında yaygınlaşması için elinden geleni yapar. Fakat maksadına ulaşamadığı için çok üzülür.

Hizmetçi, Mirza Fethali'nin evinde çalışır. Sahibine sadık bir karakterdir.

2.9.3.3. Mekân ve Dekoratif Unsurlar

Eserde olayların tamamı kapalı mekânda geçmektedir. Mekân olarak yazar, Mirza Fethali'nin Tiflis'teki evinden bahseder ve buradaki sahne dekorunu şöyle anlatır: *“Əhvalat vaqe olur Tiflisdə, Mirzə Fətəlinin evində. Mirzə Fətəli əyləşib yazı stolunun dalında. Daxil olur kitabpaylayan şəxs.”*¹⁶² Bunun yanında yazar, eserde odada Mirza Fethali'ye ait bir masa ve kürsü bulunduğunu anlatmaktadır.

Abdurrəhim Bey Hakverdiyev, eserde mekânı tam açık şekilde anlatmamakla birlikte adı geçen mekânlara da sık sık yer vermektedir. Buna örnek olarak Hatem Han Ağa'nın konuşması sırasında bahsettiği “Müctehid Bağı” gösterilebilir.¹⁶³ “Müctehid Bağı”na gayrimüslimlerin gittiği, Hatem Han Ağa'nın konuşmasından belli olur. O, oraya gitmeyi kendisi ve ailesi için bir rezalet olarak görür.

Oyunun sonunda, Mirza Fethali'ye gelen mektupta Bakü'nün adı geçmektedir. Hasan Bey Melikov'un gönderdiği mektupta, Ahundzade'nin oyununun ilk kez Bakü'de sahnelendiği haberi verilir.

Bundan başka karakterlerin dilinden Tebriz, Ağcabedi, Nuha, Karabağ, Şirvan, Gence, Derbent ve Sibirya'nın adı geçmektedir.

2.9.3.4. Zaman

Yazar, oyunda nesnel zamana yer vermektedir. Mirza Fethali Ahundzade'nin hayatının belli bir dönemini ele almaktadır. Hakverdiyev, Ahundzade'nin son yıllarında Tiflis'teki yaşamından bahsetmektedir. Zamanın tam olarak hangi tarihe ait olduğu Mirza Fethali'ye gelen mektupta açıktır. Mektupta geçen,

*“Bu saat burada, klubun zalında realnı məktəbinin
şagirdlərinin iştirakı ilə sizin ‘Mərdi-xəsis’ adlı komediyanız*

¹⁶² age., s.224.

¹⁶³ age., s.227.

oylandı. Məktə şagirdləri Nəcəf Vəzirov, Əsgər Adıgözəlov öz vəzifələrini layiqincə ifa etdilər. Cəm olan əşxasın təvəqqənə görə bu teleqramı sizə göndərüb, sizin təsnifatınızın əvvəl səhneyi-tamaşaya qədəm qoymağının ürəkdən təbrik edirəm. (Həsən bəy Məlikov).”¹⁶⁴

şeklindeki sözlerden, Azərbaycan’da milli tiyatronun hangi tarihte ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. İlk milli tiyatro oyunu, Bakü’de 1873 yılında sahnelənir. Bu mektup vasitəsiylə yazar, dolaylı olaraq eserin hangi yıla ait olduğunu okuyucuya sunar.

2.9.4. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri

Abdürrahim Bey Hakverdiyev, edebi faaliyyətinin ikinci döneminde kaleme aldığı son tiyatro eseri olan “Xəyalət”te de daha önceki oyunlarında olduğu gibi anlaşılır bir dil kullanmaktadır.

Yazar, bu oyunda da sık sık atasözleri ve deyimlere yer vermektedir: “Nəsihəti avama, qanmayana edərlər.”, “El üçün ağlayan gözsüz qalar.”, “Getdim saqqal gətirməyə, bıığı da qoydum gəldim.”, “Yaxşı ıgıdın adını eşit, üzünü görmə!”, “Mən heç vaxt ayağıma çəkmə geyib, küçələrin palçığını evimə gətirmərəm”.

Oyun, günümüzde bile anlaşılır bir dilde yazılmasına rağmen yazar, az da olsa Arapça, Farsça ve Rusça kelimelere de yer vermektedir. Yazar, bu tip kelimelere daha çok Hasan Bey Melikov’un gönderdiği mektupta yer vermektedir. Burada maksat dönemin konuşma dilini orijinal tutarak okuyucuya sunmaktır. Bundan başka eserin diğer bölümlerinde de bu tip kelimelere rast gelinmektedir. Buna örnek olarak şu kelimeler gösterilebilir: “*Laməzhəb*”, “*təğvir*”, “*föhş*”, “*mütəhəmmil*”, “*təvarix*”, “*nasəza*”, “*xud*”, “*hədyan*”, “*dibaçə*”, “*qail*” “*şkaf*”, “*şkola*” ve b.

Yazar, eserde az da olsa argo kelimelere ve günümüzde kullanılmayan bazı arkaik kelimelere de yer vermektedir: “*gədəfərzən*”, “*sovxa*”, “*səgdəm*” “*murov*”...

2.10. QIRMIZI QARI

2.10.1. Eser Hakkında

“Qırmızı Qarı” tiyatro eseri, 1971 yılında Kamran Memmedov tarafından Azərbaycan Devlet nəşriyatında basılan “Seçilmiş Əsərləri” adlı kitapta yer almıştır. Bir perdeden oluşan oyun, Abdurrahim Bey Hakverdiyev’in hacim itibariyle en kısa tiyatro eserlerinden biridir. Eser, 1921 yılında kaleme alınır. Bu oyun Hakverdiyev’in edebî faaliyyətində yeni bir dönemin başladığı yıllarda kaleme alınmıştır. “Kırmız

¹⁶⁴ age., s.231-232.

Karı” oyununda ve diğer oyunlarının birçoğunda yazar, sosyalizm ideolojisine yer vermeye başlar.

Eserde, zalim padişahın halka yaptığı zulümler anlatılmaktadır. Onun bütün bu yaptıklarına karşı Kırmızı Karı mücadele eder. Sonda Padişah’ı devirerek “Kırmızı Askerler”le birlikte saraya girer. Böylece bir ülkede daha devrim yaparak başka memleketlerde yeni düzeni oluşturmaya gider.

“Kırmızı Qarı”, sosyalizmi propaganda etmek amacıyla kaleme alınır. Oyun daha çok Sovyet döneminin ilk yıllarında sahnelenir.

2.10.2. Eserin Özeti

Olaylar padişahın sarayında geçer. Zalimliğiyle bilinen padişah, sonunda isyancılar tarafından öldürülür. Bütün olacaklarla ilgili Kırmızı Karı önceden padişahı uyarır.

Oyun, padişahın misafir odasında başlar. Hizmetçiler, padişahın tahtında Kırmızı Karı’nın oturduğunu görürler. Hemen onu yakalamaya çalışsalar da başarısız olurlar. Daha sonra odaya Vezir girer ve hizmetçiler olup bitenleri kendisine anlatırlar. Bunun hayra alamet olmadığını düşünen vezir, Kırmızı Karı’nın daha önce de geldiğini ve her defasında Padişah’ın ailesinde bir facia yaşandığını hatırlar. Bu sırada Padişah, sinirli bir şekilde odaya girer ve Kırmızı Karı’nın nasıl yakalanabileceği üzerinde Vezir’le müzakere eder. Vezir, Kırmızı Karı’nın ele geçirilmesinin mümkün olmadığını Padişah’a bildirir. Ardından Vezir, Padişah’a Salı günü Karı’nın onun yatağında görüldüğü haberini verir. Bunun üzerine Padişah, hemen Karı’nın yakalanması emrini verir.

Padişah, Veziri gönderdikten sonra eğlenmeye başlamak ister. Fakat karşısında yine Kırmızı Karı’yı görür ve onu üzerini kılıcını çeker. Kırmızı Karı ise onu öldüremeyeceğini bildirir ve kaybolur. Padişah eğlenmesine devam ederken Vezir huzuruna gelir ve ülkede kargaşa yaşandığını; bütün köylülerin ve işçilerin ayağa kalktığını haber verir. Padişah isyanı yatırmayı emreder ve eğlenmesine devam eder. Fakat dışarıdaki isyandan korkarak ölür ve Kırmızı Ordu saraya dâhil olur.

2.10.3. Eserin Yapı Özellikleri

2.10.3.1. Olay Örgüsü

Serim: Olaylar padişahın sarayında geçer. Saray hizmetçileri Kırmızı Karı’yı padişahın tahtında gördükleri için şaşırırlar. Elleri silah alarak onu tahtan

indirmeğe çalışırlar. Fakat Kımız Karı'yı, olağanüstü güclere sahip olduğu için yakalayamazlar.

Çatışma: Vezir ve diğər saray hizmetçileri olay yerine gelirler. Hizmetçilər, onlara burada yaşananları anlatırlar. Bütün çabalarına rağmen Kımız Karı'yı yakalayamadıklarını söylerlər. Vezir, Kımız Karı'nın daha önce de geldiğini ve her gelişinde padişahın ailesinde bir trajedi yaşandığını hatırlar.

Düğüm: Kımız Karı, sokak ve meydanlarda gözüktüğü için Padişah, endişeli şekilde içeri girer. Padişah kendisini bu beladan kurtarabilecek birini arar. Vezir, hiçbir silahın onu yakalayabilecek güçte olmadığını söyler. Padişah, Kızını Karı'nın kendi tahtında gözükməsinden dolayı sinirlenir ve onun derhal yakalanmasını emreder.

Doruk Noktası: Padişah, sarayda eğlenirken Karı yeniden ortaya çıkar. Padişah sinirlendiğı için kılıç çekerek onu öldürmek ister. Fakat Karı, buna izin vermeyerek padişaha sonunun geldiğini söyler ve gider. Daha sonra içeri giren Vezir ülkede isyanın başladığı haberini verir. Padişah ise korktuğı için sarayın bütün kapılarının kapatılmasını emreder.

Çözüm: Padişah, dansözlerin arasında eğlenirken ölür. Bundan sonra sarayın kapıları açılır ve Kızıl askerler içeri girerler. Kız Karı, bu memleketteki görevini tamamladığı için başka bir memlekete yollanır.

2.10.3.2. Kişiler Kadrosu

2.10.3.2.1. Merkezi Kişi

Kız Karı, aynı zamanda oyunun başkahramanıdır. Azərbaycan halk edebiyatında “yaşlı karı” karakteri hem olumlu hem de olumsuz olarak verilmektedir. Hakverdiyev ise piyeste karıyı, olumlu bir karakter olarak göstermektedir. Yazar, bu karakter vasıtasıyla komünizmi ve kızıl orduyu sembolik tarzda ele alır.¹⁶⁵ Kız Karı, olağanüstü güclere sahip bir karakterdir. Mücadelesinin esas amacı monarşist devletlerde yer alan padişahları devirmek ve ülkelerde komünizm ideolojisini yaymaktır. Bunu kendisi eserin sonunda şöyle anlatır: *“Qırmızı tufan bu məmləkəti də aldı! İndi daha mənim burada vəzifəm bitdi. Bu məmləkətdən mən indi başqa*

¹⁶⁵ Kamran Məmmədov, “Ədibin İki Əsəri Haqqında”, **Ədəbiyyat və İncəsənət**, 21 May 1955, s.2.

məmləkətə gedirəm. Bu cavan nəinki tək bu padşahın, cəmi dünya padşahlarının qənimidir. Onun ismi cavan və insaniyyətdir!”¹⁶⁶

2.10.3.2.2. Yardımcı Kişiler

Padişah, devleti feodal rejimde idare eden zalim ve adaletsiz biridir. Halka zulmeder, muhalif olan gençleri hapse attırır. Aynı zamanda da korkak bir karakter sahiptir. Ülkede kırmızı isyanın başladığını duyunca korkarak sarayın kapısının kapatılmasını emreder.

Vezir, padişahın en yakın adamıdır. Kurnaz ve ileriye gören biridir. Padişahın menfaatini her şeyden üstün görür. Başta Kırmızı Karı’yı yakalayacaklarına umut etse de sona doğru bunun mümkün olmadığını anlar.

Bundan başka eserde dansözler, saray hizmetçileri de yer almaktadır. Eserin bazı dilimlerinde görülmektedirler.

2.10.3.3.Mekân ve Dekoratif Unsurlar

Eserde, olaylar tamamen kapalı mekânda; padişahın sarayında geçmektedir. Yazar, eserin başında sahne dekorunu şöyle tasvir eder: *“Padşahın qəbul otağı. Müqabilində, qapının hər tərəfində bir qarovulçu, əlində nizə, dayanıb. Taxtın dalından Qırmızı qarı çıxıb, taxtın üstündə əyləşir.”*¹⁶⁷ Olaylar daha çok sarayın misafir odasında geçer. Bununla beraber oyunun başında, Kırmızı Karı padişahın yatak odasında da görülür. Odanın dekoru hakkında yazar fazla bilgi vermez. Sadece odada bir yatağın olmasından bahseder. Yazar, eserde açık mekâna yer vermese de karakterlerin dilinden “topxana meydanı” adlı yerden bahseder. Bu meydanın ülkenin merkezinde olması ihtimali büyüktür. Kırmızı Karı’nın orada bulunması ve devrime hazırlanması bu meydanda başlar. Vezir, bununla ilgili olarak padişaha bilgi verir.

2.10.3.4.Zaman

“Kırmızı Qarı” oyununda, olaylar genellikle nesnel zamanda geçmektedir. Yazar bu eseri sosyalizm döneminin ilk yıllarında kaleme almaktadır. Eserde padişahlığın devrilmesi ve yeni bir hükümetin kurulmasından bahsedilmektedir. Bununla yazar 1917 yılındaki Ekim devrimine değinmektedir. Yazar bunu açık şekilde belirtmez. Fakat bütün bu tarihî olayları sembolik yolla okuyucuya

¹⁶⁶ Haqverdiyev, **age.**, s.237.

¹⁶⁷ **age.**, s.233.

ulaştırmaktadır. Böylece yazar, zamanın simgesel değerine yer vermektedir.¹⁶⁸

Eserde olayların yaşandığı zamanın dışındaki zamanlara da rastlanır. Kırmızı Karı'nın en son üç yıl önce gözüktüğü ve vezirin o dönemde padişahın ailesinde yaşanan faciaları anlattığı buna örnek verilebilir. Bununla beraber Vezir'in ağrından hizmetçilerin Kırmızı Karı'yı padişahın yatak odasında gördüğü zaman dilimi şöyle belirtilir: *“Bir də kəniz nəql edirdi, caharşənbə günü axşam, sizin yatacaq otağınızda görüb. Nə qədər səslənibdir, qarı cavab verməyib.”*¹⁶⁹ Hizmetçi kendisi de olayları padişaha anlatırken olayların ne zaman ortaya çıktığını net bir şekilde belirtir. O, padişaha Kırmızı Karı'yı çarşamba günü ezan vakti gördüğünü ifade eder.

2.10.4. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri

Yazar, “Kırmızı Qarı” oyununda da “Pəri Cadu”da olduğu gibi sembolizm unsurlarından yararlanmaktadır. Bu üslupla yazar, sembolik yolla sosyalizm galibiyetinden bahsetmektedir. Abdurrahim Bey Hakverdiyev, daha önceki eserlerinden farklı olarak bu eserinde Arapça ve Farsça kelimelere çok az yer vermektedir. Bunlara *“Ziqıymət”*, *“fıcatən”*, *“mütəğəyyir”*, *“müntəzir”*, *“caharşənbə”*, *“sahirə”* gibi kelimeler örnek verilebilir.

“Kırmızı” kelimesi yazar tarafından eserde çok kullanılan kelimeler arasında yer almaktadır. Fakat bu kelime eserde yalnız renk anlamına gelmemektedir. Bu renk, Sosyalizmin simgesi olması eserde yazarın bu kelimeye verdiği önemi artırmaktadır.

Yazar, daha önceki yıllarda kaleme aldığı tiyatro eserlerinden farklı olarak bu oyununda halk deyimlerine ve atasözlerine yer vermemektedir. Bu da oyunun estetik bakımdan yazarın önceki oyunlarından daha geride kalmasında önemli rol oynayan unsurlardan biridir.

2.11. PADŞAHIN MƏHƏBBƏTİ

2.11.1. Eser Hakkında

“Padşahın Məhəbbəti” tiyatro eseri, 1923 yılında “Azərb. Xalq Maarif Komissarlığı, Ali-Siyasi Maarif İdarəsinin Nəşriyyatı” tarafından Bakü'de basılmıştır. Yazar bu oyunu, 1921 yılında kaleme alır. Oyun, bir perdeden

¹⁶⁸ Çetin, *age.*, s.132.

¹⁶⁹ Haqverdiyev, *age.*, s.234.

oluşmaktadır. Yazarın, bu oyunu yazmakta maksadı yeni oluşmakta olan sosyalizm toplumuna, feodalizm döneminin eksiklerini anlatmaktır.

Eserde, zalim bir padişahın idare ettiği memlekette yaptığı haksızlıklardan bahsedilmektedir. O, köylülerden Sait'in eşine âşık olur ve kendi makamını kullanarak amacına ulaşmaya çalışır. Bunun için Sait'i hapse atarak ona işkenceler ettirir. Sonunda kadıya rüşvet vererek Sait'in eşini elde eder. Yaptığı bu haksızlık Sait'in ölümüne neden olur.

Oyun, Abdurrahim Bey Hakverdiyev'in Sovyet döneminde kaleme aldığı ilk oyunlardan biridir.

2.11.2. Eserin Özeti

Olaylar, padişahın sarayında geçer. Köyden evli bir kadına âşık olan padişah, sarayında huzursuz olmaya başlar. Durumu öğrenen eşi, ona bu sevdan vazgeçmesi için yalvarır. Fakat padişah, eşine eğer sevdiği kadını elde etmezse bütün haremdeki kadınlarla beraber kendisini de öldüreceğini söyler. Eşi gittikten sonra vezir odaya girer ve Sait'le konuşmanın mümkün olmadığını bildirir. Sait, padişahın âşık olduğu kadının kocasıdır. Zindana atılan Sait, eşini boşamak niyetinde de değildir. Bu duruma sinirlenen padişah, vezire şehir kadısına rüşvet verdirerek bu işi çözdürmesini emreder.

Vezir, padişahın olduğu odaya girer ve ona kadının bu sorunu çözebilecek bir planı olduğunu söyler. Yalnız padişahıtan diğer odada beklemesini arz eder. Padişah gittikten sonra Kadı ve Vezir, Sait'i ikna etmeye çalışırlar. İlk başta ikna olmayan Sait, daha sonra Kadı'nın kurnazlığıyla kâğıda imza atar. Yani istemeyerek de olsa kendi rızasıyla eşini üç aylık padişahla nikâhlar. Daha sonra bunu fark eder; ama anladıktan sonra artık her şey çok geçtir. Bu duruma faz katlanamayan Sait, ölür.

2.11.3. Eserin Yapı Özellikleri

2.11.3.1. Olay Örgüsü

Serim: Olaylar Padişah'ın sarayında başlar. Padişah, Sait'in eşine âşık olduğu için onu elde etmenin yollarını arar. Eşi, onu bu yoldan çekindirmeye çalışır. Fakat Padişah eşinin konuşmasına sinirlendiği için onu azarlar ve sevdiği kadını elde edemezse, haremdeki bütün kadınları öldürmekle tehdit eder.

Çatışma: Vezir odaya girer ve Sait'i, tekliflerini kabul etmediği için dört gündür zindanda tuttuklarını ve kendisine çeşitli işkenceler yaptıklarını padişaha

bildirir. Fakat bütün yapılanlara rağmen onun fikrinin değişmediğini söyler. Padişah, Vezir'e Kadı'ya rüşvet teklif ederek bu işi çözmesini emreder. Vezir gittikten sonra eğlenmek için soytarıyı çağırır. Fakat sinirli olması soytarının odadan kovulmasına neden olur.

Düğüm: Vezir, Padişah'ın huzuruna gelir ve Sait'in kuşkulanmaması için kendisinin diğer odaya geçmesini arz eder. Kadı'yla birlikte eşini boşaması için Sait'i ikna etmeye çalışırlar. Fakat Sait namuslu ve paragöz biri olmadığı için sunulan bütün teklifleri reddeder.

Çözüm: Sait'in inadını gören Kadı, kendi nüfuzunu kullanarak onu aldatmayı başarır. O, Sait'i elindeki kâğıda imza atmakla eşini Padişah'la formalite icabı evlendireceğine ikna eder. Kadının yalan söylemeyeceğini düşünen Sait, kâğıda imza atar ve bundan sonra kendi eşinin üç aylık Padişah nikâhlanmasına neden olur. Bu adaletsizliğe dayanamadığı için Padişah'ın tahtına düşerek ölür.

2.11.3.2. Kişiler Kadrosu

2.11.3.2.1. Merkezî Kişi

Padişah, kendine ait memlekette söz sahibi olan biridir. Zalim, kurnaz ve aynı zamanda küstah karakterlidir. İsteddiği her şeye sahip olmak için her türlü yola başvurur. Ahlâk ve namus kavramlarına pek fazla önem vermeyen padişah, evli bir kadına âşık olsa da, ona sahip olmak için her türlü yolla başvurur.

2.11.3.2.2. Yardımcı Kişiler

Vezir, padişahın en çok itibar ettiği insandır. Padişah, sevdiği kadını elde etmek için veziri görevlendirir. O da bu görevi başarılı bir şekilde yerine getirir.

Padişahın eşi, kendisine yapılan sadakatsizliklere rağmen eşine sadık kalır. Öyle ki padişahın bir dediğini iki etmez. Onun için kaygılanan kadın, onu bu sevgiden vazgeçirmek için ikna etmeye çalışır:

“Əzizim, əbəs yerə nə olub özünü bu hala salıbsan? Budur, tamam iki həftədir ki, sənin rahatlığın yoxdur. Gecələr gözüənə yuxu getmir, hökümət işlərini bilmərrə buraxıbsan. Sən bu vaxtında məhəbbətdən dəm vurursan. Bu məgər padşaha yaraşan sifətdir ki, bir gədanın övrətinə aşıq olub, dərdindən özünü çürüdə-çürüdə yuxunu, çörəyini özünə haram edə?”¹⁷⁰

¹⁷⁰ age., s.238.

Sait, gururlu ve namuslu bir köylüdür. Padişah'ın kendisine yaptığı bütün işkencelere rağmen gururunu kırmaz. Eşini (namusunu) kaybetmektense ölmeyi şeref addeder. Karşısındaki insanın kimliğine aldırmadan onlarla mücadelesini sürdürür. Kendisi, Vezir ile Kadıya bunu şöyle anlatır:

“Cənab vəzir! Ağayi Tacül-üləma! Padşahın mənim malıma, canıma ixtiyarı keçər. Mənim malımı zəbt etdirə bilər, öldürməyə, yandırmağa, dar ağacına çəkdirməyə muxtardır. Ama mənim namusuma heç kəsin əl atmasına haqq yoxdur. İstər padşah ola, istər rəiyyət. Övrətə talaq vermək mənim ixtiyarımdadır. Mən də ölənə qədər talaq verməyəcəm.”¹⁷¹

Gururlu ve namusla olmasına rağmen saf karaktere sahiptir. Sonda ona yapılan kurnazlığı anlamaz. Eşini istemedən Padişah'a nigâhlar ve buna dayanamayarak ölür.

Kadı, kendi menfaatini gözetən bir karakterdir. Aldığı rüşvet hesabına yalan söylemekten hiç çekinmez ve insanları aldatır. Rütbesini kullanarak Sait'i ikna eder ve ona imzayı attırır. Onun yüzünden Sait, eşini istemedən Padişah'a para karşılığında satmış olur.

Sait'in eşi, yalnızca adı geçmesine karşın oyunda önemli bir etkiye sahiptir. Padişah, kendisine âşık olur ve bu yüzden eşi Sait işkencelere maruz kalır.

Eserde bu karakterler yanında soytarı, kulam, dansözler ve saray hizmetçileri gibi tipler de yer almaktadır.

2.11.3.3.Mekân ve Dekoratif Unsurlar

Eserde olayların tamamı kapalı mekânda geçmektedir. Oyunun başında yazar dekor olarak şahın sarayını seçer ve olayların bura geçtiğinden bahseder. Eser boyunca Padişah, sarayı terk etmez. Gulam, gittikten sonra Padişah'ın odadaki durumunu yazar şöyle anlatır: *“Qulam baş əyib çıxır. Padşah ayağa durub bir-iki baş, mütəfəkkir, otaqda gəzinir. Sonra pəncərəni açıb təzə havadan nəfəs alıb bir ah çəkir. Vəzir daxil olur.”¹⁷²*

Yazar, sarayın içinde yer alan mekânlara da zaman zaman değinmektedir. Eserde daha çok sarayın içinde yer alan zindandan bahsedilmektedir. Padişah'ın

¹⁷¹ age., s.240-241.

¹⁷² age., s.238.

teklifini kabul etmeyen Sait, bu zindanda işkencelere maruz kalır. Vezir'in konuşmasından da anlaşıldığı üzere zindandan padişahın odasına direk yol vardır.

2.11.3.4.Zaman

Eserde yazar, vaka zamanı kullanmaktadır. Olaylar belli bir süreçte, yazar tarafından özetleme şeklinde anlatılmaktadır. Yazar, olayların yaşandığı zamanla ilgili net bir takvim vermemektedir. Eserde, padişahların hüküm sürdüğü bir dönemden bahsedilmektedir. Bunun dışında eserde, Sait'le eşinin yaşanan olaylardan üç ay önce evlenmesinden de bahsedilmektedir. Bu zaman dilimi, daha sonra olayların gelişmesinde önemli rol oynar. Kadı, bu üç ayı esas alarak bütün planları bu zaman süreci üzerinde kurar.

Eserde yer alan başka bir zaman dilimi ise Sait'in zindanda dört gün saklanmasıdır. O, burada dört gün içinde kendinse yapılan bütün işkencelere rağmen sunulan teklifleri kabul etmez. Böyle bir rezaleti yaşamaktansa zindanda kalmayı tercih eder.

2.11.4. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri

“Padşahın Məhəbbəti” oyununda yazar, daha önceki eserlerinde kullandığı üsluba yer vermektedir. Yazar, oyunda daha çok eski dönemleri anlatmasına rağmen tarihî kelimeleri çok az kullanmaktadır. Günümüz Azərbaycan Türkçesinde kullanılmayan Arapça ve Farsça kelimeler şunlardır: “*Bimərrə*”, “*fövrən*”, “*müncər*”, “*vəcihəl*”, “*bəşərt*”, “*mürtəkib*”, “*talaq*” ve b.

Yazar, eserde çok fazla olmasa da argo kelimelere de yer vermektedir. Bu tip kelimeler karakterlerden daha çok Padişah'ın dilinden söylenmektedir: “*Gədə*”, “*əbləh*”, “*namərburt*”, “*rədd ol*”...

2.12. ƏDALƏT QAPILARI

2.12.1. Eser Hakkında

“Ədalət Qapıları” tiyatro eseri, 1926 yılında “Bakı Fəhləsi Kooperativ Nəşriyyatı” tarafından Bakü'de basılmıştır. Abdurrahim Bey Hakverdiyev tarafından 1921 yılında kaleme alınan oyun, iki perdeden oluşmaktadır. Sovyet döneminde kaleme aldığı ilk oyunlarda olduğu gibi burada da yazar, orta çağ dönemi; feodalizmi eleştirir. Monarşi rejiminde halkların yaşadığı sıkıntıları anlatmaktadır.

Yazar, oyunda memleketlerden birinde adaletsiz bir şekilde devleti yöneten padişahın acı sonunu anlatmaktadır. Kendini adaletli gören padişah ceza metotlarını halka uygular. Bu acımasız cezaların kurbanları arasında kendi kızının sevgilisi de yer alır. Kızının bütün ısrarlarına rağmen onun idamına karar verir. Fakat halkın tepkisiyle karşılaşır ve tahtan indirilir. Böylece memlekete huzur dolu günler başlar.

2.12.2. Eserin Özeti

Olaylar padişahın haremde başlar. Padişahın kızı, bağcının oğluna âşık olur ve bu sebepten hastalık bulur. Padişahın bütün çabalarına rağmen derdine bir türlü derman bulunamaz.

Birinci perde, Padişahın kızıyla hizmetçi Asya'nın arasındaki konuşmayla başlar. Padişahın kızı, yaşadığı sorunları hizmetçisi Asya'ya anlatır ve derdine çare bulunmadığını söyler. Asya, onun Rizvan'a âşık olduğunu anlar ve teselli etmeye çalışır. Fakat hiçbir teselli padişahın kızını etkilemez, Asya'dan onu yalnız bırakmasını rica eder. Asya gittikten sonra Hoca Firuz, gizli şekilde odaya girer ve padişahın kızına Rizvan'ın geldiğini haberini verir. Asya, Rizvan'la buluştuğu sırada babasının onların evlenmesine izin vermeyeceğini ve bu nedenle memleketten birlikte kaçmayı teklif eder. Rizvan, razı olur ve kısa zamanda gelip onu alacağına söz verir.

Rizvan gittikten sonra Padişah, kızının odasına girer ve Rizvan'ın daha önce burada bulunmasını anlar. Fakat kızına hiçbir şey söylemez. Sadece ona yarın bir şölen düzenleyeceğini bildirir ve oraya katılmasını ister. Padişah gittikten sonra Asya, padişahın kızına babasının yaptırdığı “Adalet Kapıları”ndan bahseder. Buraya padişah, ceza verdiği şahısları getirir. Mahkûmun, dört kapısı bulunan bu yerden yalnız birini açtığında kurtulma şansını olacağını söyler.

Asya'nın konuşmasından sonra padişahın kızı, babasının onu yarın bu mekâna davet etme nedenini anlar. Padişah'ın, yarın bu kapılardan Rizvan'ı geçireceğini anlayınca, onu ölümden kurtarmanın yollarını aramaya başlar.

İkinci perde, padişahın düzenlediği törenle başlar. Padişah, Rizva'nın “Adalet Kapıları”na doğru getirilmesini emreder. Rizvan'ı, kendisine ihanet ederek hareme girmekte suçlar ve ona bu dört kapıdan birini açmayı emreder ve sadece bir kapıyı açtığında yaşama şansının olduğunu söyler. Bu şanslı kapıdan bir kadın çıkacağını ve onunla evlenerek memleketten gitme şansının olacağını söyler. Rizvan, padişahın

yanında oturan kızın işaretiyle uygun kapıyı açar ve buradan padişahın kızı çıkar. Padişah, ona karşı oynanmış oyunu anlar ve Rizvan'ı öldürmeyi emreder. Yaşanan bütün bu zulümlere dayanamayan Hoca Firuz, padişaha karşı halkı isyan etmeye davet eder. Padişah, tahtan indirilir ve adalet yerini bulur.

2.12.3. Eserin Yapı Özellikleri

2.12.3.1. Olay Örgüsü

Serim: Olaylar padişahın haremde başlar. Padişahın kızı saray bahçıvanına âşık olduğu için hastalanır, derdine derman bulunamaz. Asya'yı kendine yakın bildiği için derdini ona anlatır. Babası bilmesin diye sevgilisi Rizvan'la gizli şekilde buluşur. Padişah, bu izdivaca izin vermeyeceği için kaçırmaya karar verirler.

Çatışma: Padişah, kızının sarayında bahçıvanlık yapan Rizvan'a âşık olduğunu öğrendiğinde çok sinirlenir ve Rizvan'ı hapsedirir. Onu yeni yaptırdığı adalet kapısından geçireceğini söyler. Kızının da Rizvan'a âşık olduğunu bildiği için onu da bu olayı izlemeye davet eder.

Düğüm: Padişah, adalet kapısından geçmesi için Rizvan'ı oraya getirir. Rizvan kapıyı açacağı sırada, padişahın yanında oturan yüzü örtülü bir kızın kendisine doğru kapıyı gizlice işaret ettiğini görür.

Doruk Noktası: Rizvan, doğru kapıyı açtığı için oradan padişahın kızı çıkar. Beklenmedik durumla karşı karşıya kalan padişah, kendisine oyun oynandığını anlar ve buna çok sinirlenir. Kızının kendisini aldattığını anlayan padişah, Rizvan'ın idam edilmesini emreder.

Çözüm: Hoca Firuz, padişahın yaptığı adaletsizliklere dayanamadığı için ona karşı çıkar. Halkı, padişahın zulmünden kurtulmak için isyan çağırır. Padişaha karşı ayaklanma başlar ve tahttan indirilir.

2.12.3.2. Kişiler Kadrosu

2.12.3.2.1. Merkezî Kişi

Yazar, Sovyet döneminde kaleme aldığı ilk oyunda olduğu gibi bu oyunda da zalim padişah karakterine yer vermektedir. Halka zulüm etmekten zevk alan padişah, kendisi açısından adaletli gördüğü “Adalet Kapısı” adındaki yeri inşa ettirir. O, sıradan birinin kızıyla evlenmesini kendine rezalet görecektik kadar halkını küçük görür. Bu nedenle kızının sevgilisi Rizvan'ı, yaptırdığı adalet kapısından geçirmeyi

karara alır. Sonda onun bütün bu adaletsizlerine karşı halk isyan eder ve kendisini tahtan indirirler.

2.12.3.2.2. Yardımcı Kişiler

Padişahın kızı, babasından farklı olarak halkını seven, onları kendinden küçük görmeyen biridir. Herkesin önünde neşeli gözükse de içindeki buhran bir türlü onu rahat bırakmaz. İçindeki sevgiden bir türlü vazgeçemez ve bunun için sonuna kadar mücadele eder.

Rizvan, padişahın sarayında bahçıvanlık yapar ve padişahın kızıyla bir birini severler. Sevgisi için padişahla mücadele etmekten çekinmez, hatta ölüme bile gitmeye razı olur. Ona göre padişahla, sıradan bir insanın hiçbir farkı yoktur. Herkesin dünyaya eşit geldiğini ve eşit gideceğini savunur. Padişahla konuşması sırasında içindeki hisleri şöyle dile getirir:

“Qibleyi-aləm! Siz padşahsınız, mən rəiyyət və ədna. Buyurun görək, siz əcdadınız dünyaya padşahmı və mənim əcdadım bağbanmı gəlibdir? Və ya padşah bədəni qızıldan, bağban bədəni palçıqdanmı yögrulub? Məgər padşah ürəyi cavahiratdan və bağban ürəyi ətdəndirmi? Hamının ürəyi ətdəndir və öləndən sonra heç bir kəs padşah sümüklərini bağban sümüklərindən ayıra bilməz. Siz bağda gəzib, mənim əllərimlə becərilmiş güllərin ətrindən ləzzət aparırsınız. Siz padşah əmr edə bilərsiniz ki, o güllərin ətrini mənim dimağım hiss etməsin? İnsan dimağı birdir. İstər padşah olsun, istər gədə.”¹⁷³

Asya, haremde yer alan cariyelerden biri ve padişahın kızının en yakın arkadaşdır. Padişahın kızına karşı her zaman sadık olan Asya, onun hüznlenmesine dayanamaz. Arkadaşının mutlu olması için elinden gelen hiçbir yardımı esirgemez. Rizvan'ı kurtarmak için padişahın kızına yardım eder.

Hoca Firuz, padişahın kızının hizmetçisidir. Padişahın kızı, bütün sırlarını kendisiyle paylaşır ve Rizvan'la buluşmasında ondan yardım alır. Padişahın bütün çabalarına rağmen kızının sırrını ona söylemez. Padişahın yaptığı haksızlıklara dayanamaz ve halkı isyana şöyle çağırır:

“Arxadaşlar, dəxi kifayətdir! Göz yaşları silab tək məmləkəti tutub. Buna davam etmək olmaz. Mən qoca Xacə Firuza siz həmişə ata deyibsiniz. İndi də mənim ata sözümə qulaq asın. Alın bu zalım padşahın özünü və yaxındakı xunxarları, onun öz

¹⁷³ age., s.247.

tikdirdiyi binanın içinə atın. Qoyun qazdığı quyuya özü düşsün!”¹⁷⁴

2.12.3.3.Mekân ve Dekoratif Unsurlar

Yazar, eserde tamamen kapalı mekâna yer vermektedir. Olaylar padişahın haremde geçer. İlk perdenin dekorunu yazar eserin başında şöyle anlatır:

“Vaqe olur padşahın hərəmxanasında. Padşahın qızı, ətrafında neçə nəfər rəfiqələri əyləşiblər. Rəqqasələr oynayırlar. Hamısının gözlərində fərəh, şadlıq əlaməti görünür. Tək padşahın qızı məyus əyləşib. Rəqqasələr bir qədər rəqs etdikdən sonra padşahın qızı işarə edir, hamı gedir, kənizdən başqa.”¹⁷⁵

Eserin en önemli mekânı olarak padişahın mağarada yaptırdığı dört kapıdan oluşan menzil gösterilebilir. Etrafı karanlık olan menzili, padişah özel olarak suçlu hesap ettiği insanlar için yaptırır. Dört kapıdan oluşan odanın üç kapısında çeşitli yırtıcı hayvanlar, diğer kapıda ise bir kadın yer alır. Suçlu olan şahıs, diğer üç kapı dışında yalnızca kadının olduğu kapıyı açtığında bağışlanır.

Bundan başka yazar, eserde adı geçen mekânlara da yer vermektedir. Yazar, özellikle Uzak Doğu’da bulunan Hindistan, Mekke gibi şehir ve ülkelerin adlarını geçirir.

2.12.3.4.Zaman

Yazar oyunda belli bir takvim göstermemektedir. Eserde olaylar padişahlık döneminin hüküm ettiği bir zamanda geçtiğinden bahsetse de net bir yıl ve ya asır belirtmez. Yazar, sadece Orta çağ döneminde padişahların halka yaptığı zulmü dile getirmektedir.¹⁷⁶ Bununla beraber yazar eserde vaka zamanın kullanarak olayların iki gün içinde geçtiğini belirtmektedir.

Zamanla ilgili önemli noktalardan biri de Hakverdiyev’in, eserin başında padişahın kızının ne kadar zamandır âşık olduğunu kendi ağzından anlatmasıdır: *“Mehriban bacım, budur, iki aydır naxoşam, mərazim gün-gündən şiddət etməktədir.”¹⁷⁷*

¹⁷⁴ *age.*, s.249.

¹⁷⁵ *age.*, s.243.

¹⁷⁶ Təhsin Mütəllibov, *Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin poetikası*, Yazıçı, Bakı-1988, s.86.

¹⁷⁷ Haqverdiyev., *age.*, s.243.

2.12.4. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri

Yazar, Sovyet döneminde kaleme aldığı daha önceki eserlerinde olduğu gibi bu eserinde de atasözleri ve deyimlere yer vermez. Eserin esas amacı, seyirciye eski dönemlerde yaşanan sıkıntıları anlatmaktır. Estetik bakımından zayıf olan eserde az da olsa yazar, günümüzde kullanılmayan bazı Arapça ve Farsça kelimelere yer vermektedir: “*Müntəzir*”, “*mütəğəyyir*”, “*izhar*”, “*nütfə*”, “*niqab*”, “*üməra*” vb.

Hakverdiyev, bu oyunda eski geleneklerinden uzaklaşsa da bazı, kendine ait üslup özelliklerini korumaktadır. Bu bakımdan eserde az da olsa kullanılan argo kelimeler örnek gösterilebilir: “*Məlun*”, “*gəda*” “*ifrit*”...

2.13. AĞAC KÖLGƏSİNDƏ

2.13.1. Eser Hakkında

“Ağac Kölgəsində” tiyatro eseri, 1926 yılında “Bakı İşçisi Kooperativ Nəşriyyatı” tarafından Bakü’de basılmıştır.

Bu tiyatro eseri, Abdürrahim Bey Hakverdiyev’in Sovyet döneminde kaleme aldığı ilk tiyatro eseridir. İki perdeden oluşan oyunda Azərbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin sonuna yakın halkın yaşadığı sorunlar ele alınmaktadır. Beylerin, ağaların zulmüne karşı sosyalizm bayrağı altında birleşen halkın galibiyetinden bahsedilmektedir.

Oyunda Mustafa Bey, köylülere karşı zalimliğiyle dikkat çeker. Onun bütün yaptıklarına karşı Mirza Kerim adlı öğretmen mücadele ederek köylüləri ondan korumaya çalışır. Sonunda Sovyet hâkimiyetinin bu köye de gelmesiyle Mustafa Bey’in köydeki diktatörlüğü biter. Köylüler onu öldürür ve bütün mal varlığını ele geçirirler.

Abdurrahim Bey Hakverdiyev’in “Ağac Kölgəsində” eseri Sovyet döneminin ilk yıllarında “Tənqid və Təbliğ” tiyatrosu tarafından sahnelenir. Eser daha çok “komünizm” ideolojisine sahip olduğundan, Sovyetler Birliği’nden sonraki dönemlerde pek fazla ilgi çekmez.

2.13.2. Eserin Özeti

Birinci perdede olaylar, Mustafa Bey’in evinin önünde başlar. Köyün ağası olan Mustafa Bey, köylülere zulüm eder, yüklü miktarda faizle borç verir ve onları böylece kendine bağlı kılar. O, sinirli bir şekilde söylenerek evinin önüne gelir ve

cezalandırdığı Cafer'in arkasından hakaretler etmeye devam eder. Köylüler, onun etrafına toplanarak kendisinden her aile için yarım çuval borç arpa isterler. Mustafa Bey, onlara önce hakaret eder ve daha sonra arpayı kendilerine ancak belli şartlar altında vereceğini söyler. Bu şartları kabul etmeyen köylülere ağır hakaretler eder ve onları evinden kovar.

Köylüler gittikten sonra köy öğretmeni Mirza Kerim gelir ve Mustafa Bey'den halka zulüm etmesini durdurmayı talep eder. Mustafa Bey, öğretmene bu işlere karışmamayı tavsiye eder. Aynı zamandan Mirza Kerim'i, halkı ona karşı kışkırtmakta suçlar. Bu sırada Bakü'den "Komünist" gazetesi getirilir. Mirza Kerim, Bakü'de Şura Hükümetinin kurulduğu haberini Mustafa Bey'e söyler. Böylece beylerin, ağaların köylüler üzerinde hiçbir etkisi kalmadığını kendisine bildirir. Gazeteye inanmayan Mustafa Bey, Bakü'deki son durumu öğrenmek için hizmetçisini oraya gönderir.

İkinci perde aynı mekânda, Mustafa Bey'in evinin önünde başlar. Mustafa Bey, hizmetçisi Gülmammed'e köylülerin nereye gittiğini sorar. Gülmammed, köylülerin "Hafta" pazarına gittiklerini ve burada Bakü'den gelen yeni hükümet üyeleriyle buluştuğunu söyler. Mirza Kerim'in köylülerin başında gittiğini ayrıca vurgular.

Mustafa Bey, artık bütün mal varlığının elden çıktığını anlar ve köyü terk etmek kararını alır. Fakat köylüler, onun yolunu keserek yaptığı bütün kötülüklerin hesabını sormaya başlar. Bir zamanlar köylüleri astırdığı ağaca, bu defa kendisini asarlar. Mirza Kerim'in rehberliğinde, beyin bütün mal varlığı köylülere dağıtılır, evi ise okul yapılır.

2.13.3. Eserin Yapı Özellikleri

2.13.3.1.Olay Örgüsü

Serim: Olaylar, Mustafa Bey'in evinin önünde başlar. Ocakverdi, köylülerle birlikte Mustafa Bey'den borç almak için onun evinin önüne gelirler. Gülperi, onlara Bey'in evde olmadığını hırsızlık yaptığı için Cafer'i cezalandırmaya gittiğini söyler. Bu sırada Mustafa Bey, sinirli şekilde eve gelir. Ocakverdi, köylüler adından onunla konuşmaya başlar. Bu yıl mahsulün zayıf olması nedeniyle borç vermesini rica eder. Köylülere nefretinden dolayı Mustafa Bey, onlara hakaret eder ve borcu yalnız faizle vereceğini bildirir. Köylüler buna karşı çıktıkları için onları evinden kovar.

Çatışma: Cafer'in ölümcül şekilde dövüldüğünü duyan Mirza Kerim, bunun hesabını sormak için Mustafa Bey'in evine gelir. Konuşmaları sırasında bey, kendisinden köylülerle arasında olan sorunlara karışmamasını rica eder. Mirza Kerim, beye köylülere böyle davranmaya devam ederse onlarda nefret uyandıracağını söyler ve onu uyarır. Yeni bir düzenin bu köye de gelmesine az kaldığını söyler.

Düğüm: İkinci perdenin başında Mustafa Bey, Gülmemmed'le sohbet eder ve köyde sessizlik olduğu için telaşlanır. Gülmemmed, Bakü'den bir grup insanın geldiğini ve herkesin oraya gittiğini söyler. Mustafa Bey, artık yenildiğini anladığı için köyden kaçmak kararına gelir. Fakat etrafında hiç kimsenin kalmadığını görür.

Doruk Noktası: İnsanların köye döndüğünü gören Mustafa Bey, onlardan olaylarla ilgili bilgi almaya çalışır. Mirza Kerim, ona köyde artık yeni bir düzenin başladığını bildirir. Mustafa Bey, köyde artık bir işi kalmadığı için gitmek kararına geldiğini köylülere söyler.

Çözüm: Köyden kaçmaya çalışan Mustafa Bey'i köylüler yakalayarak ağaca asarlar. Bütün mal varlığını aralarında bölerler. Köydeki okul küçük olduğu için onun evini okul yaparlar.

2.13.3.2. Kişiler Kadrosu

2.13.3.2.1. Merkezî Kişi

Mustafa Bey, köyün en zengin adamıdır. Cimri, zalim ve adaletsiz biridir. Köydeki insanları aşığılar ve onları kendi kölesi olarak görür. Ona karşı çıkanlarıysa ağır bir şekilde cezalandırır. Bunun için özel bir ağacı vardır ve köylülere bu ağaca astırır. Kendi vasiyetinde, öldükten sonra bu ağacın altına defnedilmesini ister. Sonunda yeni düzen kurulduktan sonra halk kendisini bu ağaca asar.

2.13.3.2.2. Yardımcı Kişiler

Mirza Kerim, köyde öğretmenlik yapar. Köylülere, Mustafa Bey'in zulmünden korumaya çalışır. Halkı aydınlatma yolunda elinden geleni esirgemez. Köyün ilk sosyalisti olan Mirza Kerim, Hakverdiyev'in edebî faaliyetinin üçüncü döneminde kaleme aldığı oyunlarda, ilk eğitimci karakteridir. O, mücadelesini sona kadar sürdürür ve kazanır. Elde ettiği zaferi şöyle dile getirir:

“Analar, bacılar! Siz də cəhrələrinizi, daraqlarınızı sazlayın, başlayın yun əyirməyə, şal toxumağa. Sizin yolunuzda qanlar

töküləcək. Çünki hələ dünya təmizlənməyibdir. Mustafa bəylər çoxdur. Bu yolda çalışan cavanlarımıza libas lazımdır. Bunu siz analar verəcəksiniz. Xırda uşaqlar da gərək məktəbə getsinlər. Çünki bizim gələcək ümidimiz balalardır. Məktəbimiz dar olmağına görə Mustafa bəyin evini məktəb və camaat evi qayırırıq. Haydı, qardaşlar, ürəklə yapışın kotanın dəstəyindən! Yaşasın zəhmət! Məhv olsun zülm!"¹⁷⁸

Gülmemmed, köyün kâhyasıdır. Mustafa Bey'in en yakın adamlarından birdir. Onun emirleriyle köylülərə eziyyət eder. Aynı zamanda kurnaz və yalancı biri olan Gülmmmed, bu düzenin sona kadar böyle devam edəcəğine inanır. Fakat sonunda köylülər onu, Mustafa Bey'le birlikdə öldürürlər.

Ocakverdi, köyde ən çox zulme maruz kalanlardan biridir. Mustafa Bey, onun kızını kaçıdır və muta nikâhı yaptırır. Buna rağmen Mustafa Bey'e hiçbir şey yapamaz. Bey, sürekli ona hakaretlər edir. Köyde, sosializmi propaganda edən şahısların başında gəlir. Ocakverdi, yazarın dram kahramanları içində ilk itirazçı, mücadeleci, bir köylü karakteridir.¹⁷⁹

Gülperi, Mustafa Bey'in zorla kaçıdıraraq, muta nikâhı yaptırdığı gənc kadındır. Kendisine yapılan haksızlıqlara sabreder, bir gün intikamını alacağına inanır. Mustafa Bey'in evində kendini mahpus kimi gören Gülperi qazanılan zaferin ardından Mustafa Bey'in evinin kapısını köylülərə açar və şöyle der: *Bu zalım mənə güclə atamın əlindən alıb, gətirib zindan salıb, indiyədək əzab verirdi. İndi bu cəzasına çatdı. Mən də bunun qapısını sizə açıram. Gəlin nə qədər pulu, malı, dövləti, qızılı var, hamısını aparın. Hamısı sizə qurbandır.*"¹⁸⁰

2.13.3.3.Mekân ve Dekoratif Unsurlar

Eserdə olaylarda açıq mekânda keçməkdədir. Yazar, mekân olaraq Mustafa Bey'in evinin önünü göstərməkdədir. Birinci perdenin başında sahne dekoru şöyle təsvir edilir: *Mustafa bəyin evinin qabağında. Səhnənin ortasında bir böyük xalça və döşək salıb ətrafına su səpir. Neçə nəfər kəndli, əllərində torba, xurcun, müntəzir durubdurlar. Sair kəndlilər, əllərində oraq, balta, bel, kürək səhnədən gəlib, yığılanlara salam verib keçirlər.*"¹⁸¹ İkinci perdede də olaylar bu mekânda cərəyan etməkdədir.

¹⁷⁸ *age.*, s.260.

¹⁷⁹ Mütəllibov, *age.*,s.82.

¹⁸⁰ Haqverdiyev., *age.*, s.259.

¹⁸¹ *age.*, s.250.

Bunların dışında eserde adı geçen mekânlar da vardır. Örneğin “*Həftə bazarı*” eser üzerinde etkisi büyük bir mekândır. Köylülər, devrim hazırlıklarını burada yapar, aynı zamanda Bakü’den gelen misafirlerle de bu mekânda buluşurlar. Nitekim “*Həftə bazarı*” köyde sosializmin başlangıç noktasıdır. Diğər adı geçen mekânlar arasında Bakü, Tiflis, Gence göstərilə bilər. Mirza Kerim, Mustafa Bey’le konuşması sırasında bu şəhirlərdə artıq sosializmin zaferindən bəhsəder.

2.13.3.4.Zaman

Eserde olaylar “Nesnel Zaman”da gəçməkdədir. Yazar, 1920 yılında Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin sonlarına doğru ortaya çıkan olayları ele almaktadır. Bu dövəmdə halkan yaşadığı sorunları göstərərək yeni hükümetin başari olacağına umut bəslər. Birinci perdenin sonuna doğru Mirza Kerim, artıq Azərbaycan’da yeni hükümetin kurulmasından bəhsəder: “*Komunist nə olduğunu camaat sizə anladar. Bakıda Şura hökuməti elan olundu.*”¹⁸² Mirza Kerim’in anlattığı bu tarihî olay, Bakü’de 28 Nisan 1920 yılında yaşanı. Bakü, Kızıl Ordu tərəfindən bu tarixte işgal edilir. Bu işgalle birlikte, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti’nin faaliyyəti sona erər. Eserde də artıq komünistlərin Bakü’yü işgal ettikten sonra diğər bölgələrə doğru yürüyüşündən bəhsədilmeəkdədir.¹⁸³

2.13.4. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri

Yazar, edebî faaliyyətinin üçüncü dövəmindən kaleme aldığı diğər oyunlarda olduğu gibi “Ağac Kölgəsində” də dramatik üsluba yer verməkdədir. Oyunda, sık sık Rusça kelimələrə rastlanılmaktadır. Hakverdiyev’in daha önce kaleme aldığı “Millət Dostları” və “Ac Həriflər” komedilərində də Rusça kelimələrə yer verməkdədir. Fakat bu eserde kullanılan kelimələr daha çok komünizmin ölçütlerine göre kaleme alınmıştır. Bu tip kelimələrə örnek olaraq şunlar göstərilə bilər: “*Şkola*”, “*uçitel*”, “*naçalnik*”, “*pristav*”, “*zakon*”...

Oyunda diğət çeken noktalardan biri də yazarın gələneğine sadık kalarak yeniden atasözleri və deyimlərə sık sık yer vermesidir. Bu da yazarın folklorə nasıl hâkim olduğunun bir göstərgesidir. Oyunda yer alan atasözlerine və deyimlərə şunlar örnek olarak göstərilə bilər: “*Ciyər yananda nəfəs əvəzinə alov çıxar.*”, “*Vaxtında cilovunu çəkmədin. İndi də dalını bağlamaq olmayır.*”, “*ağzı yelli*”, “*atasına od vurmaq*”, “*yaman yerdə axşamlamaq*” ...

¹⁸² age., s.254.

¹⁸³ Əb. Sadiq, “Sənətkar-Dramaturq”, *Ədəbiyyat Qəzeti*, N 39., 8 Dekabr 1940, s.2.

2.14. QOCA TARZƏN

2.14.1. Eser Hakkında

“Qoca Tarzən” tiyatro eseri, ilk kez 1949 yılında C. Mecnunbeyov tarafından “Uşaqgəncnəşr”de kitap şeklinde basılmıştır. Bir perdeden oluşan oyunu, yazar Sovyet döneminde kaleme alır. Oyunda, ömrünün son yıllarını yaşayan yaşlı tar ifacısından bahsedilmektedir. Memleketinde sanatın gelişmesinde önemli pay sahibi olan tarzen, son dönemlerinde herkes tarafından unutulmuş bir şekilde eşiyle beraber zorlu hayat şartlarında yaşar. Hayattan istediği tek şey, eski arkadaşlarının gelip onu ziyaret etmesidir. Kendisi için çok önemli olan tarı yeniden eline almaya ne kadar gayret etse de buna bir türlü gücü yetmez. Sonunda öğrencilerinin onu ziyarete gelmesi tarzeni çok sevindirir. O, hayatının son dakikalarında bile tardan vazgeçmez ve tar çaldığı sırada hayattan göçer.

Abdurrahim Bey Hakveridiev, bu eserinde sanatta önemli izler bırakmış birçok insanın hüznü sonunu anlatmaktadır. Yazar bu eserle, halkın kendi sanatçılarına sahip çıkmaya borçlu oldukları mesajını vermektedir.

2.14.2. Eserin Özeti

Olaylar Tarzen’in evinde geçer. Eşi, evde kendisini bekler. Aniden kapı çalınır ve yaşlı Tarzen eve girer. Yaşlılığından ve hastalığından sitem etmeye başlar. Genç olduğunda herkesin ona nasıl saygı gösterdiğini eşine anlatır. Bu sırada öğrencileri kendisini ziyarete gelir. En azından öğrencileri tarafından unutulmadığı için sevinen Tarzen, onları büyük bir sevinçle karşılar. Tarını eline alarak onlarla beraber müzik çalmaya başlar. Öğrencilerinin etrafında büyük bir hevesle tarı çaldığı sırada aniden yere düşer ve ölür.

2.14.3. Eserin Yapı Özellikleri

2.14.3.1. Olay Örgüsü

Serim: Olaylar Tarzen’in evinde başlar. Eve geç döndüğü için eşi endişelenir. Kapı çalınır ve Tarzen, hasta olduğundan dolayı eve zor girer. Eşi tarafından yatağa uzatıldıktan sonra hastalığından ve yaşlılığından dolayı hayattan küstüğünü söyler.

Çatışma: Tarzen, yatakta uzandığı sırada öğrencileri onu ziyarete gelir. Öğrencileri ona ziyarete geldiği için çok sevinir. Onlarla oturup konuşmak istese de hasta olduğu için kalkamaz.

Düğüm: Öğrencilerini gördüğü için cesaretlenen Tarzen, tarını eline alır ve onlarla beraber çeşitli müzikler çalmaya başlar.

Çözüm: Güçsüz olmasına rağmen durmadan tarda çeşitli müzikler çalan Tarzen'in sonda kalbi durur.

2.14.3.2. Kişiler Kadrosu

2.14.3.2.1. Merkezî Kişi

Tarzen, yaşlı ve hastalıktan eziyet çeken bir tar sanatçısıdır. Gençliğinde halk tarafından sevilen Tarzen, yaşlanınca herkes tarafından unutulur. Tek istediği şey, eski arkadaşlarının kendisini ziyarete gelmesidir. Yaşlı ve güçsüz olmasına rağmen eline tarı aldığı anda kendini nasıl gümrâh hissettiğini şöyle anlatır: *“Çalın, çalın, bu saat dərünimdə başqa bir fərəh, başqa bir ruh hiss edirəm. Mən bu dəmdə qoca deyiləm, cavanam və cəmi cavanlardan cavanam.”*¹⁸⁴

2.14.3.2.2. Yardımcı Kişiler

Tarzen'in eşi, yaşlı bir kadındır. Eşi'nin her zaman yanında olur, ona çok değer verir. Tarzen'in hayatının son dakikalarına kadar yanından ayrılmaz.

Tarzen'in öğrencileri: Hocalarını her zaman sadık kalırlar. Onu sık sık ziyaret ederek kendisine ne kadar değer verdiklerini gösterirler.

2.14.3.3. Mekân ve Dekoratif Unsurlar

Eserde olaylar kapalı mekânda, Tarzen'in evinde geçmektedir. Yazar, perdenin başında Tarzen'in sade evinin dekorunu şöyle tasvir eder: *“Tarzənin otağı, sadə döşənmiş. Müqabildə bir çarpayı qoyulub. Tarzənin övrəti əyləşib tikişlə məşğuldur. Qapıda taqqıltı eşidib, cəld qalxıb qapıya tərəf gedib açır. Tarzən-qoca söykənərək daxil olur. Övrəti onun qolundan yapışib çarpayının üstündə əyləşdirir.”*¹⁸⁵

Yazar oyunda adı geçen mekân olarak sadece Şamahı'yı kullanır. Tarzen, Şamah'nın yazda nasıl güzel tabiata sahip olduğunu, gençliğinin en güzel çağlarını orada geçirdiğini anlatır. Orada tarı nasıl çaldığını hatırlayarak hayallere dalar.

2.14.3.4. Zaman

Yazar, eserdeki olayları nesnel zamanda vermektedir. Olaylar birkaç saat içinde oluşur. Tarzen'in eve dönmesiyle başlar, tar çaldığı sırada ölmesiyle biter.

¹⁸⁴ Haqverdiyev, **age.**, s.262.

¹⁸⁵ **age.**, s.261.

Eserde en önemli zaman vurgusunu yazar, Tarzen'in eşinin dilinden söyler: *"Budur üç aydır yorğan-döşəkdəsən, bu haləti səndə mən görməmişəm."*¹⁸⁶ Eşinin bu cümlesinden Tarzen'in üç aydır yatak hastası olduğu anlaşılır.

2.14.4. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri

Abdurrahim Bey Hakverdiyev, bu eserinde de kendi üslubuna has özellikleri kullanmaktadır. Yazar, Azerbaycan Türkçesinin zenginliğinden "Qoca Tarzən" oyununda da yararlanmaktadır. Bir perdeli hacimce küçük piyeste yazar, çağdaş Azerbaycan Türkçesinde kullanılmayan kelimelere çok az yer vermektedir. *"Təfavüt", "zinəfəs", "ixtilat", "xub", "mürəssə"* gibi kelimeler bunlara örnek gösterilebilir.

Yazar, daha önceki eserlerinin büyük bir kısmında atasözü ve deyimlere çokça yer verse de bu eserinde sadece bir yerde atasözü kullanmıştır. Bu da eserin hacim itibarıyla çok küçük olmasından ileri gelmektedir.

2.15. VAVEYLA

2.15.1. Eser Hakkında

"Vaveyla" tiyatro eseri, 1926 yılında "Bakı İşçisi Kooperativ Nəşriyyatı" tarafından Bakü'de basılmıştır.

İki perdeden oluşan "Vaveyla" trajikomedi 1926 yılında kaleme alınır. Oyunda, din adı altında avam halkı aldatan "mollalar" yazar tarafından eleştirmektedir. Bundan başka, yazar halkı aydınlanmaya, böyle yalancı insanların oyununa gelmemeye çağırır.

Oyunda, İran'da farkı mesleklerde çalışan insanların Kafkasya'daki insanların cahilliğinden istifade ederek onları aldatmasından bahsedilmektedir. Molla Kazım, İran'da sahtekârlık yaparak insanları aldatmakla meşgul olur. Kafkasya'ya geldiğinde ise herkese kendini mümin biri olarak tanıtır. Burada insanları cehalete sürükler ve bu yolla parasını kazanır. Kendini din uleması olarak halka tanıtsa da aslında dinden habersiz biridir. Sonunda halkın içinden onun yalanlarını ifşa eden birileri çıkar ve bütün yaptıklarının hesabını öder.

¹⁸⁶ age., s.262.

2.15.2. Eserin Özeti

Olaylar, Fazıl Derbendi'nin şehir meydanında halkı etrafına toplayarak konuşmasıyla başlar. Halka kendini mümin biri olarak göstermeye çalışır. Ona inanmayanların cehennemde yanacağına yemin eder. Günahlarının silinmesi için Muharrem ayı öncesinde bol bol ağlamayı tavsiye eder. Bu konuşması, halkı etkiler ve herkes ona inanmaya başlar.

Fazıl Derbendi, etrafındaki insanlarla birlikte sahneden gittikten sonra Molla Kazım, etrafında birkaç insanla sahneye girer. Yaşlı kadın, Molla Kazım'a yaklaşıp onun derdine çare bulmasını ister. Gelininin iki yıldır evli olmasına rağmen hâlâ evladı olmadığını bildirir. Molla Kazım kadından, gelinini bu akşam onun evine getirmesini ister ve ona dualar okuyarak bu konuda yardımcı olacağına dair söz verir. Kadının ardından, ihtiyar biri gelir ve Molla Kazım'a yeni evlendiği 14 yaşındaki karısının onun yüzüne bile bakmadığından dolayı sızlanır. Molla Kazım, ona dua yazar ve bu duayı dilinin altında tutmasını tavsiye eder.

İhtiyarın ardından genç erkek, Molla Kazım'ın yanına yaklaşır ve derdini anlatır. Evli bir kadına âşık olduğunu ve eşinden ayrılması için ona dua yazmasını rica eder. Molla Kazım, para karşılığında ona dua yazar. Genç erkek gittikten sonra Molla Cabbar gelir ve Muharrem ayı dışında ekmek parasını maymun oynatmakla kazandığını Molla Kazım'a anlatır. Daha sonra Molla Kurban da gelir ve aralarında Muharrem ayında nereye gideceklerini planlarlar. Bu bakımdan Azerbaycan'da insanların daha çok onların yalanına inandığını konuşarak en kısa zamanda oraya gitmeye karar verirler.

İkinci perdede, olaylar Kafkas'ın büyük şehirlerinden birinde geçer. Muharrem ayı olduğu için herkes ağlar; yüzünü ve gözünü yırtar. Özellikle genç erkekler, üzerine kefen giyerek "Ehli Beyit"e olan sevdalarını ispat etmeye çalışırlar. Bu kadar gencin arasında bir tek Resul, onları bu yoldan çekindirmeye çalışır. Fakat Molla Kazım'ın yalanlarıyla kafaları dolmuş olan kitle onu dinlemez. Molla Kazım, kitle üzerindeki otoritesini artırmak için, önceden Ermeni bir kadınla anlaşma yapar. Bu anlaşmayla Ermeni kadının sağlam oğlunu halka, kör olarak tanıtır. Daha sonra onu camiye getirir ve çocuğun bizzat gözlerini açtığına halkı ikna eder. O günden sonra herkes Molla Kazım'ın ne kadar akıllı olduğunu konuşur. Bu sırada kenardan bir bağırıtı sesi gelir ve birkaç gencin "Ehli Beyit" uğruna kendilerini vurdukları zincir sırasında öldüğü anlaşılır. Molla Kazım, halka ölen gençlerin şehit olduğunu

ve cennete gittiğini ifade eder. Tam bu sırada İranlı birisi gelerek Molla Kazım'ın nasıl bir yalancı olduğunu anlatır ve ortalık karışır. İranlı, onun ensesine yapışarak onu dövmeye götürür. Halk, Molla Kazım'a inandığı için pişman olur.

2.15.3. Eserin Yapı Özellikleri

2.15.3.1. Olay Örgüsü

Serim: Olaylar İran'da bir meydanda başlar. Fazıl Derbendi kitleyi etrafına toplamak için coşkulu şekilde konuşmaya başlar. Muharrem ayı yaklaştığı için herkesin yas tutmasının önemini anlatır. Aksi takdirde herkesi cehenneme gitmekle korkutmaya çalışır. Halkın büyük bir kısmı eğitimsiz ve cahil olduğu için ona inanır ve etrafına toplanır. Fazıl Derbendi gittikten sonra sahneye Molla Kazım gelir. İnsanlar onun olağanüstü güçlere sahip olduğuna inandığı için etrafına toplanırlar. Herkes derdine çare aramak için ondan yardım isterler. O da halkın inanmasından istifade eder ve herkesten belli miktarda paralar alarak dualar yazar ve onları dağıtır.

Çatışma: Molla Kazım, Molla Cabbar'ı maymun oynatırken gördüğü için şaşırır. Molla Cabbar ise Muharrem ayı dışında başka bir geliri olmadığı için maymun oynatmakla para kazandığını itiraf eder. Molla Kurban da onların konuşmasına katılır. Muharrem ayında Kafkas'a gitmek için planlar kurarlar.

Düğüm: Kafkas şehirlerinin birinde Muharrem ayı olduğu için insanlar ağlar, kendilerini zincirle döverler. Molla Kazım, kim daha çok ağlarsa Allah tarafından o kadar günahının bağışlanacağına yemin eder.

Doruk Noktası: Kerbelayı Hudaverdi'nin oğlu kendine yapığı işkencelerden dolayı ölür. Bu duruma isyan eden Kerbelayı Hudaverdi, oğlunun ölümünde suçlu Molla Kazım'ı görür. Molla Kazım, oğlunun cennete düştüğü yönünde onu inandırmaya çalışır.

Çözüm: Molla Kazım ortalığı sakinleştirmeye çalıştığı sırada İranlı bir genç gelir. Molla Kazım'ı, kendisinin eşine sataştığı için aradığını söyler. Molla Kazım'ı bulunca onun nasıl bir yalancı olduğu yönünde halkı uyarır. Halk, Molla Kazım'a inandığı için pişman olur. İranlı genç ise Molla Kazım'la hesaplaşmak için onu sahneden çıkarır.

2.15.3.2. Kişiler Kadrosu

2.15.3.2.1. Merkezî Kişi

Molla Kazım, İran'da fal bakan, Kafkas'ta ise mersiyehanlık yapan sahtekâr biridir. İnsanları dolandırarak paralarını elinden alan Molla Kazım, kendi mesleğini şöyle anlatır:

“Niyə, mən də döy-sındır dolanıram. Duadan, filandan yazıb camaatın karına gəlirəm, camaat da mənim karıma gəlir. Allahın dövlətindən nə çoxdur dünyada baş-qulaq, nə qədər istəyirsən qırx. Doğrudur, camaat bir qədər aylına oxşayır, caduya, filana inanmırlar, amma yenə də bizə kifayət eləyən qədər tapılır.”¹⁸⁷

Abdurrahim Bey Hakverdiyev'in, Mirza Fethali Ahundzade'in edebî faaliyetinden etkilendiği bu oyunda da görülmektedir. Oyunun başkarakteri olan Molla Kazım, Mirza Fethali Ahundzade'nin komedilerinde yer alan “Molla İbrahim Halil”, “Derviş Mesteli Şah” ve diğer karakterlerle aynı özelliğe sahiptir. O da Mirza Fethali'nin komedilerinde yer alan karakterler gibi eğitimsiz halkı, din adı altında bin bir türlü oyuna getirir.

2.15.3.2.2. Yardımcı Kişiler

Fazıl Derbendi, kendini din adamı olarak göstererek halkın saygısını kazanmaya çalışan kurnaz biridir. İslam ilminden hiç anlamayan biri olmamasına rağmen halka kendini ulema olarak tanıtır.

Molla Cabbar, paragöz ve dolandırıcı biridir. İran'da kendisine hiç kimse tarafından saygı gösterilmez; buradaki mesleği maymun oynatmaktır. Muharrem ayında ise Kafkasya'ya gider ve orada “şebih”ler oynayarak herkes tarafından saygı görür ve iyi para kazanır.

Molla Kurban, İran'da dervişlik yapan biridir. O da Kafkasya'daki Müslümanları çok rahatlıkla kandırmayı başarır. Orada kendini saygın biri olarak gösterir ve Muharrem ayında çok iyi paralar kazanmayı başarır.

Resul, akıllı ve eğitimli bir gençtir. Molla Kazım'ın halkı aldattığını ve yaptıklarının yalan olduğunu ilk günden anlar, fakat hiç kimse onu dinlemez. Halkın, Muharrem ayında kendine zarar vermesinin nedenini mollalarda görür ve onları bu cehaletten kurtulamaya, aydınlanmaya davet eder:

¹⁸⁷ age., s.269.

“İndi ki görməyibsiniz, bilin ki, bu əməl yaxşı olsa, qabaqca mollalar gedər. Bunlar ancaq mövhumatları özləri üçün mədaxil yolu qayırlar. Camaatını başını doldurub, kənarda tamaşa etməklə ləzzət aparırlar. İnanmayın, camaat, belə adamlara. Gedin sənət dalınca, elm dalınca, ta bir işığa çıxarsınız!”¹⁸⁸

Kerbelayi Hudaverdi, orta yaşlarda dine bağlı biridir. İlk başta Molla Kazım’a inanır ve ona saygı göstərir. Fakat oğlunun ölümü üzərinə Molla Kazım’a muhalif çıxan ilk kişilərdən biridir.

Ekber, Kerbelayi Hudaverdi’nin oğludur. Molla Kazım və digərlərinin uydurduğu yalanlara inanan cahil və eğitimsiz bir gənçtir. Digər yaşlıları kimi kendini Muharrem ayında zincirle dövr və ölür.

Kerbelayi Kadim, Molla Kazım’ın yakın adamıdır. Kendilərinin kitle arasında daha etkileyici olması için bin türlü yalan uydurur. Camiye gələn Ermeni’nin nasıl Müslüman olduğunu halka coşkuyla anlatır.

Ermeni kadın, para için her türlü yalana ortak olan kurnaz biridir. Müslümanları kandırarak paralarını ele geçirməkdən zəvk alır. Bu yolda ona hər zaman Molla Kazım və etrafındakilər yardım edər.

İranlı gənç, akıllı aynı zamanda tedbirli biridir. Ona karşı yapılan dolandırıcılığı anladığı için Molla Kazım’ı gəlir bulur və halka onun iç yüzünü açar. Nasıl dolandırıcılık yaptığını anlatır. Onun sayəsində halk, Molla Kazım’ın yalancı biri olduğuna inanır.

Yaşlı kadın, ihtiyar, gənç erkeklər və digər şəhər halkı Molla Kazım’ın yalanlarına inanan tiplərdir.

2.15.3.3.Mekân ve Dekoratif Unsurlar

Oyunun hər iki perdesində olaylar açıq mekânda gəçməkdədir. Yazar, birinci perdede mekân olaraq İran’ı seçər. Perdenin başında dekor şöyle anlatılır: *“Pərdə açıldıqda İranda şəhər meydanı görünür. Səhnənin ortalığında Fazil Dərbəndinin heykəli eşşək üstündə əyləşib, ətrafında neçə nəfər köhnə kulak, boyunlarında kəndir və kəndirin ucları Fazilin əlində.”¹⁸⁹*

¹⁸⁸ age., s.276.

¹⁸⁹ age., s.264.

İkinci perdede ise olaylar, Kafkasya'da Müslümanların sık yaşadığı şehirlerden birinde geçer. Buradaki dekorda büyük bir meydan tasvir edilir. Meydanda toplanan halk kitlesi Molla Kazım'ın etkisiyle ağlaşır ve sözde "Ehli Beyit"e yas tutarlar. Herkes, "Kerbela şehitleri uğruna" kendine zincir vurur, kafasını yarar.

Eserde, aynı zamanda adı geçen mekânlara da yer verilmektedir. İranlı sahtekârlar Azerbaycan'a gitmeden önce aralarında şehirleri bölerler. Molla Kurban, Gence-Karabağ bölgesinde para daha çok olduğu için oraya gideceğini söyler. Molla Kazım, ise Bakü ve Lenkeran'da daha çok müridinin bulunduğunu düşündüğü için oraya gitmeyi kendine uygun görür. Molla Cabbar da Şirvan'a doğru yol alır.

2.15.3.4.Zaman

Yazar, oyunda nesnel zaman kullanmaktadır. Olaylar tam olarak belli bir takvimde geçmese de birinci perdede Muharrem ayından bir ay önceki zaman anlatılmaktadır. Bu dönemde İran'da bulunan Molla Kazım ve etrafındakiler para kazanmak için çeşitli yollara el atarlar. İkinci perdede ise Muharrem ayı tasvir olunmaktadır. Bu ay belli bir takvime sahip olmadığı için her yıl 1 ay ileriye atılarak hesaplanır. Yazarın zaman olarak bu ayı seçmesi eserin en önemli noktalarından biridir. Bu ayda insanların cehaletini ve sözde din adamı olan şahısların halkı nasıl aldattıklarını eleştirir. Eserin isminin "Vaveyla" adlandırılması da bununla ilgilidir.

2.15.4. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri

Abdurrahim Bey Hakverdiyev "Vaveyla" oyununda eleştirel bir üslup kullanmaktadır. Bu yolla yazar, insanları cahillikten kurtulmaya ve eğitim almaya davet eder. Trajikomedi tarzında yazılan eserde, sözde din adamları yazar tarafından eleştirilmektedir.

Oyunun dili olayların geçtiği mekânların etkisinde kalmaktadır. "Ağa Məhəmməd Şah Qaçar" dramında olduğu gibi burada da olayların bir kısmının İran'da geçmesi, yazarın eserde daha çok Arapça ve Farsça kelime kullanmasına neden olmaktadır. Bu yolla yazar, eserin daha orijinal olmasına çalışmaktadır. Eserde, daha çok Fazıl Derbendi, Molla Kazım, Molla Cabbar ve Kerbelayı Kadim'in dilinden bu tür günümüz Azerbaycan Türkçesinde kullanılmayan kelimelere yer verilmektedir: "*İsməu-ifhəmu-ya əyyühəl-qəfilun*", "*coşən-kəbir*",

“mürəxxəs”, “əyal”, “təşşüq”... Bunların dışında başka kelimeler de örnek gösterilebilir.

Yazar uzun süren fasileden sonra ilk kez “Vaveyla” oyununda nazım türlerine yer vermektedir. Daha önce edebî faaliyetinin ilk dönemlerinde daha çok kullandığı nazım türlerini bu defa “Vaveyla” oyununda da kullanır. Bunara örnek olarak maymun oynatan Molla Cabbar’ın söylediği şarkı gösterilebilir:

*Ay şələküm, məəlləküm,
Yeri-yeri, çoban yeri,
Dağları dolan, yeri,
Mərhaba, oğlan, yeri,
A bərəkallah, a bərəkəllah.*¹⁹⁰

Her zaman halk bilimine bağlı olan Hakverdiyev, oyunlarının büyük kısmında olduğu gibi bu oyunda da atasözleri ve deyimlere yer vermektedir. Yazar atasözleri ve deyimleri gerektiği yerde kullanmayı başarmaktadır. Eserde atasözü ve deyimler daha çok Molla Kazım’ın dilinden seslenmektedir: “Əl mənim, ətək sənin. Ya əlimi kəs, ya ətəyimi”, “Ətəyindən yapışmaq”, “Döy-sındır dolanıram”, “Kor leyləyin yuvasını Allah öz əli ilə tikər”, “Gözləri qanla dolub”...

Oyunda dikkat çeken makamlardan biri de yabancı birinin Azərbaycan Türkçesinde konuşmasıdır. Yazar, eserde bunu Ermeni bir kadın karakterde göstermektedir. Karabağ’da doğduğu ve büyüdüğü için oranın sosyolojik durumuna hâkim olan Hakverdiyev, etrafında Azərbaycan Türkçesinde konuşan pek çok Ermeni’ye tanık olmuştur. Dolayısıyla bu durum, onun oyundaki Ermeni karakteri yaratmasında başarılı olmasını sağlamıştır. Yazar, bir Ermeni kadınının nasıl Azərbaycan Türkçesiyle şiveli şekilde konuştuğunu şöyle gösterir:

*“Belə musrumanların Allahına ğurban olum. Musruman dininə, məzhəbinə ğurban olum. On beş ildir bu pağır uşaq kor idi, elə anadan kor gəlib. Dedim: aparıb bu şaxsey-vaxsey günü musrumanların Allahının ayağına yıxacağam, oğlumun gözlərinə şapaq versin. Budur, kor gözü gedib, yerinə şapaqlı göz gəlib.”*¹⁹¹

Bundan başka yazar, oyunda zaman zaman beddua ve argo kelimelere de yer vermektedir. Beddualara daha çok ikinci perdede yer verilmektedir. Gençlerin ölümüne neden olan Molla Kazım’a halk beddualar etmeye başlar: “Allah sənin evini yıxsın”, “Allah, məni oğulsuz qoyanı oğulsuz qoy” gibi örnekler buna gösterilebilir.

¹⁹⁰ age., s.269.

¹⁹¹ age., s.273.

Eserin sonuna doğru gelen İranlı genç ise Molla Kazım'a karşı küfürlü kelimeler kullanır: “*qırışmal*”, “*məlun*”, “*ləin*” vb.

2.16. SƏHNƏ QURBANI

2.16.1. Eser Hakkında

“Səhnə Qurbanı” tiyatro eseri, 1939 yılında “Revalusiya i Kultura” dergisinde basılmıştır. Bir perdeden oluşan oyun, 1926 yılında kaleme alınır. Abdurrahim Bey Hakverdiyev bu oyunu, yakın arkadaşı Hüseyin Araplinski'nin ölümünün altıncı yıl dönümüne özel olarak yazar.

Oyunda, zorlu hayat yaşamı sürmüş ve sonda kendi kuzeni tarafından tiyatro oyuncusu olduğu için katledilen Hüseyin Araplinski'nin faaliyetinin kısa bir döneminden bahsedilmektedir. Yazar, Hüseyin'in mücadeleci ve hırslı karakterini okuyucuya ulaştırmaya çalışmaktadır. Hüseyin, fakir ve olumsuz şartlarda yaşamasına rağmen hayatı çok sever. Bir gün toplumun tiyatroya ve oyunculara olan kötü tavrının sona ereceğini ümit eder. Bunu düşündüğünden durmadan çalışarak kendini geliştirir. Bu yolda ona karşı çıkanlardan ise hiç çekinmez ve hatta onların ölüm tehditlerine rağmen kendi faaliyetine devam eder. Eserin sonunda da kendi yolunun batmaz bir güneşe doğru gittiğini beyan eder.

“Səhnə Qurbanı” dramı, Hüseyin Araplinski'nin hayatını ve sanat faaliyetini araştıranlar için önemli bir kaynak olabilir.

2.16.2. Eserin Özeti

Olaylar tiyatro oyuncu Hüseyin Araplinski'nin evinde geçer. Evinde yeni aldığı “Franz” rolünün provasını yapar. Annesi odaya girince kendisine yardım etmesini rica eder. Rol gereği annesini boğmaya başlar. Annesi onu gerçekten öldüreceğini düşünür ve korkar. Bu sırada Hüseyin'in meslektaşı Veli gelir ve birlikte prova alırlar. Onlar prova alırken Hüseyin'in dayısı gelir. Yeğeninin yaptığı işi çok çirkin bulan dayı, ona bundan vazgeçmesini önerir. Hüseyin, dayısına karşı gelince dayısı kendisine hakaretler etmeye başlar.

Hüseyin'i oyuncululuğu bırakıp kendi yanın çalışmaya davet eden dayısı, ona her türlü yardımda bulunacağına dair söz verir. Fakat Hüseyin tiyatrodan başka bir işle uğraşmayacağını söyler. Bunun üzerine dayısı ona yeniden hakaretler eder ve onu öldürmekle tehdit eder. Hüseyin ise zaten bir gün akrabaları tarafından

öldürüleceğini düşündüğünü söyler. Fakat buna rağmen tiyatrodan hiçbir zaman vazgeçmeyeceğinin de atlinı çizer.

2.16.3. Eserin Yapı Özellikleri

2.16.3.1. Olay Örgüsü

Serim: Olaylar Hüseyin'in prova yapmasıyla başlar. Rolün içine girdiği için çok heyecanlı şekilde kendi kendine konuşur. Rol gereği annesini boğmak için çağırır. Hüseyin'in bu durumundan korkan kadın, kendisini öldüreceğinden kuşkulandığı için bağırır. Fakat Hüseyin, annesine korkmamasını ve onu hiçbir zaman öldürmek gibi bir niyeti olmadığını söyler.

Çatışma: Hüseyin, annesiyle prova yaparken Veli gelir. Annesi, Veli'nin geldiğini gördüğü için sevinir. Veli, Hüseyin'e annesinin yaşlı olduğu için böyle provaların tehlikeli olduğunu söyler. Daha sonra kendisi, Hüseyin'le yeni oyunun provasını yapmaya başlarlar.

Düğüm: Hüseyin, Veli ile birlikte tiyatro için prova yaptıkları sırada dayısı gelir. Tiyatro ile uğraştığı için ona yine hakaret eder. Bu mesleği erkekler açısından uygun görmediğinden yeğenini kendi yanında çalışmaya davet eder. Fakat Hüseyin, ona itiraz ettiği için sinirlenir ve kendisine hakaretler ederek gider.

Çözüm: Hüseyin, dayısını gittikten sonra Veli ile dertleşir. Doğru yolda oldukları için hiçbir zaman pişman olmayacağını düşünür. Ömrünün son günlerine kadar tiyatroyla uğraşacağına söz verir.

2.16.3.2. Kişiler Kadrosu

2.16.3.2.1. Merkezî Kişi

Hüseyin Araplinski, Azerbaycan'ın ilk profesyonel tiyatro oyuncularından biridir. Hakverdiyev'in yakın arkadaşı olan Hüseyin, Azerbaycan sahnesinin ilk "Otello"sudur. O, 1919 yılında kuzeni tarafından tiyatro oyunculuğu yaptığı için öldürülür.¹⁹² Eserde de oyunculuğu seven ve bütün varlığıyla buna bağlı olan bir karakterdir. Oldukça fakir bir şekilde yaşamasına rağmen hiçbir zaman zenginliği düşünmez. Onun için en büyük zenginlik sanattır. Bunu kendisi şöyle anlatır: *"Mənim dayımın pulu, malı var, mənim qabiliyyətim, bacarığım, iqtidarım var."*

¹⁹² Tahir Abbaslı, "O Günlər və Bu Günlər", **Mədəniyyət**, S.7, 20 Mart, 2013, s.2.

Ancaq bir azdan sonra özü gedəcək, adı da öləcək; malı, dövləti, pulu da tələf olacaq. Amma Hüseyn Ərəblinskinin adı qiyamətə kimi diri qalacaq.”¹⁹³

2.16.3.2.2. Yardımcı Kişilər

Hüseyn’in annesi, yaşlı kadındır. Oğlundan beklentileri çoktur. Onun başka meslek sahibi olmasını çok ister. Fakat oğlunu çok sevdiği için onun üstüne fazla gitmez.

Veli, tiyatro oyuncusudur. Hüseyn’in en yakın arkadaşlarından biridir. O da Hüseyn gibi tiyatroya bağlıdır. Bütün zorlu aşamaları geçeceklerine her zaman ümit eder.

Hüseyn’in dayısı, orta yaşlarda zengin biridir. Kültür ve sanata önem vermez; oyunculüğün bir erkek için yakışıklı bir meslek olduğunu düşünür. Her şeyin paradan ibaret olduğunu düşünür. Hatta Hüseyn’i tiyatrodan uzaklaştırmak için ona iyi maaşlı bir iş de teklif eder.

2.16.3.3.Mekân ve Dekoratif Unsurlar

Yazar, oyunda tamamen kapalı mekâna yer vermektedir. Oyunun başında dekor; Hüseyn’in mütevazı evi tasvir edilmektedir. Yazar, odada bulunan oyuncuya ait duvarda asılı olan giysileri oyunun başında şöyle anlatır: “*Vaqe olur Ərəblinskinin odasında. Divarda aktyora lazım olan libas, əsləhə, tac və növbənöv şeylər asılmış. Hüseyn, əlində rol dəftəri, daxil olaraq gah dəftəri oxuyur, gaz gəzinərək oxuduğunu əzbərləyir.*”¹⁹⁴

Oyunda olaylar tamamen bir mekânda geçtiği için yazar başka mekân isimlerine de fazla yer vermemektedir. Yalnız bir kere Hüseyn’in dayısı kendi çalıştığı mekândan bahsetmektedir. Burada çalıştırdığı yabancıların yerine, Hüseyn’in kendisinin çalışmasının daha güzel olacağını belirtir.

2.16.3.4.Zaman

Yazar, bu oyunda Vaka Zamanı kullanmaktadır. Olaylar bir gün içinde başlar ve biter. Yazar, eserde belli bir takvim kullanmamaktadır. Fakat oyunda, Hüseyn Araplinski’nin tiyatro faaliyetinin zirvede olduğu dönemi anlatılmaktadır. Araplinski, tiyatro faaliyetine 1902 yılında başlar. Onun tiyatrodan parlaması ise 1905 yılındaki inkılâptan sonraki yıllarda başlar. 1907’de “Ağa Məhəmməd Şah Qaçar”, 1910’da

¹⁹³ Haqverdiyev, **age.**, s.279.

¹⁹⁴ **age.**, s.277.

ise oynadığı “Otello” rolleriyle Azərbaycan tiyatrosunun tarihine geçer¹⁹⁵. Oyunda da yazar, Hüseyn’in “Franz” rolü üzerinde prova yaptığını canlandırır. Tarihde ise Hüseyn Araplinski’nin, Friedrich Schiller’in “Haydutlar” oyununda “Franz” rolünü ilk kez 15 Kasım 1907 yılında oynar.¹⁹⁶ Böylece Hakverdiyev’in belirli bir takvim göstermemesine rağmen oyundaki zamanın 1907 yılına ait olduğu belli olmaktadır.

2.16.4. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri

Abdurrahim Bey Hakverdiyev “Səhnə Qurbanı” eserinde yabancı kelimeler kullanmaktan kaçınmıştır. Hatta yazar, eserde kullandığı bazı Arapça ve Farsça kelimelerin açıklamasını dipnot şeklinde vermektedir. Bu da yazarın edebî faaliyetinin son dönemlerinde tamamen Azərbaycan Türkçesinin zenginliklerinden istifade etmeye çalıştığını göstermektedir. Oyunda günümüzde kullanılmayan az sayıda yabancı kelimeye yer verilmektedir: “*Təlin*”, “*təbid*”, “*əxz*”, “*kontor*” gibi kelimeler bunlara örnek gösterilebilir.

Yazar, oyundaki Hüseyn’in dayısını okuyucuya daha orijinal tanıtmak için onu kendi şivesiyle konuşturur: “*Adə, pəs nə vaxt adam olacaqsan? Bu nədir, şeytan papağıdır, başına qoyubsan?*”¹⁹⁷ Bunun dışında yazar, Hüseyn’in dayısının ağzından birkaç argo kelimeye de yer verir: “*Binamus*”, “*bıqeyrət*”, “*Tfu sənün üzünə*”...

2.17. KÖHNƏ DUDMAN

2.17.1. Eser Hakkında

“Köhnə Duman” tiyatro eseri, 1927 yılında “Azərnəşr”, tarafından Bakü’de basılmıştır.

1927 yılında kaleme alınan eser, dört perdeden oluşmaktadır ve yazarın Sovyet döneminde kaleme aldığı ilk tarihî dramdır. Oyunda, XVIII. yüzyılda Azərbaycan’da mevcut olan Hanlıklar dönemi anlatılmaktadır. Bu dönemde, feodalizm şartları altında yaşayan halkın eziyetleri yazarın kaleminden dile getirilmektedir. Hanlığı idare eden Perviz Han, kendi halkına karşı acımasız davranır ve onların nefretini kazanır. Sonunda Bedel, bir grup arkadaşıyla birlikte dağlara çekilir ve Perviz Han’la mücadeleye başlar. Bedel bu mücadelede Perviz Han’ı yener ve öldürür. Böylece halkı büyük bir beladan kurtarmış olur.

¹⁹⁵ Abbaslı, **agm.**, s.2.

¹⁹⁶ Cəfərov, **age.**, s.128.

¹⁹⁷ Haqverdiyev, **age.**, s.280.

2.17.2. Eserin Özeti

Eserde olaylar, Haydarhanlı köyünde geçmektedir. Perviz Han'ın köye geleceğini duyan halk bunun için hazırlık yapar. Perviz Han'ın vekili Mirza İsmail ile köyün kâhyası, Han'ı karşılamak için halkı köyün girişine toplarlar ve Han geldiğinde burada büyük bir izdihamla karşılanır.

Köye yeni gelen Han'a oradaki durumla ilgili bilgiler verilir. Mirza İsmail, köyde Allahkulu adlı birinin Han'a karşı çıktığını söyler. Han, Allahkulu'nun bu tutumuna karşı onun oğlunu esir alır, kızını ise kendi haremine götürmeyi emreder. Allahkulu'nun kendini ise ağaca astırır.

İkinci perdede olaylar Han'ın sarayında geçer. Perviz Han, köyden saraya döner ve kendisiyle beraber getirdiği Allahkulu'nun kızı Gülsanem'i hareme bırakır. Haremdeki kadınlardan biri, bu kızın onların başına bela olacağı yönünde baş harem uyarır. Baş harem, ondan kurtulmak için bir yol arar ve bunun için kendine âşık olan Raşit'ten kızı öldürmeyi talep eder. Raşit'le odada konuştuğu sırada Perviz Han, haremdeki diğer kadının haber vermesi üzerine odaya girer ve baş harem Raşit'le beraber olduğunu görür. Perviz Han, kadını hapse attırır ve bu azmış gibi kızının da esirlerden birine âşık olduğu haberini duyar. Kızıyla birlikte onun sevgilisini de cezalandırmayı emreder. Raşit'i yakalamaya giden hizmetçiler, onun Gülsanem'i de alarak kaçtığı haberini verirler. Art arda kötü haberler alan Han, kafasını tutarak kendini yatağına atar.

Üçüncü perdede olaylar dağlarda geçer. Allahkulu'nun oğlu Bedel, bir grup gençle birlikte esirlikten kaçarak dağlara çekilirler. Onların esas amacı Perviz Han ve etrafındakilerden öç almak olur. Bedel'i en çok düşündüren ise kardeşlerinin son durumu olur. Bu arada desteden birkaç kişi köye gider ve Mirza İsmail ile köyün kâhyası Recep'i esir alarak getirirler. Burada her ikisini yaptıkları kötülüklerden dolayı öldürürler.

Perviz Han'a karşı düşman olan Abdulla Han, Bedel'in Perviz Han'a karşı ayaklandığı haberini öğrenince onunla anlaşma yapar ve ortak düşmana karşı birlikte savaşmaya karar verirler. Bedel için daha önemli olan ise, kız kardeşinin Raşit'le birlikte Perviz Han'ın sarayından kaçarak onun yanına gelmesidir. Kardeşini sağ salim gören Bedel, bu duruma çok sevinir.

Dördüncü perdede olaylar Perviz Han'ın sarayında geçmektedir. Abdulla Han'la Bedel kuvvetlerini birleştirerek Perviz Han'ın üzerine yürüyüş ederler. Sonunda Perviz Han'ı öldüren Bedel, maksadına ulaşır.

2.17.3. Eserin Yapı Özellikleri

2.17.3.1. Olay Örgüsü

Serim: Olaylar, Haydarhanlı köyünde başlar. Perviz Han, köye sefer edeceği için burada önceden hazırlık yapılır. Özellikle Han'ın köydeki vekili ve kâhya, halka Perviz Han'ı iyi bir şekilde ağırlamayı emrederler.

Çatışma: Han, zalim biri olduğu için köye geldiğinde ilk işi sevmediği insanları cezalandırmak olur ve köylülerden Allahkulu, kendisine karşı çıktığı için idam ettirilir. Han, Allahkulu'nun oğlunu ve kızını ise kendisiyle götürür.

Perviz Han, Allahkulu'nun kızı Gülsanem'i haremdekilerle tanıştırır. Gülsanem güzel olduğu için haremdeki kadınlar onu kıskanmaya başlar ve kendisini öldürmek için planlar düşünürler. Özellikle Han'ın eşi, Gülsanem'i öldürmek için uğraşır, fakat kurduğu tuzak bir işe yaramaz ve Han, eşine sinirlendiği için onu idam ettirmeye karar verir. Bu sırada Gülsanem de saraydan kurtulmak için hizmetçi Raşit'le birlikte oradan kaçır.

Düğüm: Allahkulu'nun oğlu Bedel, Perviz Han'a karşı savaşmak için bir grup gençle dağlara çekilir. Bu yolda ona, Perviz Han'la düşman olduğu için Abdulla Han da yardım eder.

Doruk Noktası: Perviz Han, köylüler isyan ettiği için odasında sinirli şekilde dolaşır. Hizmetçisi Sadık Bey gelir ve orduda asker yetmediği için yenilmek üzere olduklarını söyler. Diğer Han'lar da Abdulla Han'a karşı savaşmak istemediği için Perviz Han, artık yenileceğini anlamaya başlar.

Çözüm: Hizmetçi odaya gelir ve Han'a her taraftan sarıldıkları için saklanmayı tavsiye eder. Perviz Han ise sonuna kadar savaşacağını söyler. Bedel, Han'ın ordusunu yenerek saraya girer ve Perviz Han'ı öldürerek intikamını alır.

2.17.3.2. Kişiler Kadrosu

2.17.3.2.1. Merkezî Kişi

Perviz Han, ülkesini feodal usulleriyle idare eden hükümdardır. Zalim, adaletsiz ve aynı zamanda nefsine düşkün olan Han, köylülere karşı hiçbir zaman

merhametli olmaz.¹⁹⁸ Hatalı gördüğü kişileri hemen idam ettirir ve kendisi bunu zevkle izler. Halka karşı zalimliğiyle tanınan Han, ailesine karşı da acımasızdır. Kızını, sevgiliyle birlikte idam ettiren hükümdar, oyunun sonunda yaptığı bütün kötülüklerin bedelini öder ve halkın desteğiyle Bedel tarafından öldürülür.

2.17.3.2.2. Yardımcı Kişiler

Bedel, köylülerden Allahkulu'nun oğludur. Genç, cesur ve karakterli biridir. Han'ın, onun ailesine ve halkına yaptığı kötülöklere göz yummaz ve kendisiyle aynı karakterde olan gençlerden oluşan küçük bir birlikle dağlara çekilir ve Han'a karşı mücadeleye başlar. Bedel, dağlara çekilmelerine rağmen arkadaşlarından eşkıyalık yapmamayı ister ve düşmanlarının sadece hanlar, ağlar olduğunu şöyle dile getirir:

*“Bilirsinizmi, qardaşlar, biz, doğrudur, adımızı qaçaq-quldur qoymuşuq, amma bizim qəsdimiz yol adamlarını çapıb talamaq deyil. Birinci qəsdimiz çalıxıb özümüzü və öz kasıb qardaşlarımızı Pərviz xan və Rəhim xan kimi qanıçənlərin caynaqlarından qurtarmaqdır. Bizim kimi evindən, eşiindən didərgin düşənlər çoxdur. Onların hər birinin dalınca qalan gözlər var. Camaat xanların zülmündən təngə gəlib. Onlara bircə işarə eləmək lazımdır ki, hamısı bir adam tək xanların üzlərinə dursunlar. Odur ki, biz gərək qüvvələrimizi artırıb, kəndlilərin arasına adam salıb, camaatı tərpadək. Ondan sonra asanlıqla məramımıza çatırıq...”*¹⁹⁹

Bütün bu iyi niyetleri ve hırsının sonucu olarak o, Perviz Han'ı öldürerek maksadına ulaşır.

Mirza İsmail, köyde Han'ın vekilliğini yapar. Han'a iyi gözükmeğ için halka zulmeder ve köyde kendilerine karşı çıkanları ağır şekilde cezalandırır. Bütün yaptıklarının bedelini ise Bedel'in birliğı tarafından öldürölereğ öder.

Sadık Bey, Han'ın en yakın hizmetçisidir. Ona sonuna kadar sadık kalır. Herkes silahını bırakıp gittiğinde o teslim olmaz ve Han için savaşmaya devam eder.

Recep, köyün kâhyasıdır. Köy halkını her zaman kendinden küçük görür ve Mirza İsmail'le birleşerek halka zulüm eder. Han'a hoş gelsin diye her türlü çirkinliklere el atar ve sonunda Bedel'in destesi tarafından köyden kaçırlarak öldürölür.

¹⁹⁸ Sadiq, **age.**, s.2.

¹⁹⁹ Haqverdiyev, **age.**, s.301-302.

Perviz Han'ın kızı, babasından farklı olarak hayatı seven ve sıradan olan insanlara her zaman saygı duyan biridir. Esir olan gence âşık olur ve babasından gizli onunla aşk yaşar. Perviz Han, bunu duyduğunda kızın kendisiyle birlikte sevdiği erkeği de idam ettirir.

Baş harem, Perviz Han'ın eşidir ve aynı zamanda haremde söz sahibidir. Kinli ve zalim biridir. Kendi maksatları için masum insanların ölümüne bile razı olur. Fakat kendisi haremdeki başka kadının tuzağına gelir ve eşi tarafından öldürülür.

Raşit, Han'ın saraydaki hizmetçisidir. Saf ve temiz kalpli biridir. Han'ın eşine âşık olur ve kadın bunu öğrenince bu durumdan yararlanarak, onu kendi kötü maksatları için kullanmaya çalışır. Ondandır, Gülsanem'i öldürmeyi ister. Fakat Raşit, sarayda ortalık karışınca Gülsanem'i de alır ve saraydan kaçır.

Allahkulu, fakir bir köylüdür. Han'ın ve etrafındakilerin halkla davranışı doğru bulmaz ve bunu açıkça eleştirmekten çekinmez. Oğlunu köle olarak elinden alan Han'a, sözünü cesur bir şekilde der ve Han, bundan dolayı kendisini idam ettirir.

Gülsanem, Allahkulu'nun kızıdır. Genç ve güzel bir kız olduğundan dolayı Han, onu alarak hareme götürür. Fakat mucizevi bir şekilde oradan kurtulur ve ağabeyinin mücadele ettiği dağlara kaçmayı başarır.

Abdulla Han, Perviz Han'ın düşmanıdır. Kinli ve zalim biri olan Abdulla Han, aynı zamanda da kurnaz biridir. Perviz Han'a karşı daha iyi savaşmak için Bedel'le anlaşma yapar ve isteğine ulaşır.

Bunun yanında eserde köylüler, saray hizmetçileri, haremde yer alan kadınlar gibi tipler de yer almaktadır.

2.17.3.3.Mekân ve Dekoratif Unsurlar

Yazar, oyunda çeşitli mekân unsurları kullanmaktadır. Oyunda olaylar hem açık mekânda, hem de kapalı mekânda geçmektedir. Olayların olduğu yerler, Haydarhanlı köyü, saray ve dağlardır. Birinci perdenin başında sahne dekoru, yazar tarafından şöyle tasvir edilir: *“Pərviz xanın kəndi. Amilin evi. Evin qabağında vaqe meydançada böyük izdiham. Xanın vəkili Mirzə İsmayıl balkonda əyləşib. Cammat*

dəstə-dəstə orada-burada toplaşib danışirlar. Bir kənardə bir qoca kəndli-Allahqulu ilə bir cavan kəndli söhbət edirlər.”²⁰⁰

İkinci perdede ise olaylar tamamen kapalı mekânda geçmektedir. Perdenin başında Perviz Han’ın sarayı anlatılır. Sarayın içinde gelişen olaylar ise daha çok haremde geçmektedir. Haremde kadınların eğlenmelerinden, bir birine kurdukları tuzaklardan bahsedilmektedir.

Üçüncü perdede yazar, mekân olarak dağları seçer. Han’ın esirliğinden kaçan Bedel ve arkadaşları bu dağlarda saklanır. Bura gelmek zor olduğu için onları yakalamak imkânsız olur. Perdenin başında dekor, kısaca şöyle anlatılmaktadır: *“Dağların arasında qaçaqlar məskəni. İki nəfər qaçaqlardan Tağı və Heydər qazanda xörək bişirirlər. Bir nəfər yuxarıda əli tufəngli qarovul çəkir.*”²⁰¹

Son perdede olaylar yine kapalı mekânda, Han’ın sarayında geçmektedir. Fakat bu defa harem değil, Han’ın odası tasvir edilmektedir. Yazar dekoru; Han’ın odasının dağınık bir şekilde olduğunu anlatır. Han, ona karşı mücadele eden isyancılarla savaşta yalnız kalır ve sonunda kendi odasında, Bedel tarafından öldürülür.

2.17.3.4.Zaman

Yazar, eserde olayları “Nesnel Zaman”da ele almaktadır. Eserde, olaylar kronolojik sıralamayla geçse de perdeler arasında zaman kopması görülmektedir.

Eserde, XVII-XVIII. yüzyıllar arasında Azerbaycan’da mevcut olan “Hanlıklar” döneminden bahsedilmektedir.²⁰² Nitekim 1747 yılında, Nadir Şah öldürüldükten sonra Azerbaycan Hanlıklara parçalanır. Rusya ve İran işgaline kadar bu düzende idare olunur.²⁰³ Hakverdiyev de bu dönemde yer alan Hanlıklardan birinde cereyan eden olayları ele alır ve bu dönemde idare olunan feodal devletlerdeki monarşi rejimini eleştirir. Yazar, halkla Han’lar arasındaki münasebetin sonunda nasıl büyük bir uçuruma yol açtığını anlatır ve yaşadığı dönemle mukayesede orta çağda insanların daha çok sıkıntı yaşadığını özellikle vurgular.

²⁰⁰ **age.**, s.282.

²⁰¹ **age.**, s.299.

²⁰² Mehdi Məmmədov, **Azəri Dramaturgiyasının Estetik Problemləri**, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı-1968, s.94.

²⁰³ Yunis Rza oğlu Hüseynov, **“Qarabağnamələr” Azərbaycan Tarixini Öyrənmək Üçün Mənbə Kimi**, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Bakı-2007, s.29.

2.17.4. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri

“Köhnə Dudman”, Abdurrahim Bey Hakverdiyev’in Sovyet döneminde kaleme aldığı en uzun tiyatro eserlerinden biridir. Konusunu tarihten alan oyun, yazarın kendine özgü dil ve üslubuyla örülmüştür. Oyunda, günümüz Azerbaycan Türkçesinde kullanılmayan kelimelere az da olsa yer verilmektedir: “*Binagüzarlıq*”, “*vəcihə*”, “*xəttü-xal*”, “*əfzəl*”, “*pərəstar*”, “*təəllüq*”...

Bu oyunun en önemli özelliklerinden biri, yazarın deyimlere daha çok yer vermesidir: “*Ac qurdların qarınları dolsun.*”, “*Ağzının ipini çəksin.*”, “*Qan iyi gəlir.*”, “*Başını batırarsan.*”, “*Başında bir tikə ağılı yoxdur.*”, “*Qızıl təşti neyləyirəm içinə qan qusam.*”, “*Boyun doludur.*”...

Daha önceki bazı oyunlarında olduğu gibi yazar, bu oyununda da argo kelimeler kullanmaktadır. Bu oyunda, özellikle Perviz Han’ın dilinden bu tür kelime söylenmektedir: “*Ləçər*”, “*fahişə*”, “*füzul oğlu*”...

2.18. BABA YURDUNDA

2.18.1. Eser Hakkında

“Baba Yurdunda” tiyatro eseri, 1971 yılında Kamran Memmedov tarafından Azerbaycan Devlet neşriyatında basılan “Seçilmiş Əsərləri” adlı kitapta yer almıştır.

1927 yılında kaleme alınan oyun, beş perdeden oluşmaktadır ve yazarın daha önce kaleme aldığı “Köhnə Dudman” oyununun devamı niteliğindedir. Oyunda, Perviz Han’ın neslinden olan Cihangir Ağa’nın köylülere yaptığı haksızlıklardan bahsedilmektedir. Bu defa da köylüler daha önce onun dedesine karşı yaptıkları isyanın aynısını ona da yaparlar. Fakat onların bu kadar cesaretlenmesinde Ekim devrimi önemli rol oynar. Böylece halk, yeni düzen sayesinde beylerden ve ağalardan kurtulurlar.

Yazarın Sovyet döneminde kaleme aldığı diğer eserlerde olduğu gibi bu eserinde de sosyalizm propagandası yapılmaktadır. Bu durum, dönemin siyasi ideolojisiyle ilgilidir. Bu dönemde yazarlar, isteyerek ya da istemeyerek, rejimin siyasi ideolojisine paralel eserler vermek durumundadır. Hakverdiyev de edebî faaliyetinin son dönemlerinde sosyalizmi daha açık bir şekilde propaganda etmeye başlar. Eser, 1927’de Stalin döneminde kaleme alındığı için yazar, siyasi ideolojiyle paralel olmak durumunda kalmıştır.

2.18.2. Eserin Özeti

Eserde olaylar, Cihangir Ağa'nın evinin önünde, hizmetçilerin konuşmasıyla başlar ve Cihangir Ağa içeriden çıktığında hizmetçiler konuşmalarını hemen keserler. Cihangir Ağa, kâhyası Namaz'a birkaç görev verir ve onu yanına çağırarak hizmetçi Gülnise'yi çok beğendiğini söyler. Fakat Namaz, kıza İskender'in talip olduğunu söyler. Ama Cihangir Ağa'ya bu yönde yardım edeceğine dair söz verir. O, Gülnise'ye âşık olan diğer köylü Sadık'ı gaza getirir ve neticede Sadık, İskender'i öldürür. Sadık, Cihangir Ağa'nın bu cinayette kendisine kefil olacağına güvense de Ağa, sözünün üstünde durmaz ve Sadık hapse edilir. Böylece Cihangir Ağa'nın Gülnise'yi elde etmek için hiçbir sıkıntısı kalmaz.

İkinci perdede olaylar Hasan'ın evinde geçmektedir. Cihangir Ağa, ortalık sakinleştikten sonra Hasan'dan kızı Gülnise'yi istemek için Namaz'ı onlara gönderir. Hasan, Namaz'ın teklifini kabul eder ve nikâh kesilmesine razı olur. Eşi ve Gülnise kendisine ne kadar yalvarsalar da Hasan, kararından vazgeçmez.

Üçüncü perdede Cihangir Ağa, isteğine nail olur ve Hasan'ın kızı Gülnise'yle evlenir. Hasan ise köyün kâhyası Namaz'ın bütün görevlerine kendi üstelenir. Bu durum Namaz'ı rahatsız eder ve Hasan'ı evden kovmanın yollarını arar. O, Ağa'yla konuşur ve Hasan'ı ailesiyle birlikte evden kovmayacağı takdirde, kendisinin yaptığı yasa dışı eylemleri, hükümet memuruna anlatmakla tehdit eder. Bundan başka Ağa'ya, Gülnise'yi boşadığı zaman İhsan Han'ın kızını kendisiyle evlendireceğine dair söz verir. Cihangir Ağa teklifi kabul eder ve eşiyle birlikte kayınpederi Hasan'ı evden kovar.

Dördüncü perdede Cihangir Ağa'nın düğünü tasvir edilmektedir. İhsan Han'ın kızıyla evlenen Ağa'nın düğününde herkes eğlenir. Hasan, düğün olan mekâna girer ve bu düğünün kendi kızı Gülnise'nin olduğunu iddia eder. Önce onu oradan kovmak isterler, fakat akli başında olmadığı için oynamasına izin verirler. Hasan, düğünde oynadığı sırada yere düşerek ölür.

Beşinci perdede olaylar köyde bulunan yeni hükümetin karargâhında geçer. Gülnise'nin oğlu İskenderzade, şikâyetçileri tek tek kabul eder ve onların sorunlarını çözmeye çalışır. Bu sırada yaşlı biri odaya girer ve İskenderzade konuşma sırasında onun babası Cihangir Ağa olduğunu anlar. İskenderzade, babasına zamanında yaptığı

bütün kötülüklerin hesabını ödediğini söyler ve görevliden onu odadan çıkarmasını ister.

2.18.3. Eserin Yapı Özellikleri

2.18.3.1. Olay Örgüsü

Serim: Olaylar, Cihangir Ağa'nın evinin önünde başlar. Cihangir Ağa, hizmetçilerinden Gülnise'yi beğendiği için onu elde etmenin yollarını arar ve bunun için Namaz'dan yardım ister. Namaz da kurnaz biri olduğu için Gülnise'nin sevdiği İskender'le Sadık'ın arasını bozar. Sonunda Sadık, İskender'i öldürür ve böylece Cihangir Ağa, iki genç rakipten kurtulur.

Çatışma: Namaz, Cihangir Ağa'nın adından Hasan'ın evine kızını istemek için gelir. Gülnise'nin bütün çabalarına rağmen Hasan, Cihangir Ağa zengin biri olduğu için razı olur ve kızını ona verir. Bundan sonra Hasan, Cihangir Ağa'yla akraba olduğu için maddi durumu ve köydeki mevkisi değişir. Namaz'ın görevini tam olarak ele geçirir. Namaz, bu durum kendisini rahatsız ettiği için Hasan'ı, Cihangir Ağa'nın evinden kovma planları yapar. O, Cihangir Ağa'yı, ailesiyle birlikte Hasan'ı evden kovmasının kendisi için daha iyi olduğunu düşünerek ikna eder.

Düğüm: Cihangir Ağa, Namaz'ın planın beğendiği için Hasan'ı ve kendi eşi Gülnise'yi çocuğuyla birlikte evden kovar. Kendisine daha uygun gördüğü için İhsan Han'ın kızıyla evlenir.

Doruk Noktası: Köyde artık Sovyet hâkimiyeti kurulur ve beylerin, ağalarının dönemi sona erer. Köylüler şikâyet ve isteklerini söylemek için yeni başkanı beklerler. İskenderzade geldikten sonra herkesin sorunlarıyla tek tek ilgilenir ve onlara yardım etmeye çalışır.

Çözüm: Herkes gittikten sonra odaya yaşlı biri girer ve anlattıklarından dolayı kendisinin Cihangir Ağa olduğu anlaşılır. İskenderzade, kendisinin onun oğlu olduğunu söyler ve annesiyle birlikte kendisine yaptıklarından dolayı onu affetmez.

2.18.3.2. Kişiler Kadrosu

2.18.3.2.1. Merkezî Kişi

Cihangir Ağa, yirminci yüzyılın başlarında Perviz Han neslinden olan köy ağasıdır. Zalim ve yalnızca kendi çıkarlarını düşünen biridir. Fakat dedesi Perviz

Han'dan farklı olarak açık şekilde halka zulmetmekten korkar ve bunu kendisi Namaz'la konuştuğu sırada şöyle dile getirir:

“Keçmiş zamanlar olsaydı, asandı, çəkib aparardım evə, heç kəsin də ağzını açıb danışmağa həddi olmazdı. İmdi zamanə başqadır, zakon başqadır. Eləmək olmaz. Kəndlilərin gözəl qızları hamısı mənim babalarımın malları idi. Amma biz gəndən baxıb ağzımızın suyunu uduruq.”²⁰⁴

Bütün yaptıkları kötülüklerini bedelini çok ağır öder ve sonunda mal varlığı elinden alınır. Daha çocukken terk ettiği oğlu da ona sahip çıkmaz ve hayatının son yıllarını zorlu şartlarda geçirmek zorunda kalır.

2.18.3.2.2. Yardımcı Kişiler

Namaz, Cihangir Ağa'nın kâhyasıdır. Kurnaz ve kinli biridir. Kurduğu planlarla daha çok kendini düşünür. Onun teşvikiyle Sadık, İskender'i öldürür. Bundan başka o, elindeki makamı kaybetmemek için insanları evinden kovdurmaya bile başarır. Kendi çıkarları için gerektiğinde Cihangir Ağa'yı bile tehdit etmekten çekinmez. Sonunda yaptığı bütün kötülüklerin karşılığında köylüler kendisini öldürürler.

Hasan, köyde yaşayan yaşlı biridir. Ömrünün büyük bir kısmını fakirlikle geçiren Hasan, kâhyanın sunduğu teklifler karşısında aciz kalır ve kızını Cihangir Ağa'ya verir. Kızının hesabına kendi düzenini kurur ve halka zulüm etmeye başlar. Cihangir Ağa, onu evinden kovduktan sonra hayatının son yıllarını sefil halde geçirir ve ölür.

Tubu, Hasan'ın eşidir. İlk başta çok iyi niyetli biri olarak görünse de daha sonra o da eşi gibi halka karşı zalim olmaya başlar. O da eşiyle birlikte Cihangir Ağa tarafında kovulur.

Gülnise, Hasan'ın kızıdır. Genç ve güzel olması köyde onu seven erkeklerin sayısının fazla olmasına neden olur. Sevdığı insan, Cihangir Ağa'nın yardımıyla öldürülür. Bundan sonra Cihangir Ağa'yla zorla evlendirilmesine rağmen onu hiçbir zaman sevmez. Hatta Cihangir Ağa, çocuğuyla beraber onu evden kovduğu zaman buna çok sevinir ve oğlunu tek başına büyütür. Ömrünün sonuna kadar hep mutsuz yaşar.

²⁰⁴ Haqverdiyev., **age.**, s.316.

İskenderzade, Gülnise'nin oğludur. Daha çocukken babası Cihangir Ağa tarafından annesiyle birlikte evden kovulur. Kendini eğitilmiş bir genç olarak yetiştirir ve yeni kurulan hükümetin köydeki temsilcisi olur. Köylülerin hakkını savunur, onlara karşı haksızlık edenleri kanun karşısında cezalandırır. Esas amacı toplum içinde eğitimsiz olanları okula yöneltmektir. Bunu kendisi şöyle dile getirir:

“Əyləşin, yoldaşlar, zəhmət çəkməyin, köhnə, paslanmış adətləri buraxın getsin. Mən sizin hamınızdan cavanam, gərək mən sizin ayağınıza duram. Sizə bu gün bir yaxşı məktəb açdıq. Bu kənd bina olunandan məktəb görməyibdir. Bir azdan sonra məktəbsiz bir kənd qalmaz. Gərək məmləkətimizdə bir bisavad olmasın. Hamı oxusun. Qızlar, oğlanlar, hələ qocalarımız da gərək oxusunlar.”²⁰⁵

İhsan Han, yaşlı aynı zamanda da zalim bir ağadır. Cihangir Ağa ile dostluk yapar, aynı zamanda da kızını onunla evlendirir. Köylülere yaptığı kötülüklerin bedeli olarak sonunda öldürülür.

Balakız, Cihangir Ağa'nın evinde çalışan genç hizmetçi kızdır. Yaşam şartlarından memnun olan, hayatı seven biridir.

Sadık, köydeki genç erkeklerinden biridir. Gülnise'ye âşık olur ve onun için her şeyden vazgeçmeye hazır olur. Onun bu duygularını kullanan Namaz, İskender'i öldürmeye kendisini teşvik eder. Bunun bedeli olarak Sibirya'ya sürgün edilir. Oradan döndükten sonra hata yaptığını anlar ve köylüleri Ağa'lara karşı savaşılmaya çağırır.

Mirza Samet, yeni kurulan hükümette görev alır. Halkı, yeni düzenin daha faydalı olacağı yönünde ikna etmeye çalışır ve köydeki herkesin sorunuyla tek tek ilgilenir.

Bundan başka eserde, köylüler, şikâyetçiler, Çar hükümeti memuru, yüzbaşı ve milisler gibi tipler de yer almaktadır.

2.18.3.3.Mekân ve Dekoratif Unsurlar

Yazar, oyunda hem açık hem kapalı mekâna yer vermektedir. Birinci perde, açık mekân tasviriyle başlar. Yazar, perdenin başında sahne dekorunu şöyle anlatır:

²⁰⁵ age., s.345.

*“Cahangir ağanın evinin qabağında bir bağça. Neçə nəfər fəhlə işləyir. Arvadlar, qızlar alaq edirlər.”*²⁰⁶

İkinci perdede ise olaylar kapalı mekânda keçmektedir. Perdenin başında yazar dekoru; Hasan'ın küçük ve mütevazı evini kısa şəkilde anlatır: Evin ortasında ocağın yandığını, odanın kenarında ise nevresimlerin toplandığını təsvir edir.

Üçüncü perdede olaylar hem açık mekânda, hem de kapalı mekânda keçmektedir. Yazar, sahne dekorunu anlatırken bundan kendisi şöyle bahseder: *“Səhnə iki parçadır: solda Cahangir ağanın evində bir otaq, sağda kənd meydançası. Kəndlilər yolda o yan-bu yana ötürlər. Neçə nəfər kəndli, evin girəcəyində pillə üstündə əyləşib söhbət edir. Otaqda Namaz və Həsən.”*²⁰⁷

Dördüncü perdede olaylar tamamen kapalı mekânda keçmektedir. Yazar, düğün sahnesi təsvir edir və burada insanların eğlencesini anlatır. Son perdede de olaylar kapalı mekânda geçer. Yeni hükümet kurulduktan sonra, her köyde kendi karargâhını kurar və İskenderzade de bu karargâhların birinde çalışmaktadır. Yazar, sahne dekorunu; İskenderzade'nin karargâhını şöyle anlatır:

*“Bir kənddə Dairə icraiyyə komitəsi. Bir masa rubəruda sədr üçün və birisi də sağ tərəfdə katib üçün qoyulmuşdur. Masaların yanında neçə taburet və divar boyu skamyalar düzülmüş. Skamyalar üzərində neçə nəfər qadın və kişi əyləşmiş. Katib yazıya məşğuldur. Sədr hələ gəlməmiş.”*²⁰⁸

Bundan başqa eserde birçok mekânların da adı keçmektedir. Bunlara örnek olarak; Kâbe, Moskova, Hocabehmenli, Kızılahmedli, Azizsultanlı, Kurukatlak göstərilə bilər.

2.18.3.4.Zaman

Eserde olaylar, “Nesnel Zaman”da keçmektedir. Oyunda perdeler arasında olaylar kronolojik sıralamayla verilməsinə rağmen aralarında belli bir müddət vardır. Örneğin birinci perde bittikten sonra ikinci perde başladığında artık olayların üzerinden dört yıl keçmektedir.

²⁰⁶ age., s.313.

²⁰⁷ age., s.329.

²⁰⁸ age., s.343.

Yazar, eserdeki olayların XX. yüzyılın başlarında oluştuğunu bildirmektedir.²⁰⁹ İkinci perdede Şahmar Bey, Cihangir Ağa'yla konuştuğu sırada açık şekilde olmasa da 1905 devriminden bahsetmektedir. Şahmar Bey, köylülerin ve işçilerin grev yaptığını anlatmaktadır. O, Cihangir Ağa'ya daha tedbirli olmayı ve köylülerin artık eskisi gibi olmadığını bildirir.

Son perdedeki gelişmelerden ise köyde Sovyet döneminin başladığını anlaşılmaktadır. İskenderzade konuşmasında artık beylerin, ağların döneminin sona erdiğini söyler ve yeni bir yaşamını başladığını ilan eder. Yazar, bununla Sovyet döneminin ilk yıllarında, köylerdeki genel durumu anlatmaya çalışır.

2.18.4. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri

Yazarın Sovyet döneminde kaleme aldığı bu piyes, konusunu tarihten alan art arda yazdığı ikinci eseridir. Hakverdiyev, bu oyunda da kendi dil ve üslup özelliklerine sadık kalmaktadır. Eserlerinin büyük bir kısmında olduğu gibi bu oyunda da yazar, deyimlere sık sık yer vermektedir: *“Bağrı yarılısın.”*, *“Qulaqlarım taqqıldayır.”*, *“Ağızlarının suyu axır.”*, *“Qara toprağın üzü soyuq olar.”*, *“Toyuğuna daş atmaq.”*, *“Ürəyi sınıq.”*, *“Qarğa beyni yedirmək.”*, *“Sağ-solunu qapır.”*...

Yazar, edebî faaliyetleri döneminde Azərbaycan folklorunu yakından incelediği için eserlerinde folklorik unsurları sıklıkla kullanmıştır. Buna, eserde sık sık rastlanılan beddualar örnek gösterilebilir: *“Qolun qırılsın, qanlı!”*, *“Qana batasan.”*, *“Qolun yanına düşsün.”*, *“Başına daş düşsün.”*, *“Canları çıxsın.”*, *“Allah səni döysün.”*, *“Gözləri görüm kor olsun!”*, *“Evinə od düşsün, a mənim evimi yandıran!”* vb.

Oyunda en çok dikkat çeken sahnelerden biri de düğün sahnesindeki âşıktır. Âşığın söylediği koşmalar, Hakverdiyev'in âşık edebiyatı geleneğini bildiğini ortaya koymaktadır. Aşağıdaki dizeler buna örnek gösterilebilir:

*Açıq başda olsa əsgər bir dilbər,
Onda bu nişanlar müəyyən gərək.
Əndamı ayinə, qəddi mötədil,
Siyah zülfü qamətinə tən gərək.*

*Yanağı lələnin bahar kimi,
Ləbləri yaqutun kənarı kimi,*

²⁰⁹ age., s.313.

*Bir danə nasüftə mirvari kimi,
Başdan ayağadək ağ bədən gərək!*

*Qövlü sadıq ola, hər feli həlal,
Bilməyə ki, fitnə nədir, mərkü al,
Şam kimi qabaqda dura, nitqi lal,
Kəsilsə də başı dinməyən gərək!*²¹⁰

Bunun dışında yazar, eserde komünizme ait terimlere de yer vermektedir. Bu tip kelimelere eserin son perdesinde rastlanılmaktadır. Son perdede yeni hükümet kurulduğu için artık yeni görev ve meslek adları ortaya çıkmaktadır. Buna örnek olarak şu kelimeler gösterilebilir: “İcraiyyə komitəsi”, “katib”, “sədr”, “inspektor”, “seksiya”...

2.19. MƏŞƏDİ QULAM QİRAƏT ÖYRƏNİR

2.19.1. Eser Hakkında

“Məşədi Qulam Qiraət Öyrənir” tiyatro eseri, 1971 yılında Kamran Memmedov tarafından Azərbaycan Devlet nəşriyatında basılan “Seçilmiş Əsərləri” adlı kitapta yer almıştır.

Abdurrahim Bey Hakverdiyev, “Məşədi Qulam Qiraət Öyrənir” oyununu 1927 yılında kaleme alır. İki perdeden oluşan oyun, yazarın Sovyet döneminde kaleme aldığı ilk komedi olarak bilinmektedir.

Oyunda, cahil ve saf olan Meşhedi Gulam’ın başından geçen olaylar anlatılmaktadır. Eşini aldatan Meşhedi Gulam, Kuran öğrenmek adıyla Nataşa’nın evine gider ve kadın tarafından sarhoş edilir. Sarhoş halde olduğu için Nataşa bütün paralarını ele geçirir. Daha sonra Meşhedi Gulam’ın oğlu ve eşi kendisini gelip oradan alıp götürürler.

Oyun, komedi türünde olduğu için bütün dönemlerde seyircinin dikkatini çekmektedir. Komedi, sık sık olmasa da hâlâ tiyatrolarda sahnelenmektedir.

2.19.2. Eserin Özeti

Birinci perdede olaylar, Meşhedi Gulam’ın evinde geçer. Meşhedi Gulam, Bakkal Mirza Yusuf’a borcunu öder ve onu uğurlar. Mirza Yusuf, gittikten sonra Meşhedi Ramazan gelir ve konuşmaları sırasında Yahudi sevgilisiyle barıştığını söyler. Meşhedi Gulam da Rus sevgilisi Nataşa’yla barıştığını, Meşhedi Ramazan’a

²¹⁰ age., s.340.

anlatır. Fakat Meşhedi Gulam'ı düşündüren şey, Nataşa'nın kendisini ziyarete gelirken ondan mutlaka tavuklu pilav istemesidir. Eşi, bu yemekleri hazırlasa da kendilerine hazırladığını düşündüğü için Meşhedi Gulam, yemeği evden çıkarmanın yollarını arar. Meşhedi Ramazan, ona Hoca'nın yanına Kuran-ı Kerim okumaya gideceği yönünde karısını aldatmasını önerir. Meşhedi Ramazan, gittikten sonra Meşhedi Gulam eşini çağırır ve ona Hoca'nın yanına Kuran okumaya gideceğini söyler ve pişirdiği yemeyi Hoca'ya götüreceği için kendisine vermesini ister. Meşhedi Gulam'ın eşi Şahperi, bir şey söyleyemez ve eşinin söylediğini yapar. Şahperi, yemeyi verdikten sonra Meşhedi Gulam hemen faytona biner ve sevgilisinin yanına gider. Oğlu Cihangir ise babasının aslında nereye gittiğini anlar ve bunu yemekten sonra annesine anlatacağına söz verir.

İkinci perdedeki olaylar, Nataşa'nın odasında geçer. Meşhedi Gulam sarhoş olur ve kontrolü kaybeder. Bu durumdan yararlanan Nataş'a, onun bütün paralarını ele geçirir. Bu sırada Meşhedi Gulam'ın eşi Şahperi ve oğlu Cihangir odayı basar. Şahperi eşine beddualar ederek oğlu Cihangir'le birlikte kendisini alıp götürürler. Nataşa ise arkalarından gülererek kendileriyle dalga geçer.

2.19.3. Eserin Yapı Özellikleri

2.19.3.1. Olay Örgüsü

Serim: Olaylar, Meşhedi Gulam'ın evinde başlar. Mirza Yusuf, kendisine borçlu olduğu için Meşhedi Gulam'la hesaplaşmaya gelir. Meşhedi Gulam, borcunu öder ve onu gönderir.

Çatışma: Mirza Yusuf, gittikten hemen sonra Meşhedi Ramazan gelir. Meşhedi Ramazan, eski sevgilisiyle barıştığı için kendini mutlu hissettiğini söyler. Meşhedi Gulam da aslında sevgilisiyle barıştığını ama kızın ondan yemek istediğini söyler. Eşinden yemeyi nasıl alacağını bilemediği için çaresiz kalır ve Meşhedi Ramazan'dan yardım ister. Meşhedi Ramazan, ona bununla ilgili plan kurmakta yardım eder.

Düğüm: Meşhedi Gulam, eşini kandırabildiği için Nataşa'nın evine gelir ve fazla içki içtiği için sarhoş olur. Onun sarhoşluğundan yararlanan Nataşa, Meşhedi Gulam'ın bütün parasını ele geçirir.

Çözüm: Meşhedi Gulam'ın oğlu Cihangir, babasının konuşmasını duyduğu için gittiği yeri bilir ve annesiyle birlikte Nataşa'nın evine gelirler. Meşhedi Gulam'ı sarhoş halde alarak evlerine geri dönerler.

2.19.3.2. Kişiler Kadrosu

2.19.3.2.1. Merkezî Kişi

Meşhedi Gulam, orta yaşlarda bir tüccardır. Para için canından bile geçmeye hazır olan cimri biridir. Her kuruşun hesabını yapan Meşhedi Gulam, aynı zamanda Rus kızının bir mektubuyla kendini kaybedecek kadar da zayıf karakterli bir insandır. O, Nataşa'dan gelen mektubu arkadaşı Meşhedi Ramazan'a şöyle anlatır:

“Hər hərfi yüz milyona dəyər. Yazır ki, mənim sevgilim, Maşaduşkəm. Pəh, pəh, pəh... Maşaduşka sənə bir cüt ala gözlərinə qurban olsun. Yazır ki, mənim sevgilim, Maşaduşkəm, bu gecə evdə bir qazan toyuqplov bişitdirib, gətir yanıma; əgər gətirdin, sənə bir cüt öpüş verəcəyəm; gətirməsən, daha gözümə görünmə. Necə yəni gətirmərəm?! Bu canımı toyuq edib plovun başına qoyub qulluğuna gətirirəm.”²¹¹

2.19.3.2.2. Yardımcı Kişiler

Meşhedi Ramazan, orta yaşlarda biridir. Kurnaz ve kendi menfaatlerini düşünen Meşhedi Ramazan, kendini dindar biri olarak tanıtmaya rağmen, Yahudi kızla gizli aşk yaşar. Meşhedi Gulam'a da kendi yaptığı planı yapmayı önerir.

Şahperi, Meşhedi Gulam'ın eşidir. Saf ve temiz kalpli bir kadındır. Eşinin uydurduğu yalana inanır ve pişirdiği yemeyi götürmesine karşı çıkmaz. Eşini, Rus kızıyla yakalamasına rağmen onu bırakıp gitmez.

Cihangir, Meşhedi Gulam'ın oğludur. Genç ve akıllı biridir. Annesinden farklı olarak babasının uydurduğu yalana inanmaz. O, annesiyle birlikte babasının ardından gider ve Meşhedi Gulam'ın bütün yalanlarını ortaya çıkarır.

Nataşa, genç Rus kızıdır. Güzelliğiyle Müslüman erkeklerini kendine çeker ve onları kullanır. Nataşa, Meşhedi Gulam'ı aldatarak onu sevdiğini söyler ve bütün parasını elinden alır. Bundan başka erkekleri içirerek komik duruma düşürmekten de zevk alır.

²¹¹ age., s.352-353.

Mirza Yusuf, orta yaşlarda bir bakkaldır. Hiç kimse de bir kuruşunu bile bırakmaz. Hesabı çok iyi bildiği için Meşhedi Gulam'dan bütün borcunu, tam kuruşuna kadar alır.

2.19.3.3.Mekân ve Dekoratif Unsurlar

Eserdeki bütün olaylar kapalı mekânlarda geçmektedir. Birinci perdenin başında yazar, sahne dekorunu anlatırken olayların Meşhedi Gulam'ın evinde geçtiğinden bahsetmektedir. Birkaç odadan oluşan evin misafir odasında Mirza Gulam, bakkalı kabul eder. Ardından gizli konuşmasını da Meşhedi Ramazan'la burada yapar.

İkinci perdede ise olaylar, Rus kızı Nataşa'nın evinde geçmektedir. Yazar sahne dekorunu; kızın odasını kısaca şöyle anlatır: *“Vaqe olur Nataşanın otağında. Məşədi Qulam əyləşib başında araçqın. Nataşa qolunu onun boynuna salıb, şərab verir.”*²¹² Bunun yanı sıra odada yatağın bulunmasını yazar, ayrıca vurgulamaktadır.

Eserde, karakterler aralarında konuştukları sırada birçok mekânların adını da çekerler. Adı geçen mekânlara örnek olarak şunlar gösterilebilir: “Hindistan”, “Horasan”, “Mazenderan” vb. Bundan başka oyunda *“Axundovlar mağazası”* adlı kapalı mekândan da bahsedilmektedir. Meşhedi Gulam, bütün alışverişini burada yapmasına rağmen fiyatların yüksek olmasından şikâyet eder.

2.19.3.4.Zaman

Eserde oluşan olaylar, “Vaka Zamanı”nda geçmektedir. Olaylar, Meşhedi Gulam'ın bakkalla akşam buluşmasıyla başlar ve Nataşa'nın evinden gitmesiyle biter. Bütün bu yaşananlar birkaç saat içerisinde geçmektedir.

Yazar, oyunda tam takvim belirtmese de Meşhedi Gulam eşiyile konuştuğu sırada artık Ramazan ayının yaklaştığını söyler. Bu konuşmasıyla o, eşini etkilemeye çalışılır. Meşhedi Ramazan'ın vasıtasıyla yazar, eserdeki zamanın Ramazan ayına yakın bir tarihe ait olduğunu söylemeye çalışır.

2.19.4. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri

Abdurrahim Bey Hakverdiyev, “Məşədi Qulam Qiraət Öyrənir” oyununu komedi türünde kaleme alır. Yazar, oyunda daha önceki yıllarda kaleme aldığı eserlerden farklı olarak, Arapça ve Farsça kelimelerden kaçınmaya çalışır. Fakat

²¹² age., s.355.

yazar, buna rağmen oyunda Meşhedi Gulam'ın dilinde söylenen Farsça şiire de yer vermektedir:

*Şəkkərə Mazandaran, şəkkərə Hindistan,
Hər do şirnəst, kocavü, an koca.*²¹³

Bundan başka yazar, eserde az da olsa Rusça kelimelere yer vermektedir. Bu kelimelere örnek olarak şunlar gösterilebilir: “*Lyblyu*”, “*bumajnik*”, “*çotgə*”...

Oyun, hacim itibariyle kısa olmasına rağmen yazar, karakterlerin dilinden sık sık beddualara yer verir. Ayrıca daha önceki oyunlarında olduğu gibi bu oyunda da gereken yerlerde beddualar kullanılır: “*Evin dağılsın.*”, “*Allah evini yıxsın.*”, “*Allah insafınızı kəssin.*”, “*Qıçı sinsin.*”, “*Üstünə kül tökülsün.*”, “*Allah səni bundan da pis günə salsın.*”, “*Kül başına, daş düşsün başına.*”...

2.20. QADINLAR BAYRAMI

2.20.1. Eser Hakkında

“Qadınlar Bayramı ve ya 8 Mart” tiyatro eseri, 1928 yılında “Azərnəşr” tarafından Bakü’de basılmıştır.

Abdurrahim Bey Hakverdiyev, “Qadınlar Bayramı” piyesini 1928 yılında kaleme alır. İki perdeden oluşan oyunun bir diğer adı ise “8 Mart”tır. Oyunda, inkılâp ruhunda kendini yetiştirmiş Cahan adlı kadının hayat mücadelesi anlatılmaktadır. O, Sovyet döneminin ilk yıllarından itibaren eğitim alarak kendini yetiştirmekle birlikte, eski kafalı insanlarla mücadele eder. Mücadelesinin sonucu olarak etrafında büyük bir kadın ordusu oluşur ve dar düşünceli insanlar üzerinde zafer elde ederler. Cahan ve onun etrafındaki kadın karakterli vasıtasıyla yazar, toplumda kadının önemini anlatır. Bir toplumun gelişmesinde kadının mühim rol oynadığından bahseder.

Piyes, Hakverdiyev’in Sovyet döneminde kaleme aldığı birçok oyun gibi “Tənqid və Təbliğ” tiyatrosunda sahnelenir ve o dönemde halkın ilgisini çekmeyi başarır.

2.20.2. Eserin Özeti

Birinci perdede olaylar, Zaman adlı köylünün evinde geçmektedir. Köyün erkekleri, onun evinde toplanır ve son yaşananları müzakere ederler. Zaman, eşinin onu artık dinlemediğini ve özgür yaşamak istediğini dile getirir. Diğer erkekler de

²¹³ age., s.353.

evlerinde aynı sorunlarla karşılaştıklarını itiraf ederler. Yeni düzen kurulduktan sonra kadınlarının artık evde oturmadıklarından ve büyük hevesle çalışmalarından kendi aralarında sızlanırlar. Zaman, köylülere bu sorunu çözebilmek için birlikte, Molla Halil'in yanına gitmeyi önerir. Herkes bu teklifi iyi karşılar ve çözüm yolu olarak Molla Halil'i görürler. Fakat Balakişi adlı köylü, esas oraya gelme amaçlarının Zaman'ın kızını Kadim adlı gence istemek olduğunu açıklar. Zaman, bu konuyla ilgili eşiyle konuştuktan sonra haber vereceğine söz verir ve misafirleri uğurlar.

Köylüler gittikten sonra Zaman'ın eşi Cahan, içeri girer ve Zaman ona durumu anlatır. Cahan, kızının daha evlilik çağını gelmediğini bildirir. Velilerinin konuşmasını duyan Növreste de babasına tepki gösterir ve onu zorla evlendiremeyeceği yönünde kendisini uyarır. Zaman, kızını dinlemez ve nikâhını yapmak için kadiya gider. Nevreste ise hemen köydeki hükümet idaresine gider ve olanları orada çalışanlara anlatır. İdaredekiler Zaman'ı bulur ve kızını zorla biriyle evlendirdiği takdirde, kendisini hapse atmakla uyarırlar.

İkinci perde olaylar köy meydanında ve onun içinde bulunan küçük odada geçer. Köyde 8 Mart, Kadınlar Bayramının hazırlıkları yapılır. Herkes başkan seçtikleri Cahan'ın başarısından bahseder. Bakü'den gelen hükümet temsilcisi de bayrama özel yapılan törene katılır ve köyün gelişmesindeki hizmetlerden dolayı Cahan'ı tebrik eder.

2.20.3. Eserin Yapı Özellikleri

2.20.3.1. Olay Örgüsü

Serim: Olaylar köyde, Zaman'ın evinde geçer. Köydeki bazı erkekler Zaman'ın evinde toplanır ve eşlerinin kendilerini dinlemediği için yeni hükümeti suçlarlar. Bu sohbetler sırasında köylülerden Balakişi, asıl gelme amaçlarının kız istemek olduğunu söyler. Zaman, ondan eşiyle konuşmak için süre ister.

Çatışma: Misafirler gittikten sonra Cahan, odaya girer ve eşi ona misafirlerin gelme nedenini söyler. Cahan, kızı daha çok küçük olduğu için onu evlendirmeye izin vermeyeceğini söyler. Növreste, kendisi de babasına karşı çıkararak daha eğitim almak istediği için evlenmek niyetinde olmadığını açık bir şekilde dile getirir.

Düğüm: Köyde 8 Mart, Kadınlar Bayramı olduğu için herkes hazırlık yapar. Onlara rehberliği ise hükümetin köydeki temsilcisi, Cahan kendisi yapar. Köylüler,

Cahan'ın gördüğü işlerden bir birine övgüyle bahsederler ve Cahan'ı başlarına getirdikleri için pişman olmadıklarını itiraf ederler.

Doruk Noktası: Zaman, kızının tanımadığı biriyle konuştuğunu görünce sinirlenir ve kızının eve gitmesini talep eder. Fakat kızı babasını dinlemez ve kendi işleriyle uğraşmaya devam eder. Cahan da eşine, onların işlerine karışmamayı tavsiye eder ve kendisinden gitmesini rica eder.

Çözüm: Köyde hazırlıklar biter ve resmî tören başlar. Konuşmayı açan Cahan, böyle bir toplumda yaşadıkları için mutlu olduğunu dile getirir. Bunun için Şura hükümetine teşekkürlerini sunar. Daha sonra konuşan merkezî hükümet temsilcisi, Cahan'ı köyde yaptıklarından dolayı tebrik eder ve ona gelecek işlerinde başarılar diler. Bunun ardından köylüler, bayram olduğu için eğlenmeye başlarlar.

2.20.3.2. Kişiler Kadrosu

2.20.3.2.1. Merkezî Kişi

Cahan, orta yaşlarda bir köy kadınıdır. Fakat diğer kadınlardan farklı olarak feminist bir karaktere sahiptir. Yeni hükümet kurulduktan sonra kadınların elde ettiği özgürlük sayesinde, köyde birçok projenin hayata geçmesinde önemli rol oynar. Başta eşi olmakla, birçoklarının engelleriyle karşılaşsa da buna rağmen kendi amacından vazgeçmez. Onu bir tek köydeki kadınlar değil, bütün dünyada eziyet çeken kadınlar düşündürür. Toplantıdaki konuşmasında bunu şöyle dile getirir:

“Bu gün cəmi dünyanın zəhmətkeş qadınları üçün əhəmiyyətli bir gündür. Bu gündə dünyanın hər tərəfindən, əziyyət, məşəqqət, təzyiq altında qalan, evlərdə dünya işığına həsrət qalıb qara qul mənziləsində olan, fabrikələrdə, zavodlarda gündə on iki saat və daha da işləyib qarınları dolusu çörəyə əlləri çatmayan zəhmətkeş, sərhədlərə, fəsillərə baxmayıb əllərini şura işçi-kəndli qadınlarına uzadırlar...”²¹⁴

Hakverdiyev'in daha önceki dramlarında ele aldığı olumlu kadın karakterleri hep şiddete ve eziyete maruz kalmaktadır. Bu karakterleri ele alırken onların mazlumluğundan ve toplumdaki eşitsizliğinden söz eden yazar, yine de bu tip kadınların sürekli eşlerine sadık kaldıklarına vurgu yapar.²¹⁵ Fakat Cahan karakteri, kendi haklarını bilir ve erkeklere kendini ezdirmez. Mücadelesini sonuna kadar

²¹⁴ age., s.366.

²¹⁵ Şərif, age., s.139.

sürdürür və bu yolda hiç yorulmaz. Cahan, Azərbaycan Sovyet edebiyatında ilk kadın “kənd soveti”²¹⁶ karakteri olarak nitelendirilebilir.²¹⁷

2.20.3.2.2. Yardımcı Kişiler

Zaman, Cahan'ın eşidir. Eski kafalı ve yeni düzene bir türlü uyum sağlayamayan bir köylüdür. Eşiyle mücadele etmekten çekinir ve onun karşısında aciz kalır. Kızına da söz geçiremeyince kendini köyde saygın olmayan biri gibi görmeye başlar.

Növreste, Cahan'ın kızıdır. Genç yaşlarda olan Növreste, annesini kendine örnek alır ve hep onu destekler. Babası onu zorla evlendirmek istese de Növreste, güçlü karaktere sahip olduğundan buna karşı çıkar. Gerekirse babasının hapse atılmasını bile göze alır.

Cabbar, köye yeni atanmış bir öğretmendir. Devrimci ruha sahip bir genç olan Cabbar, kadınlara karşı her zaman saygı duyar ve onlara her yönde destek olmaya çalışır.

Bundan başka eserde, köyün erkekleri, Cahan'ın misafirleri, kızlar, yaşlı kadın ve hükümet memuru gibi tipler de yer almaktadır.

2.20.3.3. Mekân ve Dekoratif Unsurlar

Birinci perdede olaylar kapalı mekânda, Zaman'ın evinde geçer. Yazar, oyunun başında mekânı belirtirken köyün ismini vermez; sadece Azərbaycan köylerinden biri olduğunu söyler.

İkinci perdede ise yazar hem açık, hem de kapalı mekân kullanır. Yazar, perdenin başında sahne dekorunu; köyün küçük meydanını ve onun içinde bulunan küçük odayı şöyle tasvir eder:

*“Kənd meydançası. Evlər qırmızı bayraqlarla müzəyyəndir. Bir tərəfdə qiraət koması. Qiraətxanadan kəndlilər çıxır və oraya daxil olurlar. Müqabilində qırmızı parçalara бүкүlmüş su budkası. Dəstə-dəstə uşaqlar orada-burada oynayırlar. Su budkasının yanında yekə bir daş. Növrəstə budkanı bəzəməktədir. Neçə nəfər ahıl və cavan qadınlar, arxalarında sənəkləri, gəlib səhnədən keçmək istəyirlər. Növrəstəni görüb dayanırlar.”*²¹⁸

²¹⁶ Burada “kənd soveti”, köyün rehberi ya da en üst makamındaki kişi anlamında kullanılmaktadır.

²¹⁷ Abbas Zamanov, “Ə. Haqverdiyevin sovet dövrü yaradıcılığı”, *Ədəbiyyat və İncəsənət*, 21 May 1955, s.2.

²¹⁸ Haqverdiyev, *age.*, s.364.

Bunların yanında eserde “Horasan”, “Bakü” gibi birçok mekânın da adı geçmektedir.

2.20.3.4.Zaman

Eserde olaylar, “Nesnel Zaman”da geçmektedir. Birinci perdeyle ikinci perde arasında birkaç yıl zaman süreci vardır. Yazar, oyun başında zamanla ilgili belli bir takvim vermez.

Yazar, ikinci perdede ise tam tersine, olayların geçtiği takvimi açık şekilde belirtir ve köylülerin 8 Mart, Kadınlar Bayramı’nı kutladığını vurgular. Hatta Bakü’den gelmiş misafirin dilinden olayların hangi yılda geçtiği daha net anlaşılmaktadır: *“Yoldaşlar! Azərbaycanca şura hökumətinin səkkiz ili yavuşlaşır. Yeddi il bundan əqdəm Azərbaycanca savadlı qadın tək-tək tapılırdı.”*²¹⁹

Bu konuşmadan anlaşıldığı üzere Azərbaycan’da Sovyet hâkimiyetinin kurulmasından sekiz yıl geçmiştir. Tarihte ise Sovyet Hâkimiyeti Azərbaycan’da 1920 yılında kurulur. Böylece ikinci perdede olayların 8 Mart 1928 tarihinde geçtiği anlaşılmaktadır.

2.20.3.5.Eserin Dil ve Üslup Özellikleri

Abdurrahim Bey Hakverdiyev, bu eserde de kendine özgü dil ve üslup özelliklerini korumaktadır. Yazar, oyunda Sovyet rejiminin etkisinden dolayı Rusça kelimelere sık sık yer vermektedir. Bu tip kelimelere örnek olarak şunlar gösterilebilir: *“Sobranıya”, “reç”, “zakon”, “şkola”, “yaslı”, “deleqat”...*

Yazar, bu oyununda da folklorik unsurlara geniş yer vermektedir. Örneğin, birçok oyununda olduğu gibi, bu oyunda da beddualar kullanmaktadır. Oyunda beddualar daha çok Zaman karakterinin dilinden seslenmektedir: *“Dərbədar düşünlər.”, “Qırılarsınız sizi, ay arvad tayfası.”, “Toxumunuz kalana düşsün, kalana da bir od.”, “Vay sənın başına daş düşsün.”, “Zamanınız dağılsın.”...*

Beddualarla beraber oyunda, yazar deyimlere de yer vermektedir. Daha çok oyunun birinci perdesinde rastlanan deyimlerin bazıları şunlardır: *“Ağzı otlu heyvan”, “Eşşəyini palçıqdan çıxard.”, “Həyanı qurşağına düyünləmişən.”, “Bu tüstü bir bizim bacamızdan çıxmır.”, “Yaxşı yağa bulaşar.”...*

²¹⁹ age., s.367.

Oyunun birinci perdesinde yazar, köylülerin dilinden seslenen argo kelimelere de yer vermektedir. Yazar, bununla bu tip köy erkeklerinin eğitimsiz ve dar görüşlü olduğunu göstermeye çalışmaktadır. Oyunda kullanılan argo kelimelerin bazıları şunlardır: “*Qudurmaq*”, “*mürtəd*”, “*axmaq*”, “*əbləh*” vb.

2.21. KAMRAN

2.21.1. Eser Hakkında

“Kamran” tiyatro eseri, 1971 yılında Kamran Memmedov tarafından hazırlanmış “Seçilmiş Əsərləri”nde yer almıştır.

Abdurrahim Bey Hakverdiyev, “Kamran” adlı tiyatro eserini 1931 yılında kaleme alır. Oyun, beş perdeden ve on sekiz şekilden oluşmaktadır. Bu eser yazarın kaleme aldığı hacim itibarıyla en büyük tiyatro eseridir.

Oyunda, Kamuran adlı gencin memleketi İran’da karşılaştığı haksızlıklardan bahsedilmektedir. İran’da mollalara ve onların cehaletine karşı mücadeleye başladığı için takiplere maruz kalır. Öldürülme tehlikesiyle karşılaştığı için arkadaşlarının yardımıyla Bakü’ye kaçar. Devrimci ruhta olduğu için buranın sosyal yaşamına hemen alışır ve çalışmakla birlikte üniversitede eğitim almaya başlar. Fakat sevdiği kızı hiçbir zaman unutamaz ve onun ölüm haberini duyunca daha çok sarsılır. Memleketinde daha çok insanların eziyet çekmemesi için orada da devrimin şart olduğunu düşünür ve bu umutla da hayatına devam eder.

“Kamran” piyesi, Sovyet döneminde büyük bir ilgi görmüş ve tiyatro sahnelerinde sık sık sahnelenmiştir. Oyun, Sovyet döneminde Abdurrahim Bey Hakverdiyev’i araştıranların en çok önem verdiği eserlerden biridir.

2.21.2. Eserin Özeti

Birinci perdede olaylar, İran’daki şehirlerden birinin meydanında başlar. Şehir halkı, büyük bir izdihamla Hacı Mirza Ahmet Ağa’nın meydandan geçmesini bekler. Hacı Ahmet, oradan geçtiği zaman halk münacat okumaya başlar ve ona dua ederler.

Hacı Ahmet, meydandan geçtikten sonra camiye gider ve namazını kıldıktan sonra evine döner. Halk, onun evinin etrafına toplanır ve kendisinin ihsan paylamasını bekler. Hacı Ahmet, kendisine Tanrı gibi tapan halka ihsan ve para dağıtır ve böylece onları kendine bağlar. Halk, onun evinden uzaklaştıktan sonra Fransa’dan gelen seyyahları misafir eder ve onlarla fikir alış verişinde bulunur.

İkinci perdede olaylar, Hacı Kamyab'ın ofisinde başlar. Kamuran, amcası Hacı Kamyab'ın ofisinde müşterileri kabul eder ve onların işlerini halletmeye çalışır. İşleri bittikten sonra Hacı Kamyab, Kamuran'a akşam Hudayar Han'ın oğluyla birlikte evlerine misafir geleceğini söyler ve Kamuran'ın da bu akşam oraya gelmesini ister.

Kamuran, akşam olunca amcasının evinin bahçesinin önüne gelir ve suratını asarak oturur. Gövhertaç, onu böyle görünce üzülür ve sevgilisine neden keyifsiz olduğunu sorar. Kamuran, ona Hudayar Han'ın aslında onlara misafir gelme nedeninin Gövhertaç'ı oğluna istemek olduğunu söyler. Gövhertaç, böyle olacağı takdirde kendini öldüreceğini söyler. Bu sırada Gövhertaç'ın annesi gelir ve onu eve çağırır. Evde, Gövhertaç'dan bir daha Kamuran'la buluşmamayı talep eder.

Gövhertaç'la annesi konuştuğundan sonra Hudayar Han gelir ve bu nedenle Hacı Kamyab, evinde büyük bir ziyafet düzenler. Ziyafetin sonunda Hudayar Han, Hacı Kamyab'la yalnız kalınca asıl gelme amacını söyler. O, Gövhertaç'ı kendi oğluna istediğini söyler ve Hacı Kamyab bundan çok mutlu olduğunu dile getirir. Böylece kendi aralarında küçük bir nişan yaparlar. Bunu duyan Kamuran, artık bu evde kalmanın bir anlamı kalmadığını düşünür ve amcasının bütün ısrarlarına rağmen orayı terk eder.

Üçüncü perdedeki olaylar, Hacı Kamyab'ın evinde başlar. Gövhertaç, Kamuran'la ayrıldığı için hastalanır ve babası doktor çağırarak zorunda kalır. Kamuran, Gövhertaç'ın hastalandığını duyunca çok üzülür ve arkadaşlarının yardımıyla onu kaçırmak için Hacı Ahmet'in evine getirir.

Dördüncü perdede olaylar, Hacı Ahmet'in evinde başlar. Kamuran, Hacı Ahmet'ten Gövhertaç'la kendisine yardım etmesini rica eder. Hacı Ahmet, bu konuyla ilgili Hacı Kamyab'la konuşacağına dair kendisine söz verir. Bu sırada Hacı Kamyab gelir ve Hacı Ahmet'ten kızını geri vermesini rica eder. Uzun süren konuşmadan sonra Hacı Ahmet ona, kendisiyle iş birliği yapmayı teklif eder ve karşılığında kızını da kendisiyle evlenmesine izin vermesini ister. Hacı Kamyab, bu teklifi sıcak karşılar ve kabul eder. Hacı Ahmet, bu durumdan yararlanarak Kamuran'ı evden kovar ve Gövhertaç'la nikâh yapar.

Haksızlığa uğrayan Kamuran, Hacı Ahmet'in kendisine yaptığı kötülüğü bir örnek olarak halka gösterir ve onları uyanmaya çağırır. Hacı Ahmet, Kamuran'ın

şehirde kendine yönelik konuşmalarından dolayı onun öldürülmesine fetva verir ve bu durumda Kamuran, arkadaşlarının yardımıyla Bakü'ye kaçmak zorunda kalır.

Beşinci, aynı zamanda da son perdede olaylar Bakü'deki fabrikaların birinde geçer. Burada çalışmaya başlayan Kamuran, Gövhertaç'ı bir türlü aklından çıkaramaz. Arkadaşlarıyla konuşması sırasında ona, İran'dan dayısının geldiğini haber verirler. Dayısıyla buluştuğunda Kamuran, babasının ölümünden sonra orada kalamayan annesinin de Bakü'ye geldiğini öğrenir. Kamuran için daha önemlisi ise Gövhertaç'ın Hacı Ahmet'in evinde hastalıktan ölmesi haberini alması olur.

2.21.3. Eserin Yapı Özellikleri

2.21.3.1. Olay Örgüsü

Serim: Olaylar, İran'da bulunan meydanlardan birinde başlar. Halk, Hacı Ahmet meydandan geçeceği için oraya toplanır ve onu bekler. Hacı Ahmet oradan geçtiği zaman herkes onun olağanüstü güçlere sahip olduğuna inandığı için saygı gösterir ve daha sonra evinin önüne gelirler. Hacı Ahmet, insanları aldatarak elde ettiği paranın çok cüzi bir miktarını yoksullara dağıtır.

Hacı Ahmet gibi halkı sömürenlerden biri de Hacı Kamyab'dır. O da insanları kendinden asılı duruma getirdiği için onları köle gibi kullanır. Yeğeni Kamuran ise kendisinin kızına âşık olduğu için onun yanında gönüllü çalışır.

Çatışma: Kamuran, yaptığı bu kadar iyilikten sonra amcasının, kendi kızını başkasına verdiğini duyduğu için ona küser ve onunla çalışmamaya karar verir. Daha sonra arkadaşlarının desteyi ile sevgilisini kaçırmaya karar verir.

Düğüm: Gövhertaç, sevgilisi Kamuran'dan aldığı mektuptan sonra bütün hastalığı geçer ve annesinden, mutlu olduğu için şenlik düzenlemesini rica eder. Şenlikte oluşan karışıklıktan istifade eder ve Kamuran'la birlikte evden kaçır.

Doruk Noktası: Hacı Ahmet, sevgilisini elinden aldığı için Kamuran onunla mücadele etmeye başlar. Bu nedenle Hacı Ahmet, Kamuran'ı öldürme kararı alır. Kamuran, burada öldürüleceğini anladığı için arkadaşlarını yardımıyla Bakü'ye kaçar.

Çözüm: Kamuran, Bakü'ye yerleştiği için burada arkadaşlarıyla birlikte fabrikada çalışır. İran'dan gelen dayısı, Kamuran'ın sevgilisinin bu ayrılığa dayanamadığı için hastalıktan öldüğü haberini verir. Kamuran, bu haberi duyduğu için çok üzülür.

2.21.3.2. Kişiler Kadrosu

2.21.3.2.1. Merkezî Kişi

Piyesteki “Kamuran” karakteri yazarın daha önce kaleme aldığı “Odabaşının Hekayəsi” eserindeki karakterin aynısıdır. Fakat Kamuran burada daha maksatlı bir genç olarak görülmektedir.²²⁰ O, küçük bir bakkal sahibinin oğludur. Çalışmayı seven ve karşılık gütmeyen biridir. Zengin amcasının yanında çalışır ve bunun karşılığında amcasından hiçbir şey ummaz. Tek istediği ise amcasının kızı Gövhertaç’la evlenip mutlu olmaktır. Amcasının mal varlığında gözü olmadığını ve yalnız Gövhertaç için amcasının yanında çalıştığını kendisi şöyle dile getirir:

*“Gövhertac, yoxsa belə güman edirsən ki, mənim əmim malında, dövlətində gözüm var? Yox, o dövlət mən bilirəm nə yol ilə qazanılıb. O pullar göz yaşı və ciyər qanıdır. Bu səhər Xudayar xanın rəiyyətləri gəlib, ağlaşıb əmimin ayağına sərildilər. Əmim Xudayar xana üç min manat rüşvət veribdir. Xudayar xan da rəiyyəti məcbur edir ki, məhsulunu ucuz qiymətə əmimə satsın. Bu vəziyyəti görən adam onun dövlətinə, sərvətinə təmə elərmə? Mənim qüvvətli qollarım var, heç kəsdən ağılsız olmayan başım var. Məni avara edib əmim qapısında qul edən bircə qüvvət var, o da...”*²²¹

Amcasına sadık olan bu genç, Gövhertaç’ın başka birine nişanlandığını görünce amcasının kendisini köle olarak kullandığını anlar ve onun yanından ayrılır. Hacı Ahmet’e güvenir ve Gövhertaç’ı kaçıracak onu evine getirir. Fakat Hacı Ahmet, kendisine ihanet eder ve Gövhertaç’la kendisi evlenir. Bu durumdan sonra Kamuran, Hacı Ahmet’in yalanlarını ifşa etmeye başlar. Bu yüzden Hacı Ahmet, Kamuran’ın ölümüne fetva verir.

Kamuran, mücadelesini devam ettirmek için Bakü’ye gider ve orada yaşamaya başlar. Bakü muhiti, Kamuran’ın hayata bakış açısının tamamen değişmesinde önemli rol oynar ve o kendini burada devrimci ruhta geliştirir.²²²

2.21.3.2.2. Yardımcı Kişiler

Hacı Mirza Ahmet Ağa, şehrin baş ruhanisidir. Şehirde herkes ona tapar ve peygambere inandıkları kadar ona da inanırlar. O da halkın bu ihtiramını kendi menfaatleri için kullanan çıkarıcı biridir. İnsanların cahilliğinden yararlanarak, onları

²²⁰ Məmmədov, **agm.**, s.2.

²²¹ Haqverdiyev, **age.**, s.385.

²²² Mütəllibov, **age.**, s.85.

kendi yalanlarıyla aldatır. Ona karşı çıkanlarıysa verdiği fetvalarla öldürtür. Aynı zamanda kadın düşkün olan Hacı Ahmet, evinde yedi tane kadınla yaşar. Ona karşı en büyük mücadeleyi ise Kamuran yapar. Fakat gücü yeterince olmadığı için mücadelesi yarıda kalır.

Hacı Kamyab, zengin tüccardır. Gözü paradan başka hiçbir şeyi görmez. Hayatı boyunca zenginlik ve şöhret peşinde olur. Kendi çıkarlarını düşündüğü için köylülerin açlıktan ölmesine bile göz yumar. Kamuran'ın ona karşı sadakatinden kendi menfaatleri için istifade eder. Sonunda kızını zorla zengin bir din adamıyla evlendirir.

Gövhertaç, Hacı Kamyab'ın kızıdır. Genç ve masum olan bu kızın hayatta tek istediği şey Kamuran'la evlenmektir. Babasının paragözlülüğünün, Hacı Ahmet'in ise ahlaksız nefsinin kurbanı olur ve sevdiğine kovaşamaz. Bu duruma katlanamadığı için hastalıktan ölür. Son gününe kadar Kamuran'ın aşkına sadık kalır.

Bibihatun, Hacı Kamyab'ın eşidir. O da eşi kadar paragöz ve cahil bir kadındır. Sevginin para üzerinde oluştuğunu düşünür. Kızı sadece zengin biriyle evlendiği zaman kendini mutlu duyacağına inanır.

İbrahim, Kamuran'ın babasıdır ve şehirde küçük bir dükkân sahibidir. Zayıf karaktere sahip olan İbrahim, oğlunun yaptığı mücadeleyi eleştirir, hatta onun ölmesini bile ister. Fakat ölmenden önce gurbette olan oğlunu görmeği arzular.

Cahanbanu, Kamuran'ın annesidir. Hacı Ahmet'in yalanlarına inan cahil bir kadındır. Oğlunun yaptığı mücadeleyi ise doğru bulmaz ve onu bu yoldan çekindirmeye çalışır. Kamuran'ı çok sevdiği için Bakü'ye onun arkasından gelir.

Hudayar Han, büyük bir mal ve mülk sahibi olan handır. Zalim ve acımasız biri olan Hudayar Han, kendi çıkarları için halkının aç kalmasına göz yumar. Ona karşı çıkanları ise ağır şekilde cezalandırır. Kendi menfaatleri için Hacı Kamyab'la akraba olmak istese de bu baş tutmaz.

Feridun Han, Hudayar Han'ın oğludur. Konuşmasını bilmeyen ve aynı zamanda akli yerinde olmayan bir gençtir. Hayatta hiçbir şey umurunda olmaz ve sadece babası ne söylerse onu yapar.

Mirza Mehdi, şehrin meşhur doktorudur. Şehrin bütün zenginleri onun yanında tedavi görür. Paragöz biri olduğu için fakirleri muayene etmez ve yalnız

paraları olduğunda onları kabul eder. O, para karşılığında Kamuran'dan Gövhertaç'a mektup götürür ve böylece onun kaçmasına yardım eder.

Seyit Cabbar, Hacı Ahmet'in yakın adamlarından biridir. Hacı Ahmet'e karşı çıkanları cezalandırmak için halkı onların üzerine kışkırtır. Fakat Kamuran ve arkadaşlarının mücadelesi karşısında aciz kalır.

Bundan başka eserde, Kamuran'ın arkadaşları, yaşlı ve genç köylüler, kadınlar, kızlar, seyyahlar, kâtipler ve hizmetçi tipleri de yer almaktadır.

2.21.3.3.Mekân ve Dekoratif Unsurlar

“Kamran” dramında yazar, hem açık mekâna, hem de kapalı mekâna yer vermektedir. Birici perdenin başında yazar, sahne dekorunu anlatırken olayların açık mekânda geçtiğini gösterir. Yazar, İran'da bulunan büyük şehir meydanını şöyle tasvir eder: *“İranda böyük şəhər meydanı. Güclü izdiham. Qoca və cavan qadınlar və kişilər Hacı Mirzə Əhməd ağanın gəlib keçəcəyinə müntəzirdir. Uzaqdan azan səsi eşidilir. Neçə nəfər carubkeş (süpürgəçilər) yolu süpürməkdədilər.”*²²³ Perdenin devamında ise Hacı Ahmet'in evinin önü kısaca tasvir edilmektedir. Yazar, burada toplanan insan izdihamından bahseder.

İkinci perdeye ise yazar, kapalı mekân tasviriyle başlar. Perdenin başında sahne dekorunu; Hacı Kamyab'ın işlettiği ofisi şöyle anlatır: *“Hacı Kamyabın kontoru. İki nəfər kontor əmələcatından yazıya məşğuldurlar. Kamran – Hacı Kamyabın qardaşı oğlu hərdən bir içəri girib kontora qayıdır.”*²²⁴ Bundan başka yazar, ikinci perdede Hacı Kamyab'ın evinin önündeki bahçeyi anlatır. Burada Kamran'la Gövhertaç'ın buluşmasından bahseder. Yazar, bahçeni anlattıktan sonra evin içinde büyük bir salonun olduğunu ve Hacı Kamyab'ın misafirlerini burada kabul ettiğini açıklar.

Üçüncü perdede ise olaylar yalnız kapalı mekânda geçmektedir. Burada yazar, olayların İbrahim'in fakir evinde geçtiğinden söz eder. Bunun dışında perdede, Mirza Mehdi'nin evi kısaca anlatılmaktadır. Yazar onun doktor olduğu için hastaları evinde kabul ettiğini ve evinde sıra oluştuğunu aktarmaktadır.

Dördüncü perdede olaylar daha çok Hacı Ahmet'in evinde geçer. Hacı Ahmet'in odası kısaca tasvir edilerek, burada yatağın bulunmasından ve etrafında bol

²²³ Haqverdiyev., **age.**, s.369.

²²⁴ **age.**, s.380.

ziynet eşyalarının olmasından bahsedilmektedir. Perdenin sonuna doğru yazar, açık mekâna da yer vermektedir. O, köylülerin toplandığı çaycıyı şöyle anlatır: “Çayxana. Cavanlar, qocalar, işçilər, kəndlilər. Hərə bir tərəfdə oturub çay içir. Çayçı Kərbəlayı böyründə əyləşib çay tökür. Qulluqçu aparıb qonaqların qabağına qoyur.”²²⁵

Son perdede ise olaylar kapalı mekânda geçmektedir. Kamuran, arkadaşlarıyla birlikte Bakü'deki fabrikaların birinde çalışmaktadır. Bu tip mekânlarla birlikte yazar, bazı mekânların sadece adını çekmekle de yetinir. Böyle yerlere örnek olarak şunlar gösterilebilir: “İstanbul”, “Paris”, “Marsilya” “Tahran”, “Rusya”, “Şərq Otelı”...

2.21.3.4.Zaman

Yazar, oyunda “Nesnel Zaman” kullanmaktadır. Perdeler arasında belli bir zaman süreci geçmektedir. Örneğin dördüncü perdeyle beşinci perde arasında 2 yıl ara vardır. Hakverdiyev, aynı zamanda oyunda belli bir takvim sunmamaktadır. Fakat karakterlerin konuşmasından anlaşıldığı üzere eserde, Sovyet döneminde İran'da yaşanan hayat anlatılmaktadır. Eserdeki olayların Sovyet döneminde geçtiğini Cahanbahiş'la Kamuran arasında geçen konuşmadan anlamak olur. Cahanbahiş, Kamuran'a Şura Azerbaycan'ına, yani Kuzey Azerbaycan'a kaçmayı şöyle teklif eder:

*“O yer Şura Azərbaycanı, Badkubə, Şura hökuməti, hamı sənin kimi din əleyhinə olanların hamisidir. Xalq üçün dini tiryəkə nisbət ediblər. Gedək oraya. Biz də səninlə orada asudə yaşayıb vətənimizin gələcəyi, Hacı Mirzə Əhməd ağaların, Xudayar xanların, Hacı Kamyabların pəncərəsindən qurtarması üçün tədbirlər edə bilərik və vətənin xoşbəxt günlərinə nail olub buraya qayıdırıq.”*²²⁶

2.21.4. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri

Abdurrahim Bey Hakverdiyev, daha önceki dram eserlerinde de İran'da yaşanan olaylara değinir. Yazarın İran'la ilgili daha önce yazdığı oyunlardan, “Ağa Məhəmməd Şah Qaçar” ve “Vaveyla”da olduğu gibi bu oyunda da yazar, coğrafi şartları dikkate alarak karakterlerin dilinden daha çok Arapça ve Farsça kelimelere yer vermektedir. Bu tip kelimelere örnek olarak şunlar gösterilebilir: “Xub”,

²²⁵ age., s.415.

²²⁶ age., s.423.

“xəbis”, “mövqufat”, “məruf”, “zürufat”, “xakipay”, “abduğ”, “güftgu”, “çakərnizəm”, “xiffət”, təlx”, “heyzə”, “zaltülcənb”, xudanəkərdə”...

Bundan başqa yazar, oyunda sık sık beddulara da yer vermektedir. Oyunda beddular daha çok Bibihatun karakterinin dilinden seslenmektedir. Bunlara örnek olarak şunlar gösterilebilir: *“Arvadın günü qara gəlsin.”*, *“Arvadın doğulduğu günə daş düşsün.”*, *“Cəhənnəmə getsin, gora getsin.”*, *“Sənin hər iki dünyada üzün qara olsun, qız!”*, *“Südüm gözündən gəlsin!”*, *“Allah, mənim başıma daş sal.”*, *“Xanımın dünyaya gəldiyi günə daş düşsün!”*, *“Allahın lənəti sənin canına gəlsin.”* vb.

Yazar, beddualarla birlikte folklorun diğer bir önemli parçası olan deyimlere de sık sık yer vermektedir. Eserde kullanılan deyimlerin bazıları günümüzde bile az kullanılmaktadır veya unutulmaktadır. Hakverdiyev’in eserde kullandığı deyimlerin bazıları şunlardır: *“Gözə pərdə çəkmək”, “İmanını yelə vermək”, “Dilə qıfıl vurmaq”, “Başıma hava vurub.”*, *“Sümük sındırmadan oynamaq”, “Dil qəfəsə sal”, “Ürəyindən tikan çıxmaq”...*

Bundan önceki hacim itibarıyla büyük olan dramlarında yazar, nazım türlerine yer vermektedir. Bu eserde de yazar, sık-sık nazım türleri kullanmaktadır. Bu bakımdan Kamuran’ın “Leyla ve Mecnun”dan söylediği şiir, örnek gösterilebilir:

*Ləzzət rüxi-yari-dilsitandan,
Candır bulan, ey diriğ candan!..
Canım gedəli bəsi zamandır,
Cismindəki indi özgə candır...
Məndə olan aşikar sənsən,
Mən xud yoxam, ol ki var, sənsən!*²²⁷

2.22. SAĞSAĞAN

2.22.1. Eser Hakkında

“Sağsağan” tiyatro eseri, 1956 yılında Abbas Zamanov tarafından Azərneşr’de basılan “Seçilmiş Əsərləri” adlı kitaptan yer almıştır.

Yazar, “Sağsağan” piyesini 1931 yılında kaleme alır. İki perde ve beş şəkildən oluşan “Sağsağan” eseri, yazarın çocuklar için armağan ettiği ilk tiyatro oyunudur. Yazarın bu oyunu, didaktik niteliktedir ve eski düşünceli insanları eleştirmek amacıyla kaleme alınmıştır.

²²⁷ age., s.397.

Oyunda, Kadim adlı bir çocuğunun ilk başta annesinin batıl inançlarına inanarak babasının öldüğünü düşünerek üzülmekten ve ardından çevresindeki eğitimli insanların yardımıyla bu düşüncelerinden vazgeçmesinden bahsedilmektedir. O, arkadaşlarının desteğiyle babasının yaşadığını inanır ve onu bekler. Babası geri döndükten sonra ise ondan kendisini okula göndermesini ister.

Oyun, Azerbaycan Sovyet dönemi çocuk edebiyatında kaleme alınan ilk ve önemli eserlerden biridir. Eser, o dönemde Azerbaycan tiyatro sahnesinde sık sık sahnelenir.

2.22.2. Eserin Özeti

Eserde olaylar, Tarıkulu'nun evinde başlar. Tarıkulu'dan başka köydeki herkes seferden eve döner. Tarıkulu'nun eşi bu duruma endişelenir ve eşini onunla giden arkadaşlarına sorar. Onlar da Tarıkulu'nun eşi Fatmanise'ye eşinin başka bir kolhoza yardıma gittiğini ve yarın döneceğini söylerler. Bu cevaptan tatmin olmayan Fatmanise'nin aklına kötü şeyler gelemeye başlar. Oğlu Kadim'e dışarıdan sesi gelen saksığanın hangi tarafta olduğunu sorar. Kadim, saksığanın kuyruğunu onların evine doğru çevirdiğini söyler. Fatmanise, saksığanın bu duruşunun eşinin ölümüne delalet olduğunu düşünür ve acı çekmeye başlar. Kendisiyle birlikte Kadim'i de babasının öldüğü yönünde inandırır. Fatmanise'nin ağladığını duyan komşusu Gülperi gelir ve ona birlikte molların yanına gitmeyi tavsiye eder.

Molla Zaman, evinde onları karşılar ve Kuran'ı açarak dilinin altından bir şeyler söylemeye başlar ve Tarıkulu'nun başının dertte olduğunu bildirir. Molla Zaman'ın konuşmasından sonra daha da sarsılan Fatmanise, evine geri döner. Artık komşu kadınları Tarıkulu'nun ölümüyle ilgili çeşitli vakalar uydurmaya başlarlar. Fatmanise, komşuların verdiği akıl ile evine falcı Cahan'ı çağırır. Cahan, nohutla fala bakar ve o da Tarıkulu'nun başının dertte olduğunu söyler. Bu durumda Fatmanise, ağlamaktan başka çare bulamaz ve her an eşinin ölüm haberini duyacağını bekler.

İkinci perdede, olaylar köy meydanında başlar. Halk, 1 Mayıs işçi gününü kutlar. Fakat babasının öldüğünü düşünen Kadim, onlara katılmaz. Daha sonra komsomolun onunla konuşmasının ardından o da arkadaşlarına katılarak eğlenmeye başlar. Bu sırada Tarıkulu, köye geri döner ve Kadim onu görünce çok sevinir. Kadim, babasıyla birlikte eve gider ve Fatmanise eşini yaşadığını görünce şaşırır.

Tarıkulu, geç gelmesinin nedenini anlatır ve eşine batıl inançlardan vazgeçmeyi tavsiye eder. Fatmanise de ona bundan sonra eğitim alacağına dair söz verir.

2.22.3. Eserin Yapı Özellikleri

2.22.3.1. Olay Örgüsü

Serim: Olaylar, Tarıkulu'nun evinde başlar. Tarıkulu'nun eşi Fatmanise, herkesin gittikleri kolhozdan geri döndüğünü görür. Fakat eşi dönmediği için endişe etmeye başlar. Onunla birlikte gidenlere sordukta ise Tarıkulu'nun, yardım gerektiği için diğer kolhozlara gittiğini söylerler.

Çatışma: Fatmanise, içindeki endişelerden bir türlü kurtulamaz ve oğlu Kadime, dışarıdaki saksaganın hangi yöne taraf durduğunu sorar. Kadim, saksaganın kuyruğunun evlerine taraf olduğunu söyler. Fatmanise, bunun hayra bir alamet olmadığını düşündüğü için üzülür ve eşinin öldüğüne inanır.

Düğüm: Fatmanise, son umut yeri olarak Molla Zaman'ı görür ve ondan yardım almak için Gülperi'yle onun evine gider. Molla Zaman, Kuran kitabını açar ve dilinin altında dualar okur ve Tarıkulu'nun başının beladan olduğunu söyler. Bundan sonra Fatmanise, tamamen umudunu kaybeder.

Doruk Noktası: Kadim, babasının öldüğünü düşündüğü için yapılan şenliğe katılmaz. Fakat komsomol, onu babasının bir saksaganın haberiyle ölmeyeceği yönünde inandırdıktan sonra o da arkadaşlarıyla birlikte eğlenmeye başlar.

Çözüm: Kadim, arkadaşlarıyla eğlendiği sırada Tarıkulu gelir ve o, babasını gördüğü için çok sevinir. Kadim, babasıyla birlikte evlerine gider ve Fatmanise, eşinin ölüsünü beklediği için onu diri görünce şoke olur. Fakat sonra bu duruma sevinir ve eşine bir daha cahillik etmeyeceğine dair söz verir.

2.22.3.2. Kişiler Kadrosu

2.22.3.2.1. Merkezî Kişi

Fatmanise, köyde yaşayan bir kadındır. Eğitimsiz ve cahil olduğu için batıl inançlara inanır ve saksaganın eşinin ölüm haberini getirdiğini düşünür. Fatmanise, eğitilmiş insanları dinsiz ve mezhepsiz addederek şöyle der: *“Sizdə təqsir yoxdur, təqsir sizə tərbiyə verib dindən, məzhəbdən çıxardanlardadır. Camaatın üzü Allahdan dönüb. Uşaqları da xarab edirlər.”*²²⁸ Fatmanise'nin düşüncesinde akıllı ve

²²⁸ age., s.430.

ilimli insanlar yalnız din adamlarıdır. Fakat eşi sağ salim geri döndükten sonra hata yaptığını anlar ve eşine bir daha cahillik yapmayacağına dair söz verir.

2.22.3.2.2. Yardımcı Kişiler

Kadim, Fatmanise'nin oğludur. İlkokula gidecek yaşta olan bu çocuk, annesi yüzünden cahil bir şekilde yetişmektedir. Etrafındaki yaşlıları, onun cahilliğiyle dalga geçer ve saksığana inandığı için ondan uzak gezerler. Fakat komsomolun ona verdiği öğütlerden ve babasının gelişinden sonra Kadim, kafasında olan olumsuz düşüncelerden vazgeçer. Okula gitmek için sabırsızlanır ve böylece etrafındaki çocuklarla arkadaşlık etmeye başlar.

Tarıkulu, Fatmanise'nin eşidir. Köydeki aktif komünistlerden biridir. Yardımsever ve aynı zamanda eğitime önem veren Tarıkulu, yeni hükümet kurulduktan hemen sonra okuma ve yazma öğrenerek aktif iş hayatına atılır. Eşini de bu düzene uymaya çağırır.

Komsomol, köydeki pionerlerin rehberidir. Bütün mutluluğun sosyalizm üzerinde kurulduğunu düşen bu genç, çocukları her zaman eğitim almaya çağırır ve Kadim'in düşüncelerinin değişmesinde de önemli etkileri vardır.

Molla Zaman, daha önceki yıllarda halkın büyük kısmının saygı gösterdiği ve inandığı bir şahıstır. Fakat yeni düzenle birlikte kendisine olan itibarı kaybeder ve yalnız toplumda çok az kalan cahil insanların önem verdiği biridir.

Gülperi, Fatmanise'nin komşusudur. Orta çağ zihniyetiyle yaşayan bir kadındır. O, hâlâ mollaların dualarıyla insanların istediklerine ulaşabileceklerine inanır. Tarıkulu'nun öldüğünü zannettiği için onu gördüğünde hortlak olduğunu düşünür ve dilinin altında dualar okuyarak oradan kaçır.

Bununla birlikte oyunda, diğer komşu kadınlar, falcı Cahan, Molla Zaman'ın eşi, köylüler, çocuklar gibi tipler de yer almaktadır.

2.22.3.3.Mekân ve Dekoratif Unsurlar

“Sağsağan” tiyatro oyununda yazar, hem kapalı hem de açık mekâna yer vermektedir. Oyunun birinci perdesi kapalı mekânda, Tarıkulu'nun evinde başlar. Yazar, yine birinci perdede başka bir kapalı mekân olan Molla Zaman'ın evinden bahsetmektedir. Fatmanise, Gülperi'yle birlikte buraya gelir.

Yazar, oyunun ikinci perdesinde açık mekâna da yer vermektedir. Daha önceki mekânlardan farklı olarak yazar, bu kez mekânı daha geniş şekilde tasvir etmektedir. Sahne dekorunu, 1 Mayıs bayramı nedeniyle süslendirildiğini yazar şöyle anlatır:

“Kənd meydançası. Mayın biridir. Evlər, dükanlar qırmızı bayraqlarla, yaşıl otlarla bəzənmiş. Arvadlar, kişilər, uşaqlar faxir libasda gəzişirlər. Bir tərəfdə musiqi – yastı balaban çalınır. Kəndin cavanları oynayırlar. Qədim bir kənardan durub tamaşa edir. Bir qədər keçdikdə şeypur, baraban səsi eşidilir. Bir dəstə pioner nizamla gəlib meydançaya toplaşırlar. Musiqi kəsilir.”²²⁹

Aynı zamanda yazar, eserde birçok mekânın da adını geçirmektedir. Buna örnek olarak şunlar gösterilebilir: Tovuz, “Qasım İsmayilov dairəsi”, Bakü, Gence, Tiflis...

2.22.3.4.Zaman

Yazar, oyunda “Vaka Zamanı” kullanmaktadır. Eserdeki olaylar, kronolojik olarak gerçekleşmektedir. Birinci perdeyle ikinci perde arasındaki olaylar arasında sadece bir gün ara vardır. Yazar, birinci perdede olmasa da ikinci perdenin başında belli bir takvim vermektedir. Bunun yanı sıra komsomol, konuşması sırasında takvimi açıkça şöyle belirtir:

“Yoldaşlar! Bu gün cəmi dünya proletarlarının böyük bayramıdır. Bu gün dünyanın hər yerində işçilər, kəndlilər əllərində qırmızı bayraqlar: Yaşasın hürriyyət! – deyə on minlərlə, küçələrə, meydanlara çıxıb qışqırırlar. Avropa məmləkətlərində işçilər zavodçuların, fabrikatların əllərində, kəndlilər mülkədarların əllərində qul olub işləməkdədirlər. Milyonlarca işsiz qalanların bu gün bayram ocağı boşdur...”²³⁰

Komsomolun da konuşmasından anlaşıldığı üzerine ikinci perdedeki olaylar 1 Mayıs, İşçi bayramına denk gelmektedir. Birinci perdedeki olaylar ise ondan bir gün önceyi anlatmaktadır.

2.22.4. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri

“Sağsağan” çocuklar için yazılmış bir dram eseridir. Oyunda yazar, çocuk okuyucularını dikkate alarak, eski ve yabancı kelimelerden kaçınmaya çalışmaktadır. Fakat oyunda az da olsa Rusça kelimelere yer verilmektedir. Bu da o dönemin

²²⁹ age., s.438.

²³⁰ age., s.438.

şartları gereği yapılmıştır ve kullanılan kelimeler de yaş sınırı olmadan herkes tarafından anlaşılabilir, günlük hayatta tercih edilen kelimelerdir. Bu tip kelimelere örnek olarak şunlar gösterilebilir: “*Udarnik*”, “*ispalkom*”, “*malades*”...

Yazar, oyunu çocuklar için yazdığı için eserde argo kelimeler kullanmamakla birlikte nerdeyse bütün oyunlarında rastlanan beddualara yer vermektedir. Oyunda, beddualar daha çok Fatmanise karakterinin dilinden söylenmektedir: “*Bu zamanın uşaqlarını Allah qırsın.*”, “*Dilim ağzım qurusun.*”, “*Zəhrimar yesin.*”, “*Başıma daş düşsün.*”, “*Balaların qırılsın.*”, “*Evin yıxılsın mənim evimi yıxan.*”, “*Balam ölsün.*”...

Oyunun daha ilgi çekici olması için yazar, birinci perdenin başında Fatmanise’nin dilinden şarkı seslendirmektedir:

*Sən gedən bir il oldu,
Viran bağlar gül oldu.
Vədə verdin gəlmədin,
Bu nə yaman dil oldu.*²³¹

Abdurrahim Bey Hakverdiyev, bu oyunda da atasözleri ve deyimlere yer vermektedir. Buna örnek olarak şunlar gösterilebilir: “*Dəyirmanın novundan salsan, donuzluğundan diri çıxar.*”, “*Dəmirdən boğazı olsun.*”, “*Başı əlində deyil.*”, “*Beynini yedilər.*”, “*Yüyürən yıxılmağına baxmaz.*”, “*Başını əkdilər.*”.

2.23. YOLDAŞ KOROĞLU

2.23.1. Eser Hakkında

“Yoldaş Koroğlu” tiyatro eseri, 1956 yılında Abbas Zamanov tarafından Azərneşr’de basılan “Seçilmiş Əsərləri” adlı kitapta yer almıştır. Yazar, bu oyunu ölümünden bir yıl önce, 1932 yılında kaleme alır. Oyun, dokuz perdeden oluşmaktadır. Yazar, bu oyundaki başkahramanın ismini “Köroğlu” diye adlandırmaktadır. Bununla yazar, bu karakterin mücadelesini halk kahramanı “Köroğlu”nun mücadelesine benzetir. Onu, orta çağ kahramanından ayırmak için “Yoldaş Koroğlu” diye adlandırarak bir Sovyet kahramanı oluşturur.

Köroğlu (Salman), genç yaşlarında beyler ve ağalarla mücadeleye başlar ve bunun sonucu olarak köyde sosyalizm kurulur. Fakat bu mücadele bitmez, o yeni düzenin sağladığı imkânlardan yararlanmak için gece gündüz çalışır ve halkının gelişmesi yönünde çaba gösterir.

²³¹ age., s.426.

2.23.2. Eserin Özeti

Oyun, İsrail'in evinde başlar. İsrail ve oğlu Salman, şehirde dilencilik yaparak akşam eve dönerler. Bu sırada Hacı Bayram gelir ve İsrail'e oğlunu onun yanına hizmetçi vermesini ister ve Salman, babasına orada çalışmaya razı olduğunu söyler. Hacı Bayram, gittikten sonra köyde komünizm propagandası yapan Mirza Hasan gelir ve Salman'la konuşması sırasında yeni hükümetin kurulmasına az bir süre kaldığını ve bunun için köyde herkesin hazırlıklı olmasını söyler ve gider.

İkinci perdede olaylar, Hacı Bayram'ın malikânesinde geçer. Salman, yeni anlaşmaya imza atarak burada çalışmaya başlar ve kendisine babası kör olduğu için Koroğlu diye hitap ederler. Salman'la birlikte çalışan hizmetçi, onun yanlış bir yere geldiğini söyler ve Hacı Bayram'ın zalim biri olduğu yönünde kendisini uyarır. Bu sırada Hacı Bayram'a, komşu köyde kendisine bir miktar para borcu olan beyle köylüler arasında silahlı çatışma gittiği haberi gelir ve Hacı Bayram, hemen yardımcısıyla birlikte oraya gider.

Üçüncü perdede, komşu köydeki çatışmanı duyan köylüler, Hacı Bayram'ın evinin önüne toplanır ve onun mal mülküne sahip olmaya çalışırlar. Fakat köyün öğretmeni Mirza Hasan oraya gelir ve halkı sakinleştirir. O, Bakü'de Şura hükümetinin kurulduğu haberini verir ve halkı, yasa dışı hareketlerden çekindirmeye çalışır.

Dördüncü perdede olaylar, Molla Veli'nin evinde geçer. Yeni hükümete karşı çıkanlar burada toplantı yapar ve köylüleri kendilerine çekmek için yollar ararlar. Hatta Molla Veli, köyün öğretmeni Mirza Hasan'ın öldürülmesi için fetva verir.

Beşinci perdede, artık Şura hükümeti köyde kendi işine başlar ve Bakü'den gelen hükümet üyesi halka yeni dönemin özelliklerini anlatır. Halk, yeni düzeni büyük coşkuyla karşılar ve yeni açılacak okullarda eğitim alacakları için çok sevinir. Hacı Bayram, kitlenin içinden öne çıkarak, bütün mal varlığını hükümete teslim edeceği yönünde söz verir.

Altıncı perdede yeni hükümete karşı çıkanlar yeniden Molla Veli'nin evinde toplanırlar. Molla Veli, çıkış yolunu ancak silahlanmada görür ve bunun için herkes ona para verir.

Yedinci perde, savaş sahnesinin tasviriyle başlar. Hükümet, isyancılarla silahlı çatışmaya girer ve köyün gençleri Koroğlu'nun rehberliği altında kahramanlık

göstererek isyanı yatırırlar. İsyancıların birkaçı öldürölür, diğlerleri ise başta Molla Veli olmakla tutuklanır.

Sekizinci perdede, köyde yeni hükümetin kurulmasından birkaç yıl geçer ve hükümet üyeleri köy idaresinde bir toplantı gerçekleştirir. Toplantının önemli konusuysa “kolektifleşme” olur. Mirza Hasan ve Yoldaş Köroğlu, bunun köylölere sağlayacağı katkıdan bahsederler ve köylöleri bu yönde ikna etmeyi başarırlar.

Dokuzuncu ve aynı zamanda son perdede pamuk tarlası tasvir edilmektedir. Herkes mahsulün bu yıl köyde bol olmasını kutlar. Bu sırada köye geri dönen Hacı Bayram, köylölerden özür diler ve köyde onlarla birlikte çalışmaya hazır olduğuna yemin eder. Köroğlu başta olmakla köylöler, onun köyde kalmasına izin verirler ve böylece köydeki bayram kutlamaları devam eder.

2.23.3. Eserin Yapı Özellikleri

2.23.3.1.Olay Örgüsü

Serim: Olaylar, İsrafil’in evinde başlar. İsrafil ve oğlu Salman, akşama doğru eve dönerler. Hacı Bayram, onların evinin önünden geçerken İsrafil’e oğlu büyüdüğü için onu kendisine hizmetçi vermesini teklif eder. İsrafil, bunu kabul eder ve Salman, Hacı Bayram’ın evinde çalışmaya başlar.

Çatışma: Hacı Bayram, komşu köydeki köylölerin kendi Beylerine karşı silahlı isyan çıkardığını duyduğu için derhal oraya gider. Komşu köydeki olayların ardından bu köydeki halkta ayağa kalkar ve Hacı Bayram’ın mülkünü ele geçirmeye çalışır.

Düğüm: Köyde yeni düzenin oluşması, yüksek zümreden olanları rahatsız ettiği için silahlı mücadeleye başlamaya karar verirler. Bu yüzden köyde savaş başlar ve sonunda isyancılar yenilir ve sağ kalanlar esir alınarak hapse atılır.

Doruk Noktası: Köye yeni hükümet tamamen yerleşir ve halkın sorunlarıyla ilgilendikten sonra “kolektifleşme” ile ilgili bilgiler verilir. Bu usulün daha verimli olacağı yönünde hükümet üyeleri halkı inandırmaya çalışırlar ve sonunda köylölerle razılık elde edilir.

Çözüm: Son perdede halk, mahsulü bol elde ettiği için kutlamalar yapar ve bu sırada Hacı Bayram, köye geri döner. O, halktan daha önce yaptıkları kötölükler için özür diler ve onu da kendi yanlarına almalarını rica eder. Köylöler, buna razı olur ve bayram kutlamalarına devam ederler.

2.23.3.2. Kişiler Kadrosu

2.23.3.2.1. Merkezî Kişi

Asıl adı Salman olmasına rağmen, halk arasında Köroğlu olarak bilinen genç köylüdür. Hakkı ve adaleti seven biri olan Köroğlu; beylere, ağalara ve hanlara karşı isyana rehberlik eder ve köyde yeni hükümetin kurulmasında büyük çaba gösterir. O, yeni hükümetin faydalı işler yapacağına inanarak şöyle der:

“Yoldaşlar! Bu gün təzə hökumətimizin, Şura hökumətinin vəkilləri bizim kəndə təşrif gətiriblər. Onların, bizim indiyədək bəylər, xanlar, dövlətli hacılar ayaqları altında tapdalanan kəndimizə gəlməklərini ürəkdən alqışlayıb deyirik: yaşasın Şura hökuməti!”²³²

2.23.3.2.2. Yardımcı Kişiler

İsrafil, Köroğlu'nun (Salman) babasıdır. Çocukken geçirdiği hastalık sonrası gözleri kör olur ve geçimini sağlamak için dilencilik yapar. Fakat Şura hükümeti kurulduktan sonra köylülerin büyük kısmı gibi o da parlak geleceğe umut eder ve hükümete her yönden destek olmaya çalışır.

Şeref, İsrafil'in eşidir. Eşine ve ailesine sadık kadındır. İsrafil'in yaşlanmasına rağmen hâlâ çalışması onu hep düşündürür. Salman'ın ileride onları, bu zorlu yaşam şartlarında kurtaracağına umut eder.

Hacı Bayram, Şura hükümetinden önce köyün en zengin adamlarından biridir. Köylülere karşı her zaman acımasız davranır ve onların hakkını yer. Evinde çalışan hizmetçilerin ücretlerini zamanında vermez. Fakat yeni hükümet kurulduğunda onlarla silahlı çatışmaya girmez ve İran'a kaçar. Son perdede ise yeniden köye geri döner ve herkese, işçi gibi yaşamaya hazır olduğuna dair söz verir.

Mirza Hasan, köyün öğretmenidir. Köydeki avam halkı eğitmeye çalışmakla birlikte, burada sosyalizmim propagandasını da yapar. Salman'ın ve diğer genç köylülerin komünizm ideolojisinde yetişmesinde önemli rol oynar. Her zaman hakkın ve adaletin yanında olan Mirza Hasan, köylülere yasadışı hareketler etmemek yönünde nasihatler verir.

Molla Veli, köyün mollasıdır. Kendi çıkarlarına düşkün ve aynı zamanda da sahtekâr biridir. Halkı, yeni hükümete karşı isyana teşvik eder ve onlarla insanın ölümüne neden olur ve sonunda hükümet tarafından yakalanarak hapsedilir.

²³² age., s.465.

Güldeste, Hacı Bayram'ın kızıdır. Babasından farklı olarak iyi kalpli biri olan Güldeste, evlerinde çalışan hizmetçilerle iyi davranır ve babasından gizli onlara yiyecek ve içecekler taşır. Sonunda babasıyla birlikte kaçtığı İran'da hastalıktan ölür.

Rahim, Hacı Bayram'ın hizmetçisidir. Çalışkan ve kendi hakkını savunan biridir. Salman'ın etkisinde kalarak sosyalizmi desteklemeye başlar ve Hacı Bayram'a karşı çıkar. Yeni hükümetin köyde kurulmasında önemli rol oynar.

Mahmut, Hacı Bayram'ın kâhyasıdır. Oldukça zalim ve kibirli bir insandır. Evdeki hizmetçilere karşı amansızca davranır, onları aç ve susuz çalıştırmaktan zevk alır.

Cavadov, köye merkezden gönderilmiş yeni hükümetin üyesidir. Halkın sorunlarıyla ilgilenir ve herkese yardım etmeye çalışır.

Bunun yanı sıra eserde, beyler, ağalar, hizmetçiler, komsomollar, komutan, askerler ve köylüler gibi tiplerde yer almaktadır.

2.23.3.3.Mekân ve Dekoratif Unsurlar

Hakverdiyev, oyunda hem açık, hem de kapalı mekâna yer vermektedir. Oyun, kapalı mekânda İsrail'in evinde başlar. Yazar, evin içeriğiyle ilgili bilgi vermese de evin fakir birine ait olduğu için sade olma ihtimali daha inandırıcıdır.

İkinci perdede ise yazar, olayları açık mekânda verir. Perdenin başında sahne dekoru; Hacı Bayram'ın evinin önünü kısaca şöyle tasvir edilir:

*“Hacı Bayramın evinin qabağı. Hacı Bayram çarpayı üzərində döşəkcə üstündə əyləşmiş, yanında Molla Vəli. Qarşısında Salman və Mahmud ayaq üstündə durmuşlar. Molla Vəli, dizinin üstündə kağız, əlində qələm, ayağının altında qələmdən müntəzir əyləşmiş.”*²³³

Oyunun yedinci perdesinde yazar, köyde savaş sahnesi tasvir eder ve burada askerlerin kendilerini savunmak için hendekler kazdığını gösterir. Bunun yanı sıra yazar, diğer perdelerde birçok olayların Molla Veli'nin evinde geçtiğini anlatır. Fakat onun eviyle ilgili açık şekilde bilgi vermez.

Yazar, sekizinci perdede, artık Şura hükümetinin köydeki kontrolü tam olarak eline aldığını ve yeni yapılan idare hakkında dekoru anlatırken şöyle bilgi vermektedir: *“Kənd idarəsinin qarşısında qırmızı örtüklü masa qoyulmuş. Masanın*

²³³ age., s.451.

dalında əyləşənlər: Mirzə Həsən, Koroğlu, Rəhim və bir neçə ispalkom üzvləri. Skamyalarda qoca, cavan kəndlilər, komsomolçu qız və oğlanlar əyləşiblər.”²³⁴

Bunun yanı sıra eserde bazı mekânların da adı geçmektedir. Örnek olar şu mekânlar gösterebilir: İran, Rusya, Bakü, Sibirya, Dağıstan, Tebriz, Tahrân, Kərbela, Karakullar Köyü, Kebirli Mahalı”...

2.23.3.4.Zaman

“Yoldaş Koroğlu” tiyatro oyununda, olaylar “Nesnel Zaman”da geçmektedir. İlk sekiz perdede olaylar art arda geçse de dokuzuncu perdede, bir zaman kopması vardır. Burada olayların üzerinden artık birkaç yıl geçmektedir.

Yazar, oyununun başında belli bir takvim vermese de tarihin Azərbaycan Halk Cumhuriyet’inin son günlerinden başladığı, karakterlerin konuşmasından anlaşılmaktadır. Buna örnek olarak Salman’ın (Koroğlu) babasıyla konuşması sırasında söyledikleri gösterilebilir:

*“İndi oxumaq, yazmaq bilmirəm. Bir də, ata, bir iş var: müsəvat hökumətinin axır günləridir. Bu gün-sabah Azərbaycana təzə hökumət gələcəkdir: işçi və kəndli hökuməti. Məmləkətin ixtiyarı indiyədək ayaq altında əzilməkdə olan fəqir-füqəraya veriləcək. Ondan sonra bizim kimi yoxsulların hamısının əhvalı yaxşılaşacaqdır.”*²³⁵

2.23.4. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri

Abdurrahim Bey Hakverdiyev, Sovyet döneminde kaleme aldığı birçok tiyatro eserinde olduğu gibi bu eserde de estetizme fazla önem vermez. Daha çok ideolojik amaçla yazılan oyunda, yazarın maksadı sosyalizm dönemini övmektir. Bu yüzden oyunda, yazarın daha önceki eserlerinde rastlanan folklor örnekleri kısmen az gözükmetedir. Bunun karşısında yazar, oyunda Rusça kelimelere sık sık yer vermektedir. Bu tip kelimelere örnek olarak şunlar gösterilebilir. “Uçitel”, “naçalnik”, “pristav”, “naloq”, “saldat”, “zakon”, “ispalkom”, “slesar”...

Yazar, daha önceki perdelerden farklı olarak yalnız son perdede nazım türüne yer vermektedir. Bu da pamuk tarlasını koruyan köylünün dilinden seslenen şarkıdır:

*Yaz gələndə şum elərik düzləri,
Ağ dərya tək pambıq tutar hər yeri.*

²³⁴ age., s.476.

²³⁵ age., s.447.

*Çıxsın düşmənlərin canı, gözləri,
Yaşa şuram, yaşa şuram, çox yaşa!*

*Fabriklərə axar pambıq selləri,
Mal toxunar, bəzəndirər elləri.
Sınsın düşmənlərimizin belləri,
Yaşa şuram, yaşa şuram, çox yaşa!*

*Qara dəryadır neftimiz, qazılar,
Tərifimiz dəftərlərə yazılar.
Düşmənlərin yazdıqları pozular,
Yaşa şuram, yaşa şuram, çox yaşa!*²³⁶

2.24. ÇOX GÖZƏL

2.24.1. Eser Hakkında

“Çox Gözəl” tiyatro eseri, 1949 yılında “Ədəbiyyat” mecmuasında basılan oyun, yazar tərəfindən 1932 yılında kaleme alınır. Üç şəkildən (veya üç perdedən) olunan oyun, Abdurrahim Bey Hakverdiyev’in yakın arkadaşı, Sovyet Ermənistan’ı yazarı Aleksandr Şirvanzadə’nin istəgi üzərinə kaleme alınmışdır.²³⁷ Bu eser, yazarın uşaqlar üçün yazdığı art arda ikinci piyesidir.

Oyunda yazar, Sovyet döneminde yetişən yeni gənç kuşağın arasındakı sıx bağlardan bəhs edir. İlk bəşdə evladının bir geyri Müslüman’la arkadaşlıq etməsinə qarşı çıxan Keblə Reçepi, bunun dine və törelərə qarşı haykırı olduğunu ispatlamaya çalışır. Mirza Haydar’ın bütün çabalarına rağmen fikrindən dönməyən Keblə Reçepi, Müslüman’la Hristiyan’ın asla arkadaş olamayacağını savundur. Fakat Simon, onun oğlu Emiraslan’ı ölümdən kurtardıktan sonra daha öncəki düşüncələrindən vazgəçər və kendi konuşmalarından dolayı özür diler. Bunda sonra asla milliyetindən və dinindən aslı olmayaraq oğlunun hərkeslə arkadaşlıq etməsinə qarşı çıkmayacağına dair söz verir.

2.24.2. Eserin Özeti

Olaylar, dəniz kıyısında yerleşen bir köyde gəçər. Köy öğretmeni və öğrencileri, şehirden gələcək olan misafir öğrencileri beklerler. Misafirler buraya gəldiğinde köylülər onları böyük bir coşkuyla qarşılar və evlərinə davət edərler. Köydəki öğrencilərdən Emiraslan, şehirdən gələn öğretmen Mirza Haydar’ı və

²³⁶ *age.*, s.480.

²³⁷ Kamran Məmmədov, *Azərbaycan Yazıçılarının Həyatından Dəqiqələr*, Gənclik, Bakı-1979, s.168.

öğrenci Simon’nu evlerine davet eder. Mirza Haydar, çocuğun kalbini kırmayarak Simon’la birlikte onlara misafir gider.

Emiraslan’ın babası, Keble Recepli şehirden gelen misafirleri evinde karşılar. Simon’un Ermeni olması Keble Recepli’nin dikkatini çeker ve oğlunun bir Hristiyan’la arkadaşlık etmesini doğru bulmaz. Bu konuda Mirza Haydar’la tartıştığı sırada oğlu Emiraslan’ı, arkadaşları baygın şekilde eve getirirler ve Emiraslan’ın denizde boğulurken arkadaşı Simon tarafından kurtarıldığını söylerler. Kısa süre sonra Simon’un kendisini de baygın şekilde eve getirirler. Bu durumdan etkilen Keble Recepli, Simon’a karşı haksızlık yaptığını anlar ve oğlunu kurtardığı için ona teşekkür eder. Daha sonra olaylardan haber tutan Simon’un babası köye gelir ve durumun sandığı kadar kötü olmadığını görür. Keble Recepli’nin ısrarıyla bir gece onlarda misafir kalmayı kabul eder.

2.24.3. Eserin Yapı Özellikleri

2.24.3.1. Olay Örgüsü

Serim: Olaylar şehre yakın köylerden birinde geçer. Köyde, şehirden misafirler geleceği için önceden hazırlıklar yapılır. Öğretmen, öğrencileri gelecek olan misafirleri karşılamak için köyün merkezine toplar.

Çatışma: Misafirler köye gelirler ve öğretmen onları karşılar. Köyde yaşayan öğrencilerden Emiraslan, misafirlerden Mirza Haydar’la ve Simon’un onların evinde kalmasını rica eder. İlk başta köy öğretmeni buna razı olmaz ve Mirza Haydar’ı kendi evinde ağırlamak istediğini söyler. Emiraslan, misafirleri evde babasının beklediğini ve kendileri gelmedikleri takdirde ona kızacağını bildirir. Bunun üzerine Mirza Haydar, çocuğu kırmamak için onlara gitmeye razı olur.

Düğüm: Keble Recepli, misafirleri evinde karşılar. Fakat Simon’un Müslüman olmadığını öğrendiği için bu durumdan rahatsız olmaya başlar. Mirza Haydar bu konuda onunla tartışmaya başlar ve onu ikna etmeye çalışır.

Doruk Noktası: Keble Recepli’yle Mirza Haydar konuştuğu sırada Emiraslan, baygın halde arkadaşları tarafından eve getirilir. Arkadaşları, onun denizde batmak tehlikesiyle karşılaştığını ve Simon tarafından kurtarıldığını söylerler. Bu durumdan sonra Keble Recepli, Simon’a karşı haksızlık yaptığını anladığı için çok üzülür ve kendisine yaptığı iyilikten dolayı teşekkür eder.

Çözüm: Simon'un babası, oğlunun denizde boğulma tehlikesiyle karşılaştığını duyduğu için köye gelir. Fakat her şeyin yolunda olduğunu görünce rahatlar ve geri dönmek ister. Keble Recepli, bu durumda onun hemen geri gitmesini doğru bulmaz ve en az bir gece onlarda misafir kalmayı kendisinden rica eder. Simon'nun babası bu teklifi kabul eder ve bir gecelik Keble Recepli'nin misafiri olur.

2.24.3.2.Kişiler Kadrosu

2.24.3.2.1. Merkezî Kişi

Keble Recepli, orta yaşlarda bir köylüdür. O, eski usuldeki okullarda yetişmiş ve yeni düzeni kabul etmeyen biridir. Oğlunun, Müslüman olmayan biriyle arkadaşlık etmesine itiraz eder. Babasının ve kendisinin “mollahâne”de aldığı eğitimin daha faydalı olduğunu şöyle dile getirir:

“Allah rəhmət eləsin. Bəli, mən Mirzə Hüseynin mollaxanasında neçə il dərs oxumuşam. Bizə gözəl Quran oxudardı, namaz öyrədərdi. Səhviyyat, müşkülət, təmzək, hamısını, öyrədərdi. ‘Cameyi Abbas’, ‘Əvvabül cənnat’ kimi ehkam kitablarını oxuyub cəm müsəlmana lazım olan tıklılardan xəbərdar olurduq. Amma sizin tərbiyəniniz tərsinədir. Siz bizim balalarımızı xarici balalarına qarışdırıb, onları gəldikcə müsəlmançılıqdan uzaqlaşdırırsınız. Mən gözüümün ağ-qarası olan bir oğlumu belə məktəbdə oxudub cəhənnəmin odunu bu dünyada özümə qəbul etməyəcəm.”²³⁸

Keble Recepli'nin Müslüman olmayan kesime karşı düşüncəsi Simon'un oğlunu ölümden kurtarmasından sonra tamamen değişir ve hata yaptığını anlar. Böylece kafasından eski düşünceleri siler.

24.3.2.2.Yardımcı Kişiler

Mirza Haydar, şehirdeki okullardan birinde öğretmendir. Öğrencilerinin hangi millettten olduğuna önem vermeyen, hepsine aynı gözle bakan ve mesleğini çok seven biridir. O, Keble Recepli'yi insanlar arasında ayrımcılık yaptığı için eleştirir.

Emiraslan, Keble Recepli'nin oğludur. Sovyet döneminde yapılan yeni okullarda eğitim alan öğrencilerden biridir. Emiraslan, bu okulların verdiği ideolojik eğitimin etkisinde kalarak, hangi millettten olursa olsun herkesle arkadaşlık etmeyi başarır. Arkadaşının Ermeni olması onu hiçbir zaman rahatsız etmez.

²³⁸ age., s.489.

Simon, şəhirdən gələn öğrencilərdən biridir. Arkadaşlığa sadıq və cəsur biridir. Emiraslan üçün kendini təhlükəyə atar və onun həyatını kətarır. Aynı zamanda da müteväzi biri olan Simon, arkadaşları onu kahraman olaraq niteləndirdikləri zaman buna karşı çıxar və aynı durumda olsa Emiraslan'ın da aynıını yapacağına inandığını söyler.

Köy öğretmeni, Sovyet okullarında eğitim veren ilk öğretmenlerden biridir. Sosializmin bütün dünyayı kətarabilecek bir düzen olduğuna inanır və öğrencilerini de bu düşüncələrlə yetiştirir.

Simon'un babası, milliyetçe Ermenidir və Bakü'də yaşar. Oldukça sakin bir karaktere sahiptir və kimliğindən aslı olmayarak herkesle diyalog kurmayı başaran biridir. Ermeni-Müslüman çatışmalarında bile tarafsız kalarak savaşıla katılmaz.

Bunun yanı sıra eserde, köylüler, genç köylü, yaşlı köylü, öğrenciler, Keble Recepli'nin eşi gibi tiplere de yer verilmektedir.

2.24.3.3.Mekân ve Dekoratif Unsurlar

“Çox Gözəl” oyununda yazar hem açık, hem de kapalı mekâna yer vermektedir. Oyunun başında yazar, sahne dekorunu şöyle tasvir eder: “*Şəhərin yavıqluğunda, dəniz kənarında bir kənd. Kənd meydançası. Bir dəstə məktəb şagirdləri şeypur, baraban çalaraq, qabaqlarında müəllim, gəlib meydançada dayanırlar.*”²³⁹

Oyunda, açık mekânla birlikdə kapalı mekâna da yer verilmektedir. Yazar, misafirlerin Keble Recep'in evine gittiğini anlattığı zaman onun evinin dekorunu kısaca şöyle tasvir eder: “*Kəblə Rəcəblinin evində bir otaq. Otağa fərş döşənmiş, bir masa, üç sandalya. Sol tərəfdə bir çarpayı qoyulmuş. Kəblə Rəcəbli qabağında canmaz, dizləri üstündə çökmüş, namazını qurtarır.*”²⁴⁰

Bunun yanı sıra eserde bazı mekânların, karakterlərin konuşması sırasında adı geçmektedir. Buna örnek olarak şu yerlər göstəribilir: Kafkas, Bakü, Rusya, Hindistan, Avrupa, İngiltərə...

2.24.3.4.Zaman

Yazar, oyunda “Vaka Zamanı” kullanmaktadır. Oyunda, olaylar bir gün içinde başlar ve biter. Eserdeki olaylar “Şura hükümeti” döneminde geçmektedir.

²³⁹ age., s.484.

²⁴⁰ age., s.487.

Bunu yazar, belli bir takvim ileri sürmemekle karakterlerin dilinden seslendirmektedir. Buna örnek olarak köy öğretmenin köylülərlə konuşması sırasında yaşadıkları düzeni övməsi göstərilə bilər. Öğretmen konuşması sırasında şöyle der:

“Əlbəttə, həmişə kəndlə şəhərin arasında rabitə vacibdir. Nə qədər olsa, iş bilənlərin çoxusu: alimlər, incinərler hamısı şəhərdə yaşayırlar. Onların da düşəndə bir kəndə əhalisi ilə danışib, onlara bilmədiklərini öyrətmək, elmin, sənayenin Şura ölkələrində nə dərəcədə tərəqqi etməsini andırmaq lazımdır.”²⁴¹

Eserdə diqqət çəkən makamlardan biri də yazarın, 1905 yılında yaşanan Ermeni-Müslüman savaşından kisa da olsa bahsetməsidir. Tarihî kaynaklarda bu olaylar, 1905 yılında Çar hökumətinin kışkırtmasıyla Ermeni milliyətçilərinin Azərbaycan Türklərinə qarşı yaptıkları ilk böyük katliamların başlangıcı olaraq görülməkdədir.²⁴² Fəkat yazar, dönməin şərtləri gərəği bu olaylarda hər iki milləti suçlar və dönməin Çar hökumətini eleştirir.

2.24.4. Eserin Dil və Üslup Özellikleri

Abdurrahim Bey Hakverdiyev, konusu millətlərarası dostluk olan “Çox Gözəl” eserini didaktik amaçla kaleme alır. Oyunda, yazarın digər eserlərinin böyük bir kısmında olduğı gibi anlaşılr dil kullanılmaktadır. Buna rağmen eserdə az da olsa Rusça kelimələrə də yer verilməkdədir. Buna örnek olaraq şu kelimələr göstərilə bilər: “İnciner”, “paravoz”, poyezd”...

Yazar, digər oyunlarında olduğı gibi bu oyunda da atasözü və deyimlərə yer verilməkdədir. Örnek olaraq şunlar göstərilə bilər: “Kəndlinin baldırı bərkdi.”, “Söz məni tutdu.”, “Kor da bilir ki, balıq şordur.”, “Atı atın yanında bağlarsan, ya halını götrər, ya xasiyyətini.”...

²⁴¹ age., s.484.

²⁴² İradə Əliyeva, “Bakı Şəhərində Qətlə”, **Azərbaycan**, S.8., 6 Fevral, 2015, s.1.

SONUÇ

XIX. yüzyılın sonlarında Azerbaycan tiyatrosunun canlanmasında önemli rolü olan aydınlardan biri de Abdurrahim Bey Hakverdiyev'dir (1870-1933). Yazar, çevirmen, araştırmacı ve pedagog olan Abdurrahim Bey Hakverdiyev aynı zamanda bir diplomattır.

Daha çocuk yaşlarında Mirza Fethali Ahundzade'nin tiyatro eserlerini izleyen Hakverdiyev, ondan önemli ölçüde etkilenmiş. Eğitimi için Petersburg'a giden yazar, burada tiyatroya yönelmiş ve 1892 yılında "Yeyərsən Qaz Ətini, Görərsən Ləzzətini" adlı ilk tiyatro eserini kaleme almış, özellikle tiyatro sahasındaki çalışmaları ile Azerbaycan edebiyat tarihinde önemli bir yere sahip olmuştur.

Abdurrahim Bey Hakverdiyev Petersburg'dan geri döndükten sonra Bakü'ye taşınmış ve burada öğretmen olarak çalışmıştır. Yazar, burada öğretmenliğin yanı sıra tiyatro faaliyetlerinde de bulunmuştur. Yeni kurulan tiyatro kumpanyasının başına geçmiş ve kumpanyanın gelişmesinde önemli hizmetlerde bulunmuştur. Hakverdiyev, bu yıllarda edebî faaliyetlerine de devam etmiş ve "Bəxtsiz Cavan", "Pəri Cadu" gibi önemli oyunları kaleme almıştır.

Yazarın Bakü'deki en önemli faaliyetlerinden biri "Molla Nasrettin" dergisine katılması olmuştur. "Molla Nasrettin" dergisi yayın hayatına başladıktan sonra dönemin birçok aydını gibi, Abdurrahim Bey Hakverdiyev de burada çalışmalarını yayımlamaya başlamıştır. Hakverdiyev, dergiye katılmadan önce edebî faaliyetinde sadece trajedi türünde eserlere yer vermiştir. Fakat "Molla Nasrettin" dergisine katıldıktan sonra satirik hikâyeler ve makaleler, komedi türünde tiyatro eserleri de kaleme almıştır. Bu dönemde yazar, "Millət Dostları", "Ac Həriflər", "Xortanın Cəhənnəm Məktubları", "Ayn Şahidliyi" gibi eserler yazmıştır.

Hakverdiyev, Azerbaycan'da Sovyet hükümeti kurulduktan sonra da edebî faaliyetlerini sürdürmüş bu dönemde başta çok tiyatro eserleri olmak üzere hikâyeler yazmış ve tercümeler yapmıştır. Hakverdiyev'in Sovyet döneminde kaleme aldığı bazı eserler şunlardır: "Ağac Kölgəsində", "Qırmızı Qarı", "Vaveyla", "Yoldaş Koroğlu", "Kamran" (tiyatro eserleri); "Uca Dağ Başında", "İlanə", "Odabaşının Hekayəsi" (hikâyeler); "Qazmaçılar", "Bolşeviklər", "Pepo" (çevriler)...

Birçok araştırmacı Abdurrahim Bey Hakverdiyev'in edebî faaliyetini üç döneme ayırmaktadır. Yazar, edebî faaliyetinin her üç döneminde de tiyatro eserleri

kaleme almıştır. Edebî faliyetinin birinci döneminde kaleme aldığı “Yeyərsən Qaz Ətini, Görürsün Ləzzətini”, “Dağılan Tifaq”, “Bəxtsiz Cavan” ve “Pəri Cadı” adlı gibi trajedi türündeki eserleri ile toplumsal sorunları irdeleyen yazar ikinci döneminde komedi türünde oyunlar da yazmıştır. Bu dönemde yazar, “Millət Dostları”, “Ac Həriflər” gibi komedi eserlerinde daha çok dönemin sahtekâr insanlarını ve cahilleri satirik yolla eleştirmiştir. Yazar aynı dönemde kaleme aldığı “Ağa Məhəmməd Şah Qacar” ile de “Neriman Nerimanov’un “Nadir Şah” oyunundan sonra Azərbaycan edebiyatında tarixî dram niteliğindeki ikinci eseri ortaya koymuştur.

Abdurrahim Bey Hakverdiyev’in edebî faaliyetinin son dönemi Sovyet yıllarını kapsamaktadır.. Bu dönem, yazarın en çok tiyatro eseri yazdığı dönemdir. Hakverdiyev, bu dönemde kaleme aldığı “Ağac Kölgəsində”, “Qırmızı Qarı”, “Yoldaş Koroğlu”, “Kamran” oyunlarında daha çok Sovyet ideolojisini övmüş; “Vaveyla”, “Məşədi Qulam Qiraaət Öyrənir”, “Sağsağan” oyunlarında ise dinî cehaleti, hurafeyi ve batıl inançları eleştirmiştir.

Sovyet döneminden itibaren Abdurrahim Bey Hakverdiyev’in hayatı ve edebî faaliyetleri üzerine araştırmalar yapılmaya başlanmış ve bağımsızlık döneminde de bu çalışmalara devam edilmiştir. Fakat bu iki ayrı dönemde yazar üzerine yapılan çalışmalarda çelişki vardır. Sovyet dönemi araştırmacılarına göre Hakverdiyev, Rusya’da sosyalizm ideolojisi hâkim olduktan hemen sonra onu benimsemiş ve özellikle XX. yüzyılın başlarında Azərbaycan’da faaliyete başlayan “Füyuzat” dergisine ve onun kurucusu Hüseynzade Ali Bey’e karşı “Molla Nasrettin” dergisinde cephe almıştır. Fakat araştırmalarımız sırasında, Hakverdiyev’in 1909 yılında basılan “İki Hekayət” kitabına Hüseynzade Ali Bey’in bir ön söz yazmış olduğunu gördük. Ön sözde Hüseynzade Ali Bey, Hakverdiyev’in edebî faaliyetlerini takdir etmekte ve eserlerindeki toplumsal yarara dikkat çekmektedir. Kullanılan ifadeler Sovyet araştırmacılarının ifadelerinin aksine, Hakverdiyev’in “Füyuzat” grubu ile muhalefet içerisinde olmadığını göstermektedir.

Yazarın genel olarak hayatına ve faaliyetlerine baktığımızda, onun ömrü boyunca halkının aydınlanması için çalıştığını ve bu yolda her üç siyasi dönemde de mücadele ettiğini görebiliriz. Hakverdiyev’in son yılları, Komünist rejimin hâkimiyet yıllarına denk gelmiştir. Bu düzenin halkın geleceği için umut ışığı olduğuna inanan Hakverdiyev, bu inancını eserlerine de yansıtmıştır. Aynı zamanda yazar, halkının

komşu halklarla barış içinde yaşaması için de mücadele etmiştir. Bunu hem onun siyasî ve sosyal faaliyetlerinde hem de edebî faaliyetlerinde görmekteyiz. Özellikle Çar hükümeti ve “Taşnak” partisinin kışkırtmasıyla oluşan Ermeni-Müslüman kavgasında kendi hayatını tehlikeye atarak her iki tarafı barışa davet etmek için önemli girişimlerde bulunmuştur. Bunun yanı sıra kaleme aldığı “Çox Gözəl” adlı tiyatro eserinde halkların kardeşliğine önemli vurgu yapmıştır.

Hakverdiyev’in Sovyet döneminde kaleme almış olduğu birçok eseri bugüne kadar yeterince incelenmemiş ve araştırmacılar sadece isimlerini vermekle yetinmişlerdir. Dolayısıyla yazar hakkında yapılması gereken daha çok çalışma olduğu söylenebilir.

Eserlerine yansıttığı toplumsal duyarlılık ve sanatsal maharet dikkate alındığında Azerbaycan edebiyatının önde gelen yazarlarından olduğu anlaşılan Abdurrahim Hakverdiyev aynı zamanda Türk kültür dünyası açısından da büyük önem taşır.

KAYNAKLAR

ABBASLI, Tahir; “O Günlər və Bu Günlər”, Mədəniyyət, S.7, 20 Mart, 2013, ss.1-2.

AKPINAR, Yavuz; “Azerbaycan Edebiyatı”, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, C. 4, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara - 1993.

-----; **Azerî Edebiyatı Araştırmaları**, Dergâh Yayınları., İstanbul - 1994.

-----; **Mirza Fethali Ahundzade, Komediler (Temsilât)**, Ege Üniversitesi Basımevi, Bornova-İzmir-1988.

AKTAŞ, Şerif; **Roman Sanatı ve Roman İncelenmesine Giriş**, Akçağ, Ankara-1991.

ALIŞOVA, Nailə; ABDULLAYEVA, Adilə; **Şuşa Həsrəti**, M. F. Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, Bakı-2007.

ALLAHVERDİYEV, Mahmud; **Azərbaycan Xalq Teatrı Tarixi**, Maarif Nəşriyyatı, Bakı-1978.

APAYDIN, Mustafa; “Biyografik Romanlar ve Türk Edebiyatında Biyografik Romanın Gelişimi Üzerine Bazı Gözlemler”, **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.7, 2001, ss.165-176.

ARAT, Reşit Rahmeti; “Abdurrahim Bey”, **Azerbaycan Yurt Bilgisi**, (1-36. Sayılar), Birleştirilmiş Tıpkıbasım, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara-2008, ss.1054.

AXUNDOVA, Məryəm; **Ə. Haqverdiyevin Hekayədə Xarakter Yaratmasına Dair Bəzi Qeydlər**, Elm nəşriyyatı, Bakı-1979.

AXUNDZADƏ, Mirzə Fətəli; **Əsərləri Üç Cildə, C I**, (haz. Nadir Məmmədov), Şərq-Qərb Nəşriyat., Bakı – 2005.

BABAŞLI, Məmmədəli; “XX Əsrin Əvvəllərində Azərbaycanda Milli Oyanış Və Maarifçilik Hərəkatı”, **Journal of Qafqaz University**, Fall 2003, Number 12, ss.223-240.

BAĞIROV, Əlifəğa; “Ə. Haqverdiyev və Teatr”, **Ədəbiyyat və İncəsənət**, 17 Dekabr 1960.

- BATMAN, Burhanettin; **Alman Edebiyatı**, Remzi Kitabevi, İstanbul-1945.
- CABBARLI, Cəfər; **Seçilmiş Əsərləri C III**, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı-1969.
- CƏFƏROV, Cəfər; **Axundov və Teatr**, Azərbaycan Teatr Cəmiyyətinin Nəşri, Bakı-1962.
- ; **Azərbaycan Dram Teatrı**, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı., Bakı – 1959.
- ÇETİN, Nurullah; **Roman Çözümleme Yöntemi**, Öncü Kitap, Ankara-2013.
- ÇIKLA, Selçuk; “Romanda Kurmaca ve Gerçeklik”, **Hece**, Aylık Edebiyat Dergisi Yıl: 6 Sayı: 65/66/67, Mayıs/Haziran/Temmuz, 2002, ss.111-129.
- DAĞISTANLI, İsmayıl; **Böyük Sənətkar**, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı-1960.
- ; **Cəfər Cabbarlı və Teatr**, Azərnəşr., Bakı - 1960.
- ƏHMƏDOV, Teymur; **Azərbaycan Sovet Yazıçıları**, Yazıçı, Bakı-1987.
- ƏLİYEV, İradə; “Bakı şəhərində qətlam”, **Azərbaycan**, S.8., 6 Fevral, 2015, ss.1-4.
- EROL, Ali; **Abdulla Şaik Talıbzade (1881-1959), Hayatı, Sanatı, Seçme Eserleri**, Tibyan Yayıncılık, İzmir-2005.
- ; “Modern Azerbaijan Edebiyatının Kuruluş Yıllarında Türkçe Meselesi”, **Turkish Studies**, Volume 6/1 Winter 2011, Turkey, ss.1071-1086.
- HACIBƏYLİ, Üzeyir; **Seçilmiş Əsərləri (İki Cildə), Birinci Cild**, (haz. Abdulla Abbasov), Şərq-Qərb, Bakı – 2005.
- HACIYEV, Davud; **Azərbaycan Ədəbiyyatında Tarixi Dram**, Yazıçı, Bakı-1983.
- HAQVERDİYEV, Əbdürrəhimbəy; **İki Hekayət**, “Orucov Qardaşları” mətbəəsi., Bakı-1909.
- ; **Hekayələr və Tərcümələr**, (haz. Kamran Memmemdov), Uşaqgənclənəşr., Bakı, 1948.

-----; **Seçilmiş Əsərləri, C 1**, (haz. Abbas Zamanov), Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı-1956.

-----; **Seçilmiş Əsərləri, C 2**, (haz. Abbas Zamanov), Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı-1957.

-----; **Seçilmiş Əsərləri, C 1**, (haz. Kamran Məmmədov), Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı., Bakı-1971.

-----; **Seçilmiş Əsərləri, C 2, (Bədii nəsr və məqalələr), Tərcümeyi-Halım**, (haz. Kamran Məmmədov), Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı-1971.

-----; **Seçilmiş Əsərləri, C 1**, (haz. Kamran Məmmədov), Lider Nəşriyyatı, Bakı-2005.

HÜSEYNOV, Firidun; **Molla Nəsrəddin və Molla Nəsrəddənçilər**, Yazıçı, Bakı-1986.

HÜSEYNOV, Yunis Rza oğlu; **“Qarabağnamələr” Azərbaycan Tarixini Öyrənmək Üçün Mənbə Kimi**, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Bakı-2007.

İSRAFİLOV, İsrail; “Teatr Klassikini Seçir”, **Mədəniyyət**, S.10., 17 iyun, 2009, ss.1-2.

KƏRİMOV, İnqilab; **Ə. Haqverdiyev və Teatr**, Elm Nəşr., Bakı-1975.

MAKAS, Zeynelâbidin; **Azərbaycan Dramaları**, Kültür Bakanlığı., Ankara – 1990.

MƏMMƏD, T.Q; “XX Əsr Azərbaycan Tənqidi Realist Dramaturgiyası”, **Azərbaycanşünaslığın Aktual Problemləri**, Bakı Slavyan Universiteti, 5-7 may, 2015, ss.264-267.

MƏMMƏDLİ, Qulam; **Abbasmirzə Şərifzadə (Həyatı, Yaradıcılığı və Fəaliyyətinə Aid Sənədlər Toplusu)**, İşıq, Bakı-1985.

MƏMMƏDOV, Kamran; **Əbdürrəhim Haqverdiyev**, Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, Bakı-1950.

-----; “Ədibin İki Əsəri Haqqında”, **Ədəbiyyat və İncəsənət**, 21 May 1955.

-----; **Azərbaycan Yazıçılarının Həyatından Dəqiqələr**, Gənclik, Bakı-1979.

MƏMMƏDOV, Mehdi; **Azəri Dramaturgiyasının Estetik Problemləri**, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı-1968.

MƏMMƏDOV, Məmməd; **Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin Həyat və Yaradıcılığı**, Nurlan, Bakı-2008.

MƏMMƏDOVA, Dilarə; **Azərbaycan Dramaturgiyası Antologiyası Dörd Cildə I Cild**, Şərq-Qərb, Bakı-2007.

MƏMMƏDOVA, Mehri; **Əbdürrəhim Bəy Haqverdiyev Arxivinin İzahlı Təsviri**, Elm və təhsil, Bakı-2012.

MİRZƏYEV, V; **Əbdürrəhim Bəy Haqverdiyev (Bibliografiya)**, Azərbaycan Respublikası Kitab Palatası, Bakı-1964.

MÜTƏLLİMOV, Təhsin; “Ə. Haqverdiyevin Əsərlərində Xalq İfadələri”, **Elm və Həyat**, S.12, 1974, ss.26-28.

-----; **Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin Poetikası**, Yazıçı, Bakı-1988.

NAZİM, Əli; **Seçilmiş Əsərləri (Əbdürrəhim Haqverdiyev)**, Yazıçı, Bakı-1979. NƏCƏFOV, R.Q; “Molla Nəsrəddin və Haqverdiyev Haqqında Xatirələrim”, **Ədəbiyyat Qəzeti**, Bakı, 24 Mart 1936.

NUTKU, Özdemir; **Dram Sanatı, Tiyatroya Giriş**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul-2001.

PAŞAYEV, Mir Cəlal; **Haqverdiyev Əbdürrəhimbəy, Seçilmiş Əsərləri**, Azərnəşr Bədii Ədəbiyyat Şöbəsi, Bakı-1936.

-----; “Böyük Ədib”, **Kommunist**, 18 May 1945.

PAŞAYEV, Mir Cəlal - Firidun HÜSEYNOV; **XX Əsr Azərbaycan Ədəbiyyatı**, Maarif Nəşriyyatı, Bakı-1982.

PAŞAYEVA, Aynurə; **Məni Nə Vədə Şuşaya Yetirərsən? (Əbdürrəhim Bəy Haqverdiyevin “Xortdanın Cəhənnəm Məktubları” Povesti Haqqında)**, Elm və Təhsil, Bakı-2012.

QOCAYEVA, Güldəniz; **Nagah Xəyalıma Cəhənnəm Düşdü, (Ə. Haqverdiyevin Bədii Nəsrə Mövzusunda)**, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, Bakı-2002.

QOMUNİST; “Əbd. Haqverdiyev”, 12 Dəqabr, 1933.

RƏHİMLİ, İlham; **Üç Əsrin Otuz İli (Akademik Milli Dram Teatrı Bu Gün)**, Qapp-Poliqraf., Bakı - 2003.

-----; **Azərbaycan Teatr Tarixi**, Çarşıoğlu, Bakı, 2005.

RESULZADE, Mehmed Emin; **Çağdaş Azərbaycan Edebiyatı**, Yeni Cezaevi Matbaası, Ankara-1950.

-----; **Kafkasya Türkleri**, (haz. Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım-Sebahattin Çağın), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul-1993.

SADIQ, Əb., “Sənətkar-Dramaturq”, **Ədəbiyyat Qəzeti**, N 39., 8 Dekabr 1940.

SARABSKİ, Hüseynqulu; **“Köhnə Bakı”**, Yazıçı, Bakı-1982.

SARIAHMETOĞLU, Nesrin; **Mücadeleye Adanan Hayat, Neriman Nerimanov**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2012.

SULTANLI, Əli- Əziz Mir ƏHMƏDOV, Kamal TALIBZADƏ, **Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi, C II**, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşr., Bakı-1960.

ŞAİQ, Abdulla; **Xatirələr**, Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, Bakı-1961.

ŞAMİLOĞLU, Şahbaz; “Ə.Haqverdiyevin bioqrafiyası. Suallarla dolu 1916-1919-cu illər”, **Qızlar Universiteti, Elmi əsərlər**, N1 (7), Bakı-2010, ss.80-94.

ŞƏRİFOV, A. Q; **Azərbaycan Türk Teatrı Tarixi Materialları**, Azərnəşr, Bakı-1930.

ŞƏRİF, Əziz; **Keçmiş Günlərdən**, Yazıçı, Bakı-1983.

-----; **Tapıntılar, Ə. Haqverdiyevin Əsərlərində Qadın Tipləri**, Yazıçı, Bakı-1987.

UYGUR, Erdoğan; “Molière ve Ahundof Tiyatrosunda ‘Cimri’ Karakterleri Harpagon ve Hacı Kara”, **Türkoloji Dergisi**, c.XVI, S.2, Ankara, 2003, ss.145-164.

-----; “Toplumların Yeniden Yapılanmasında Edebiyat Adamlarının Rolü ve Sovyet Döneminde Azərbaycan Örneği”, **III. Kültür ve Kimlik Araştırmaları Sempozyumu**, (Düzenleyen: Kültür Araştırmaları Derneği-Koç Üniversitesi), 14-17 Haziran, İstanbul, 2005, ss.1-10.

VEZİROF, Yusuf Bey; “**Azerbaycan Edebiyatına Bir Nazar**”, Matbaa-i Amire, İstanbul-1921.

XƏNDAN, Cəfər; “**XX Əsr Azərbaycan Ədəbiyyatı**”, ADU Nəşriyyatı, Bakı-1951.

YURTSEVER, Vahap; **Azerbaycan Dram Edebiyatı**, Bayur Matbaası, Ankara-1950.

ZAMANOV, Abbas; “Realist Sənətkar”, **Azərbaycan jurn.**, N. 12, Bakı-1953, ss.122-131.

-----; “Ə. Haqverdiyevin Sovet Dövrü Yaradıcılığı”, **Ədəbiyyat və İncəsənət**, 21 May, 1955.

ZEYNALOV, A.R; “Ə. Haqverdiyevin Həyatına Aid Yeni Sənədlər”, **Ədəbiyyat və İncəsənət**, 10 avqust, 1957.

ÖZGEÇMİŞ

15 eylöl 1989 tarihinde Bakü’de doğdu. 2007 yılında Qafqaz Üniversitesi Filoloji Faköltesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde üniversite eğitime başladı. 2012 yılında mezun oldu. 2013 yılında Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Edebiyatı Anabilim Dalı’nda yüksek lisans programına başladı. 2016 yılı Şubat ayında “Abdurrahim Bey Hakverdiyev, Hayatı-Sanatı ve Tiyatro Eserleri” başlıklı yüksek lisans tezini savundu.

ÖZET

Abdurrahim Bey Hakverdiyev, Hayatı - Sanatı ve Tiyatro Eserleri

Abdurrahim Bey Hakverdiyev (1870-1933), Azərbaycan realist edebiyatının öncülerindən biridir. Yazar, XIX. yüzylın sonlarından itibaren edebî faaliyete başlamış ve ilk eseri olan “Yeyərsən Qaz Ətini, Görərsən Ləzzətini” 1892 yılında kaleme almıştır.

Edebî faaliyete tiyatro yazarı olarak başlayan Hakverdiyev, Molla Nasrettin dergisinde çalışmaya başladıktan sonra burada satirik hikâyeler ve makaleler de yazmaya başlamıştır. Bu yıllarda yazar, “Xortdanın Cəhənnmə Məktubları”, “Mozalan Bəyin Səyahətnaməsi” satirik hikâyelerini ve “İki İl”, “Təsəttür-Nisvana Dair”, “Bizim Yabılığımız” gibi makaleleri kaleme almıştır.

Yazar, Sovyet döneminde de edebî çalışmalarına devam etmiş ve bu dönemde daha çok sosyalizmin etkisinde kalarak eserler vermiştir. Hakverdiyev, Sovyet döneminin ilk yıllarında art arda yazdığı tiyatro eserleriyle yeni düzeni övmüştür. Bu konuda yazarın kaleme aldığı tiyatro eserleri arasında “Ağac Kölgəsində”, “Qırmızı Qarı”, “Ədalət Qapıları” örnek göstərilə bilər. Bunun yanı sıra yazar bu dönemde; hikâyə ve makaleler de yazmaya devam etmiş ve Batı ve Rus edebiyatından birkaç eseri Azərbaycan Türkçəsinə çevirmişdir.

Bu tez çalışmasında, Abdurrahim Bey Hakverdiyev'in hayatı ve edebî faaliyetleri araştırılmış ve ayrıca yazarın tiyatro eserleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimələr: Abdurrahim Bey Hakverdiyev, Azərbaycan, edebiyat, tiyatro.

ABSTARCT

Abdurrahim Bey Hakverdiyev is one of the pioneers of Azerbaijan realist literature. Hakverdiyev started writing since the end of XIX. century and he wrote his first drama called “Yeyərsən Qaz Ətini, Görərsən Ləzzətini” in 1892.

Hakverdiyev, who began to write as a dramaturg, after starting working at Molla Nasreddin, he wrote satirical stories and articles too. In these years, Hakverdiyev wrote satirical stories like “Xortdanın Cəhənnəm Məktubları”, “Mozalan Bəyin Səyahətnaməsi” and articles like “İki İl”, “Təsəttür-Nisvana Dair”, “Bizim Yabılığımız”.

The author continued his literary works in the era of Soviet Union and he wrote his dramas under the influence of socialism. Hakverdiyev paid new time a compliment with his dramas that he wrote one after the other in Soviet Union era. Among these dramas which Hakverdiyev wrote like “Ağac Kölgəsində”, “Qırmız Qarı”, “Ədalət Qapıları” can be given as samples. Besides he continued some stories and articles in this period and he translated some Western and Russian works into Azerbaijan Turkish.

In this work it was researched the life and literary works of Hakverdiyev and it was also examined his dramas.

Key Words: Abdurrahim Bey Hakverdiyev, Azerbaijan, literature, theatre